

A line graph with a downward-sloping line. The line starts at a high point on the left and ends at a low point on the right. There are seven data points marked with circles along the line, showing a consistent decrease in value from left to right.

(૧) માયારણ રીતે બાણ પ્રયોજન અને પ્રયત્ન
સાદિય, કહા, માં હિંદુસ્તાનના

- (૧) શોપકોના વિવરણમાં રમ લેનારા શોપકોના નામો, સંસ્કૃત, પાત્રી, કાર્ય

- (४) शीपकोना उपयोग माटे एक सारं पुरावालय बनवतुं
 बाज सुधीमां प्रकट थपतुं सनम साहित्य संदीप
 रान, मरुत, पानी, अपर्भता, जुनी गुळगुळी
 कायदा अद्यय-जुलंय

- (૫) દેશ અને વિદેશી બંધોને નવીન વ્યવસ્થા સંશોધિત-મુદ્રિત કરી પ્રસ્ટ કરા-
વવા માટે સરકારે નિર્ણય કર્યો.

- [illegible]

- (७) देव-विदेवता विदुषोने पुण्यवचना विनयमां

अप्यस्यमिति

दुर्गम विषयों पर—आचार्य
 काव्य पर आचार्य का विचार
 काव्य पर आचार्य का विचार
 काव्य पर आचार्य का विचार
 काव्य पर आचार्य का विचार
 काव्य पर आचार्य का विचार

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थापली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

कप्रकरणम् ।

जैनधेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमदभयदेवसरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विधूयितम् ।

प्रथमो विभागः ।

(प्रथमगाथात्मकः)

गुजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्येन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलाल संधविना

प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० वेचरदास दोशिना च

षाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संग्रहितम् ।

गुजरातपुरातत्त्वमन्दिर

अमदावाद.

प्रकाशकः—विठ्ठलदास मगनलाल कोठारी, गुजरातविद्यापीठ कार्यालय, अमदावाद.

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २३, कोलभाट लेन, मुंबई.

પ્રકાશકનું નિવેદન

પુરાતત્ત્વમંદિરની મધ્યમમિતિ સંજ્ઞા ૧૯૭૧ ના માદરવા વદ ૧૩ ના દિવસે નિર્ણય કરેલા પહેલાના પરિશિષ્ટ ૧ થી સૂચવેલા) કાર્યક્રમ પ્રમાણે સંમતિતર્કપ્રકરણનો આ પહેલો ભાગ થાય છે.

આ મધ્યમે આવા રૂપમાં પ્રકાશિત કરવાનો મૂલ સંકલ્પ અને ઉપક્રમ પં. શ્રીમુસતાલજી દ્વારા આત્માનન્દ એન પુસ્તકપ્રપારક મંદલે કરેલો. પણ, જ્યારે પં. મુસતાલજીએ પુરાતત્ત્વમંદિરમાં પોતાની સેવા વિદ્યાપીઠને સમર્પિત કરી, ત્યારે તેમને એ મન્ય પાઠ્ય, પૂર્વે ઉઠાવેલા મોટા મધ્યનો કરી, તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યના દર્શનસાલોમાંના એક મહાન્ અને અમૂલ્ય ગણાતા મન્યરત્નો થાય તે વિદ્યાપીઠને દૃષ્ટિએ જણાયાથી આ મધ્યના સંતોષન અને પ્રકાશનનો માર ઉપાદયાની અનુમતિ આપવામાં આવી.

મંદિરે આ કામ હાથમાં લીધાં પહેલાં, પં. શ્રીમુસતાલજી હસ્તક, આગરાના ઉચ્ચ મંદલના યાજ્ઞ શ્રીદયાસચંદ્રજી ત્રિવેદીએ એના અંગે લગભગ ૧૧૦૦ રૂપિયા ખેટલો સર્પ કર્યો હતો, તમા, જે ખાતવા આવા સરસ અને મમ્મુત કાગળો ઉપર આ મધ્ય મુદ્રિત થાય છે તે કાગળો ૧૦૦૦ રૂપિયા એક હજારની કિંમતના પણ ઉચ્ચ મંદલે મેટ-આપેલાં છે, જે એ રકમ એ મંદલને ટોટ યાદીલાલ યરાતચંદ સંવેરી તરફથી પ્રસ્તુત મધ્યના પ્રકાશન-કાર્યમાટે દાન આપી હતી એ ઉપરાંત, મયા કર્મમાં આ મધ્યની કેટલીક હસ્તાલિખિત પ્રતિઓના પાઠાતરો તે સંપ્રદાયની સીમ આપસ્યક્તા માસશાથી પં. મુસતાલજીએ પોતાના ચદદગાર તરીકે એક ત્રીજા દ્વાનને કેટલોક સમય રોકેલા હતા અને તે માટે તેમને ૪૧૬ રૂપિયા ચેતવવા આપવામાં આવ્યા હતા, આ વધારાની રકમ રા. રા. શ્રીકેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી મારફતે જવાઈ હતી.

આ રીતે આ કાર્યમાં આગરાના ઉચ્ચ મંદલ અને તેના સદાયક દૃઢચોની આર્થિક ઉદારતાનો સામ વિદ્યાપીઠને મળ્યો છે તે માટે તે વધારો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આવળ વદ ૫, સં. ૧૯૮૦
મુસતાલ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય

પ્રકાશક

संशोधनोपयुक्तानां लिखितादर्शानां संकेताः ।

अ०	अनन्तनाथजैनमन्दिरभाण्डागारीया	प्रतिः
आ० (वि०)	श्रीमद्विजयानन्दसूरिपुस्तकसंग्रहता	११
का०	प्रवर्त्तकश्रीकान्दिविजयपुस्तकसंग्रहता	११
गु०	पं० न्यासश्रीगुलाबविजयपुस्तकसंग्रहता	११
ग०	पं० न्यासश्रीगम्भीरविजयपुस्तकसंग्रहता	११
घ०	चञ्चलदेवभाण्डागारीया	११
ङे०	ङेलभाण्डागारीया	११
पू०	पूर्णचन्द्रनाहरभाण्डागारीया	११
वा०	वाल्चरप्रामस्यभाण्डागारीया	११
भा०	भावनगरसंघभाण्डागारीया	११
भो०	भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरीया	११
भां०	माण्डलप्रामस्यभाण्डागारीया	११
वा०	वाडीपार्श्वनाथभाण्डागारीया	११
वृ०	श्रीमद्वृद्धिचन्द्रपुस्तकसंग्रहता	११
सा०	साणन्दप्रामस्यभाण्डागारीया	११
हा०	हालाभाईभाण्डागारीया	११

१ श्रीमद्विजयानन्दसूरिपुस्तकसंग्रहतां पुस्तकसंग्रह, तत्र प्राचीनं 'आ०' इति नाम्ना निरदिष्टि, नवीनं च 'वि०' इति नाम्ना ।

२ चञ्चलदेवभाण्डागारीयं पुस्तकसंग्रह, तत्र पूर्वं 'वं० पू०' इति नाम्ना, अपूर्वं तु 'वं० क०' इति नाम्ना व्यवहरेति ।

टीकागतानामुल्लेखानां स्थानसंकेताः ।

(१)

आचा०
ऋग्वेद-अष्ट०
जैमि०
तत्त्वार्थ० }
तत्त्वा० }
त० }
ध० न्या०
न्यायद०
न्यायवा०
प्रदामर० प्र०
बृह०
भग० गी०
महामा० आदिप०
मीमा०
मीमांसाद० }
योगद० }
पात० }
वाक्यप०
वाल्मी० भा० }
वा० भा० }
व्यासभा०
वैशेषिकद०
शाबरभा० }
शाब० }
नरो० वा०
भ्येताभ्यत०
सूत्र०
स्थाना०
हे०

आचार्यगुरुम् ।
ऋग्वेद-अष्टवर्गम् ।
जैमिनिगुरुम् (मीमांसादर्शनम्)
तत्त्वार्थाधिगमगुरुम् ।
धर्मकीर्तिकृतन्यायविशुद्धम् ।
न्यायदर्शनम् (गौतमगुरुम्)
न्यायवार्तिकम् ।
प्रदामरतिप्रकरणम् ।
बृहदारण्यकम् ।
भगवद्गीता ।
महामातृभादिपर्वम् ।
मीमांसादर्शनम् (जैमिनिगुरुम्)
पातञ्जलयोगदर्शनम् ।
वाक्यपदीयम् ।
वाल्मीकिरामायणम् । (व्यासभाष्यम्)
व्यासभाष्यम् । (योगदर्शनभाष्यम्)
वैशेषिकदर्शनम् । (कणादगुरुम्)
शाबरभाष्यम् । (जैमिनिगुरुभाष्यम्)
नरोत्तमवार्तिकम् । (कुमारिलभट्टगुरुम्)
भ्येताभ्यतरम् ।
सूत्रगुरुम् ।
स्थानागुरुम् ।
हेमचन्द्रगुरुम् ।

(२)

अ०
अर्था०
आ०
उ०

{ अधिकरणम् ।
{ आपादम् ।
{ अपादनम् ।
अर्थापत्तिप्रसङ्गः ।
आह्वयम् ।
{ उद्देशः ।
{ उपनिषद् ।

उपनि०
 उपमान०
 का०
 गा०
 टि०
 द्वि०
 प०
 पा०
 पृ०
 पं०
 प्र०
 प्रथमस्था०
 प्रमेय० टि०
 प्रमेय०
 प्रमेय० भा०
 प्रमेयक०
 प्रभव्या० टी
 प्र० पृ०
 य०
 प्रा०
 मं०
 नि०
 शून्य०
 शु०
 खो०
 ए०

उपनिषत् ।
 उपमानपरिच्छेदः ।
 { काण्डम् ।
 { काशीया मातृत्तिः ।
 गाथा ।
 टिप्पणम् ।
 द्वितीयपार्श्वम् ।
 { पद्यम् ।
 { परिच्छेदः ।
 पादः ।
 पृष्ठम् ।
 पङ्क्तिः ।
 { प्रथमः ।
 { प्रथमम् ।
 { प्रथमपार्श्वम् ।
 प्रथमस्थानम् ।
 प्रमेयकमलमातृगडटिप्पणम् ।
 प्रमेयकमलमातृगडे ।
 प्रभव्याकरणसूत्रदीका ।
 प्रस्तुतपृष्ठम् ।
 बहिर्गत-लिखितायां प्रती कर्तव्यं अधः प
 वा लिखित-पाठः ।
 ब्राह्मणम् ।
 मन्त्रः ।
 लिखिता प्रतिः ।
 शून्यधातुपरिच्छेदः ।
 श्रुतस्कन्धः ।
 खोकाः ।
 { सूक्तम् ।
 { सूत्रम् ।

विषयानुक्रमः ।

विषयाः	
टीकाया महर्ल प्रयोजनं च ।	
पातनिका ।	४४५
प्रथमा गाथा ।	१
प्रामाण्यवादः ।	१
स्वतः प्रामाण्यपक्षः ।	१
परतः प्रामाण्यपक्षः ।	२-२९
उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यसाधनम् ।	१
कार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यसाधनम् ।	२
निश्चये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यसाधनम् ।	२
उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यनिरसनम् ।	४
कार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यनिरसनम् ।	५
निश्चये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्यनिरसनम् ।	८
प्रेरणायुक्तः प्रामाण्यमाधः ।	१२
साधुष्यापारस्यैवाऽतिश्रिः ।	१३
अमाधप्रमाणनिरसनम् ।	१९
वेदापौरुषेयत्वपरीक्षणम् ।	२०
शब्दनित्यत्वसाधनम् ।	२३
शब्दनित्यत्वनिरसनम् ।	२९-४३
सर्वज्ञवादः ।	३२
सर्वज्ञत्वसाधनम् ।	३३
सर्वज्ञत्वसाधनम् ।	४३-६०
वरस्वरूपवादः ।	४३
रलोक्तैः प्रत्ययस्थानम् ।	५३
रलोक्तस्य व्युत्पादनम् ।	६०-१३३
गत ईश्वरकृतत्वस्थापनम् ।	६९
गत ईश्वरकृतत्वनिराकरणम् ।	७२
यापनिरसनम् ।	९३
	१०२
	१०९

सत्तापदार्थनिरसनम् ।	११०	९
संयोगनिरसनम् ।	११३	४३
आत्मपरिमाणवादः ।	१३३-१४०	
आत्मनो विभुत्वस्थापनम् ।	१३३	३४
आत्मनो विभुत्वं निरस्य देहमात्रत्वव्यवस्थापनम् ।	१३४	३२
शब्दस्य द्रव्यात्मकत्वसाधनम् ।	१३६	१४
मुक्तिस्वरूपवादः ।	१५०-१६६	
मुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य स्थापनम् ।	१५०	७
मुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य निरसनम् ।	१५६	२

સંપાદકીય નિવેદન

અનેક ઉપયોગી વિષયોનો અદ્વાયોદ કરતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તો પ્રસ્તુત મંથ સંપૂર્ણ છપાઈ રહ્યા પછીજ છટકી શકાય. અત્યારે તો આ સંક્ષિપ્ત નિવેદનમાં મુખ્ય બે બાષ્પતોનું ધ્યાન કરવાનું છે (૧) પ્રંથનું વિશિષ્ટત્વ અને (૨) પ્રકાશનની યોજના.

(૧) પ્રંથની વિશિષ્ટતા નિમ્નલિખિત બે બાષ્પતોથી જાણી શકાશે (૧) પ્રંથકાર અને (૨) પ્રંથનું વાસાભ્યન્તર સ્વરૂપ.

(૧) પ્રંથકાર (મૂલકાર)

સમય: મૂલના કર્તા આપાર્યે સિદ્ધસેન દિવાકર છે. જૈનપરંપરા પ્રમાણે તેઓ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં યદ્ય ગણ્યા મનાય છે. તેઓ દિગમ્બરાપાર્ય કુન્દકુન્દ અને સમંતભદ્ર એ બન્નેના પહેલાં ધયા હોય તેવી સંભાવનાનાં કેટલાંક કારણો છે તેમજ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરનો પંથભેદ ધયા પહેલાં પણ તેઓ ધયા હોય તેમ માનવાનાં કેટલાંક કારણો છે. તેથી વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં તેઓ ધયાની જૈનપરંપરા ઉપર ગમ્મીરપણે યેવિહાસિકોદ વિચાર કરવો જોઈય. અત્યારે કેટલાક યેવિહાસિકો તેઓને વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં મૂકે છે.

સ્થાન, જાતિ અને ધર્મ: તેઓનું જન્મસ્થાન વિદિત નથી, પણ વજ્રવિની અને તેની આજુબાજુએ તેઓદ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેઓના મંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમાં ધયાનો સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા, પણ પાછલ્લથી તેમણે જૈનાપાર્યે ધૃદ્ધવાદીની પાસે જૈનદીક્ષા લીધી હતી.

યોગ્યતા: દિવાકર અસાધારણ જૈન દાર્શનિક અને સંસ્કૃત માહત્ત માપાના વિદ્વાન્ હતા યદ્યતુંજ નદિ પણ તેઓ મધ્યકાલીન પ્રધાન ભારતીય દાર્શનિક વિદ્વાનોમાંના એક હતા, એમ તેઓની કૃતિઓજ કહી આપે છે. તેમની વિષયમાં ઉદારતા, પ્રતિભામાં સ્વતંત્રતા, જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટતા, ગદ્યપદ્યલેખનમાં સિદ્ધહત્તા અને વસ્તુસ્પર્શમાં સૂક્ષ્મતા તથા વિવિધ દર્શનોના મૌલિક સ્વરૂપમાં નિષ્ણાવતા, એ બધું તેઓની થોડી પણ ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં વાક્યવાક્યમાં જોનારને નજરે પડશે.

કૃતિઓ: ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં સંમતિ મૂલ માહત્ત છે. દુર્લભીસ બગ્રીસીઓ, ન્યાયાવતાર તથા કલ્યાણમંદિર સંસ્કૃત છે. કલ્યાણમંદિરમાં તીર્થંકર પાર્થનાથની સ્તુતિ છે. ન્યાયાવતાર એ સંસ્કૃત જૈન સાહિત્યમાં પદ્યબંધ આદિ ઉર્લેખ્ય હોઈ સમસ્ત જૈન ઉર્લેસાહિત્યના પાયા રૂપે છે. બગ્રીસીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષયો છે. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ સમકાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોનું સ્વરૂપ તે બગ્રીસીઓમાં છે. આ બગ્રીસીઓજ પદ્યદર્શનસમુદાય અને સર્વદર્શનસંપ્રદાઈ પ્રાથમિક મૂમિકા છે. સિદ્ધસેનનું ધીજું નામ 'ગન્ધહસ્તી' હતું; તેઓદ આચાર્યાંગના પ્રથમ અધ્યયન ઉપર વિચરણ લખ્યું હતું, જે 'ગન્ધહસ્તિવિચરણ' કહેવાય છે, આજે તે ઉપલબ્ધ નથી.

ટીકાકાર

ટીકાકાર અમયદેવ, શ્વેતામ્બરીય રાજગણ્ધર્માં થયેલ પ્રશુભસૂરિના શિષ્ય હોઈ દશમા સૈકામાં યદ્ય ગયા છે. તેઓની જાતિ, જન્મસ્થાન આદિ જ્ઞાત નથી; તેઓની ધીજી કૃતિ ઉપલબ્ધ છે

હતુ નથી. અલ્પત તેઓ વાદમહાર્ગવના કર્તા કહેવાય છે, પણ સંમતિ ઉપરની ટીકાના વિસ્તૃત વાદો જોતાં કેટલાક ઇમ પણ માને છે કે 'તત્ત્વબોધવિધાયિની' ટીકાનું જ ધીનું નામ વાદમહાર્ગવ હશે. ગમે તેમ હોય પણ અમયદેવસુરિ દાર્શનિક વિષયના અસાધારણ વિદ્વાન હતા, તેમાં જરાપ સંદેહ નથી.

(૨) ગ્રંથનું વાચ્યાભ્યન્તરસ્વરૂપ

વાક્ષસ્વરૂપ: પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં મૂળ અને ટીકા ૫ બે અંશો છે. મૂળનું નામ સંમતિ અને ટીકાનું નામ તત્ત્વબોધવિધાયિની છે. મૂળ પ્રાકૃત માપામાં અને ટીકા સંસ્કૃત માપામાં છે.

મૂળની રચના આર્યપદ્યમય અને તે ગ્રજ ભાગી (કાણ્ડો) માં વહેંચાઈ છે. ટીકાની રચના ગદ્યમય છે. મૂળનું પરિમાણ ૧૬૭ ગાથાઓ જેટલું છે. પહેલા કાણ્ડમાં ૫૪, બીજામાં ૪૩ અને ત્રીજામાં ૭૦ ગાથાઓ છે. ટીકાનું પરિમાણ ૨૫૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે.

આભ્યન્તરસ્વરૂપ: મૂળ અને ટીકા બન્નેના વિષયો દાર્શનિક છે, પરંતુ તે વ્યાપક દાર્શનિક વિષયોની વર્ગીકરણ તેમાં અનેકાન્તદષ્ટિપૂર્ણ કરવામાં આવી છે. તે રીતેજ અનેકાન્તદષ્ટિનું સ્વરૂપ, તેની વ્યાપ્તિ તથા તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તેથી પ્રસ્તુત ગ્રંથને અનેકાન્તદષ્ટિનો દાર્શનિક ગ્રંથ કહેવો જોઈએ.

મૂળની પ્રતિપાદનસરણી આગમસાક્ષિ છતાં તર્કસંગત છે. તેમાં જૈનઆગમપ્રસિદ્ધ નય, સામંત્રી, જ્ઞાન, દર્શન, દ્રવ્ય, પર્યાય વિગેરે પર્યાયોનું તાર્કિક પદ્ધતિપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી અનેકાન્તનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થામાં આવ્યું છે અને તે પણ પ્રધાનપણે આગમિક પ્રાચીન જૈનાચાર્યોને અભિલક્ષીને. ટીકાની શૈલી ચિહ્નકુલ જૂદી છે. તેમાં અન્ય દર્શનોના નિરસનની દૃષ્ટિ મુખ્ય છે. મૂળ જેટલું ડુંડું છે, તેટલીજ ટીકા વિશાળ છે. ટીકાકારે જે જે વિષયના વાદો લખ્યા છે, તે તે વિષય ઉપર તે વ્યક્તે ભારતીય સમગ્ર દર્શનોમાં જેટલા મત મતાન્તરો અને પક્ષ પ્રતિપક્ષો હતા, તે વ્યાપક વિસ્તૃત નોંધ કરી છે. તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દશમી શતાબ્દી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનું સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય.

ગ્રંથની મુખ્ય દૃષ્ટિ અનેકાન્તનું મહત્ત્વ વિચારીને ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્યાર્થપૂર્વક વ્યાપક ગોઠવી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વ્યવસ્થા વેગલો વ્યવસ્થા પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગલો વ્યવસ્થા બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ખાતિઓ દૂર કરે છે, ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઈક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી ત્રીજા પક્ષની મૂલ્યો સુધારે છે, અને ત્યાર બાદ આગળ વ્યવસ્થા છેવટે અનેકાન્તવાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનું મન્તવ્ય સ્થાપી અનેકાન્ત દષ્ટિપૂર્ણ તે વિષય વેગો માનવો જોઈએ, તે સ્થાપે છે. આવી વાદપદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઈ પણ વિષયમાં પ્રતેક પક્ષકારનું શું માન્યું છે, અને એક ત્રીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમાં કેટલેટલું વચ્ચે છે, એ વધુ સુલભતાત્મક દૃષ્ટિપૂર્ણ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન મરણીને અનેક દાર્શનિકોની વર્ણવરિપદ સાથે સરળતાથી શકાય કે, જેમાં કોઈ પણ વિષય ઉપર વેગલો વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સ્વતંત્રપૂર્વક અનુક્રમે રજુ કરવા હોય, અને છેવટે જેમાં એક સર્વ-વિષયવાદી સમાવેશ કરાવવા સમન્વયબધેરું છેવટે શક્ય હોય.

જો કે ટીકામાં સૈકદો દાર્શનિક-ગ્રંથોનું હોદ્દન જણાય છે, છતાં સામાન્ય રીતે મીમાંસક શુમારિલમદનું શ્લોકવાર્તિક, માલગ્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાંતિરશ્મિચક્ર સસ્વાતંત્ર્ય ઉપરની કમલસીલકૃત પંચિકા અને રિગ્વેદરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના પ્રમેયકમલમાર્તંદ અને ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય વિગેરે ગ્રંથોનું પ્રતિવિમ્બ મુદ્દવપણે આ ટીકામાં છે, તેવી રીતે ધારિવેવસૂરિનો સ્વાદ્વાદરમાકર, મહિરેવસૂરિની સ્વાદ્વાદમંજરી, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીની નવોપદેશ ઉપરની નયામૂતતરંગિણી ટીકા અને શાસ્ત્રચર્ચાસમુચ્ચયની ટીકા આદિ પાઠકની કૃતિઓમાં સંમતિની ટીકાનું પ્રતિવિમ્બ છે; તેથી સંમતિના અધ્યાયકે સંમતિટીકામાં પ્રતિવિમ્બ પાઠનાર અને સંમતિટીકાનું પ્રતિવિમ્બ હીલનાર વપર્યુષ્ઠ અને પ્રકારના ગ્રંથો જોવા પડે.

(૧) પ્રકાશનની યોજના

મધ્યમ કાલીન દર્શનસાહિત્યમાં સંમતિ મૂળ અને તેની ટીકા, ■■ અનેનું આકર્ષક સ્થાન છે; તેમજ ટીકામાં દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસ અને દાર્શનિક વિદ્વાનોના ઇતિહાસની પુષ્કળ સામગ્રી મળી શકે તેમ છે. આ બધી વિશિષ્ટતાને સીધેજ આ મંથાપ પ્રસ્તુત ગ્રંથની દ્રુઢ આશૃતિ સૈવાર કરવા વિચાર કરેલો છે.

જોકે સંમતિ ઉપર ઘણી ટીકાઓ હોવાનો વહેર છે, છતાં એક શ્વેતામ્બરાચાર્ય મહાવાદિચક્ર અને શંકરી રિગ્વેદરાચાર્ય મુમતિચક્ર હોવાનું વિશિષ્ટ પ્રમાણ મળે છે. પણ અત્યારે તો તેમાંની એકે જવલંબ નથી. તેથી અને વિરુદ્ધ છતાં મહસ્વની હોવાથી અમરપદેવની ટીકાજ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સંસ્થાપ પસંદ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત ટીકા ઘણી વિસ્તૃત, ગદ્ય અને સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી, મૂળ મંથ ટુંકો, પ્રસન્ન અને પ્રાદ્ય છતાં સાધારણ મિહામુઓથી પણ અપરિચિત રહ્યો છે, અને દરેક પોતાને તેનો અધિકારી માનતાં અષ્ટકાય છે; યારી ફકીફત તેવી નથી. જો સંક્ષિપ્ત પણ સરસ ટીકા હોય, અગર ભાષામાં વિવેચક અનુવાદ હોય તો સંમતિ મૂળ કોઈ પણ સાધારણ અધ્યાસિને પ્રાદ્ય થઈ શકે તેનું છે; આ દેવુથી સંમતિનો અનુવાદ કરવાની કલ્પના મંદિરે પસંદ કરી, પણ તે અનુવાદ કર્યા પહેલાં તેનું અને તેની ટીકાનું સંશોધન કરી નાવ્યું, એ પણ ઉચિત ગણાયું. આ કારણથી અત્યારે મંદિરે ત્રીજે પ્રમાણે યોજના વિચારી શકી છે:—

સટીક મૂળ મંથનું ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશન કરવું. બોધા ભાગમાં મૂળ મંથનો અનુવાદ, અને સમય સટીક મંથને લગતાં ઉપયોગી પરિમિષ્ટો, પ્રસ્તાવના, વિશુદ્ધ અનુક્રમણિકા વિગેરે આવશ્યક. આ યોજના પ્રમાણે આજે મટી લખે થયા કામ ચાલતા પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે.

મુદ્દ જોવાના દૃષ્ટિદોષથી કે કપોક્ષિતરોના દોષથી જે ખૂલે રહી ગઈ હશે તે વધી વરાવર જોઈ શુદ્ધિપત્રમા આપવાનું નો આગ્રહ વનશે છતાં જે જે ખૂલે મનાવાયે નજરે પડી ગઈ છે, માત્ર તેજ શુદ્ધિપત્રમા આપેલી છે. તેથી આ શુદ્ધિપત્ર અધુરજ છે અને અધ્યાસિઓને વિનવળી દીધા કે તેઓ જે જાની મંદી કાંઈ પણ મૂલ ગૂણ તેની વૃદ્ધિપત્રમાર અમને સૂચના આપે. અમે તત્ત્રોની તેવી સૂચનાને સામાર પ્રકટ કરશું.

આ સંશોધન કાર્યમા ઉપયોગી થાય તે માટે અન્ય: હર્મલલિખિત પ્રતિઓ હિંદુસ્તાનના ત્રણ ત્રણ ભાગોમાંથી મળી છે. નાદકવ્રની પણ વ્યક્તિત્વ પ્રતિઓ છે. આ બધી પ્રતિઓનું વિગતવાર ચર્ચન, તેઓની મુલતના વિગેરે બાકલો મંદિરવની દ્વારે પ્રસ્તાવનામા જ નોંધાયે. અત્યારે તો તે તે પ્રતિ આપ.

જો કે ટીકામાં સૈકાનો દાર્શનિક મંથોનું હોવાનું જણાય છે, છતાં સામાન્ય રીતે મીમાંસક સુમારિતભટ્ટનું શ્લોકવાર્તિક, નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આધાર્ય શાનિરશિતકૃત સ્વચ્ચંપ્રદ કપરની ચમત્કારીકૃત રંજિકા અને દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના પ્રમેયકમલમાર્તંદ અને મ્યાયકુમુદચંદ્રોદય વિગેરે મંથોનું પ્રતિવિમ્બ મુદ્દપણે આ ટીકામાં છે, તેવી રીતે શારિદેવસૂત્રીનો સ્વાદ્વાદરમાકર, મહિવેગસૂત્રીની સ્વાદ્વાદમંજરી, જગાધ્યાય ષણ્ણોવિજયજીની નવોપદેશ કપરની મયામૃતતરંગિણી ટીકા અને શાસ્ત્રચર્ચાસમુદાયની ટીકા આદિ પાઠગ્રંથી કૃતિઓમાં સંમતિની ટીકાનું પ્રતિવિમ્બ છે; તેવી સંમતિના અભ્યાસકે સંમતિટીકામાં પ્રતિવિમ્બ પાઠનાર અને સંમતિટીકાનું પ્રતિવિમ્બ શીલનાર વપરુંક ધમે પ્રકારના મંથો જોવા પડે.

(૧૧) પ્રકાશનની યોજના

મધ્યમ કાલીન દર્શનસાહિત્યમાં સંમતિ મૂલ અને તેની ટીકા, પ્ર. મથેનું આકર્યક શ્યામ છે; તેમજ ટીકામાં દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસ અને દાર્શનિક વિદ્વાનોના ઇતિહાસની પુષ્કળ સામગ્રી મળી શકે તેમ છે. આ વધી વિરિષ્ઠતાને સીધેય આ સંસ્થાએ પ્રસ્તુત મંથની શુદ્ધ આવૃત્તિ તૈયાર કરવા વિચાર કરેલો છે.

જોકે સંમતિ ઉપર ઘણી ટીકાઓ હોવાનો વહેત છે, છતાં एक શ્વેતામ્બરાચાર્ય મહાવાદિહત અને ધીર્જી દિગમ્બરાચાર્ય સુમતિકૃત હોવાનું નિશ્ચિત પ્રમાણ મળે છે. પણ અત્યારે તો તેમાંની एकે ચપલચ નથી. તેવી અને વિસ્તૃત છતાં મહત્વની હોવાથી અમરપદેવની ટીકાજ પ્રસિદ્ધ કરવાનું મંથાએ પસંદ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત ટીકા ઘણી વિસ્તૃત, ગદ્ય અને સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી, મૂલ મંથ ટુંકો, પ્રસન્ન અને પ્રાક્ષ છતાં સાધારણ નિહાસુઓથી પણ અપરિચિત રહ્યો છે, અને વરેક પોતાને તેનો અધિકારી માનતાં અચકાય છે; ધરી હકીકત તેવી નથી. જો સંક્ષિપ્ત પણ સરલ ટીકા હોય, અગર ભાષામાં વિશેષક અનુવાદ હોય તો સંમતિ મૂલ કોઈ પણ સાધારણ અભ્યાસિને પ્રાક્ષ પડી શકે તેવું છે; આ દેતુથી સંમતિનો અનુવાદ કરવાની કલ્પના મંથિરે પસંદ કરી, પણ તે અનુવાદ કર્યો પહેલાં તેનું અને તેની ટીકાનું સંશોધન કરી નાવરું, એ પણ ક્ષતિ જણાયું. આ કારણથી અત્યારે મંથિરે નીચે પ્રમાણે યોજના વિચારી રાહી છે:—

સટીક મૂલ મંથનું ગ્રંથ ભાગમાં પ્રકાશન કરવું, બીજા ભાગમાં મૂલ મંથનો અનુવાદ, અને ત્રીજા સટીક મંથને હગતાં વપયોગી પરિનિષ્ઠો, પ્રણાવના, વિમ્બત અનુક્રમનિકા વિગેરે આપવાં. આ યોજના પ્રમાણે આજે અટકી રહેલાં કામ ચાલનાં પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે.

મુક જોશના દૃષ્ટિદોષથી કે કંપોઝિટરોના દોષથી જે મૂલો ગદી ગદી હશે તે ધણી ધરાવર જોઈ શુદ્ધિપત્રમાં આપવાનું તો આગળ વનશે. છતાં જે જે મૂલો અનાવાસે નજરે પડી ગઈ છે, માત્ર તેજ શુદ્ધિપત્રમાં આપેલાં છે. તેથી આ શુદ્ધિપત્ર અધુરજ છે અને અભ્યાસિઓને વિનવીએ ઈષ્ટ કે તેઓ જે નાની મોટી કોઈ પણ મૂલ જૂણ, તેની વૃદ્ધપદ્ધિવાર અમને સૂચના આપે. અમે તેઓની તેવી મૂચનાને સામાર પ્રકટ કરશું.

આ સંશોધન કાર્યમાં વપયોગી થાય તે માટે અનેક હસ્તલિલિલ પ્રતિઓ દિલ્હી, જૂહા ભાગોમાંથી મળી છે. શાસ્ત્રગ્રંથી પણ સંદિલિલ પ્રતિઓ છે. આ વધી પ્રતિ તેઓની મુદ્દના વિગેરે શાસ્ત્રો, જાનિયની દાર્થ પ્રલાયનામાં જ નોંધાશે.

જૂહા
(મર્મન,
પ્રતિ માન-

પદ્ય કે: એવા થીજા પગ મંચનો આખય સીધેલો છે, જે જે સપ્તે ૫ પાઠ મુધારેલો છે તે
૨ મુધારો જે મંચને આખારે કરવામાં આપ્યો છે તે મંચનો પાઠ “ ” આ
તાના અક્ષરોમાં મૂકેલો છે અને સાથે તે તે મંચનાં વૃષ્ટ પંક્તિ પણ આપેલાં છે.

વિશેષ અગ્રુદ પાઠોને અમે મુધારી નથી દાખ્યા તે પાઠો પાસે ? આયું શંકાચિહ્ન
અને પેટલાક ચંદિવ પાઠોની નીચે ‘૫ પાઠો છગમગ ચંદિવ છાગે છે’ એવી નોંધ પણ

ટીકાના દરેક શાદસ્યક્રમાં પહેલાં થીગતવાર પૂર્વપશ્ચ કરવામાં આવેલો છે અને પછી
તે પૂર્વપશ્ચની મન્યેક દહીલતું ચંદન કરવામાં આવેલું છે. ઉત્તરપશ્ચમાં જ્યાં જ્યાં પૂર્વપશ્ચની
વતું ચંદન કરવામાં આવેલું છે ॥ દરેક દહીલ પૂર્વપશ્ચમાં ક્યાં ક્યાં આવેલી છે તેનું શબ્દ
મે દરેક ઉત્તરપશ્ચના પાનાની નીચે છીટી ફોટીને પૂર્વપશ્ચની તે તે દહીલોનાં વૃષ્ટ પંક્તિઓ
જેને જોવાથી પ્રત્યેક નિશાસુ ઉત્તરપશ્ચને થાંપતી થસતે પૂર્વપશ્ચની ૫૫ ચંદનીય
હેલાઈથી થરાથર સમજી શકશે.

ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં ટીકાકારે ‘અમે આ થાવ પહેલાં કહી છે’ એવું લખેલું છે, ત્યાં જે
તને ટીકાકારે કહેલી થોય તે શબ્દનાં વગ વૃષ્ટ પંક્તિઓ યથાશક્ય આપેલાં છે.

હેક સ્પષ્ટે અમે પ્રતિપાદ વિષયની આદિમાં { આથા ચિહ્નનો અને અંતમાં } આથા ચિહ્નનો
રેહો છે અને ૫ થમેનું પદહે { } આ નિશાનનું નામ ‘દૂરાન્વયસૂચક’ ચિહ્ન રાખેલું છે. તે
! કે, જ્યાં જ્યાં કોઈ વિષયના પ્રતિપાદનમાં થથે થીજી વગ ટાંપી ટુંકી પર્થાઓ થાહે છે ત્યાં તે
હી પર્થાઓનો આદિ અંત આળી શકાય. જૂઓ મંચનું ૫૦ ૫૭ ૫૦ ૧૪-૫૦ ૫૧ ૫૦ ૨૨ ।
પહેલો ભાગ થૈધાર કરવામાં અમને પ્રવર્તક બીકાંતિવિજયજીના વિધામિય અને મુશીલ
પ્રેમ્યવિજયજીએ પળીગ દિમતી સહાયથા કરી છે તે માટે અમે તેમનોના કળી છીર.

મુખલાલ

અને

થેચરદાસ.

संपादकीय निवेदनम्

विवेचितविविधविषया विस्तृता प्रस्तावना तु न प्राप्तकाला समग्रस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनान् प्राक्, अतः साम्प्रतमिदं (क) ग्रन्थस्य विशिष्टता (ख) प्रकाशनस्य योजना चेति वस्तुद्वयमेव प्राधान्येन प्रदर्शयितुं समीहामहे ।

(क) तत्र (१) ग्रन्थस्य कर्तृन् (२) बाह्याभ्यन्तरस्वरूपं च वर्णयित्वा तदीया विशिष्टता प्रतिपाद्यते ।

(१) ग्रन्थस्य कर्तारः (मूलकाराः)

समयः—मूलस्य प्रणेतारस्तत्रभवन्त आचार्याः सिद्धसेनदिवाकरा विक्रमीयप्रथमदाताऽदीवर्तिन इत्यवगम्यते पारम्परिकप्रवादेन । आचार्यसिद्धसेना दिगम्बरआचार्याभ्यां कुन्दकुन्द-समन्तभद्राभ्यां प्राक्, श्वेताम्बर-दिगम्बरसम्प्रदाययोः पार्थक्याय प्राग् बभूवुः इति सम्भावनायाः साधारत्वेन पारम्परिकप्रवादो गवेषणामियैरैतिहासिकैर्नोपेक्षणीयः । इदानीन्तनास्तु केचिदैतिहासिकास्मान् आचार्यान् विक्रमीयपञ्चमदाताऽदीगतरत्वेन सम्प्रधारयन्ति ।

स्थान-जाति-धर्माः—यद्यपि आचार्याणां नाद्यापि जन्मादिस्थानानि परिनिश्चितानि तथाऽपि मालवदेशः तदीया च प्राच्या राजधानी वज्रयिनी तेषां बिहारभूमिरिति परम्परातः अभवात् तदीयाः कृतयोऽपि तत्रैव प्रवेष्टे कबिहृदयजन्मान इति सम्भाव्यते । आचार्यसिद्धसेना यद्यपि जाता प्राञ्जला, कुलधर्मेण च वैदिकास्तथाऽपि ते बहुमुत्तमोत्तमसमन्तरमाचार्यैर्दृष्टवादिनामन्तेवासित्वेन जैनी दीक्षामङ्गीकृतः ।

प्रतिभामकर्यः—आचार्यसिद्धसेना जैनदर्शनरहस्यवेदित्वेन विधुतेषु सर्वेष्वपि विद्वान् मूर्धन्यतां गता इति तु निर्विवादमेव, परंतु समकालीनवैदिक-बौद्ध-जैनाविसमस्तभारतीयदर्शनपारदर्शिविद्वज्जन-नायामपि ते लब्धावकाशा इत्यत्र तदीयाः कृतय एव साक्षिण्यः । तेषां संस्कृत-प्राकृतभाषाविशारदता, बहुमुखी प्रतिभा, अमलप्रवाहा कल्पना, वस्तुस्पष्टीभिमुखी तार्किकता, स्पष्टणीया दर्शनोपनिषद्देहिता, प्रकटपरिपाका च गद्यपद्यरचनाचातुरी साक्षात्कर्तुं शक्या प्रतिवाक्यं तदीयासु कृतिषु ।

कृतयः—आचार्यसिद्धसेनायाः काश्चिदेव कृतय उपलब्धिपथमावानि । तत्र संप्रतिप्रकरणं प्राहृणोपनिषद्म्, न्यायावतारः, कल्याणमन्दिरम्, एकविंशतिश्च द्वात्रिंशिकाः संस्कृतपद्यकाः । तत्र सर्वत्रिभिर्जैनसंस्कृतवाङ्मये प्राथमिकपद्यात्मकप्रमाणग्रन्थात्वेन प्रसिद्ध न्यायावतारं जैनवर्क-साहित्यविद्यामस्य प्रथममोक्षमार्गनावधारयन्तु सर्वत्रिधाः । कल्याणमन्दिरं तीर्थंकरपार्थनायस्य स्तुतिर्जनोपलक्षयन्तु स्तुतित्रिधाः । द्वात्रिंशिकाः स्तुतिगर्भा अपि विविधदर्शनान्तरवर्णनात्वेन निश्चिन्तन्तु लक्षणावधियाः । तामु च कतिपयाः प्रातिनिधिकदर्शनविरया द्वात्रिंशिका एकावुद्धोति हरिमाध्यावर्कम्भुः बहुदर्शनममुषयो माधवाचार्यैर्कर्मभ्यः सर्वदर्शनसमृद्धः । आचार्यसिद्धसेना 'गण्यदर्शी' इति नाम्नाऽपि प्रख्याप्यते । गण्यन् आचार्याङ्गमृगीयप्रमाण्यवयवविवरणं 'गण्यइतिवि-चारम्' इत्यन्विष्यते । एष विवरणं न सर्वत्रि गृह्यम् ।

टीकाकाराः

टीकाया रूपविहारः भीमदभयदेवसूरयः श्रोताम्बरराजगण्डीयप्रसुप्तसूरिशिष्यत्वेन प्रसिद्धा विभगीयदसमशाताप्दीभात्रः । तेषां जन्मस्थान-जातिप्रभृति नैव विदितम्, अन्यथा तु वक्तव्यो न श्यन्ते । यद्यपि बादमहाणेष्वस्तुतिवेन बबचिदुहिरितो भाति तथाऽपि दीर्घातिदीर्घबादमात्राजटिलां प्रस्तुतां टीकामेव बादमहाणेष्वत्वेन वक्ष्यन्ति केचिद्विद्वत्संतापयत् । किंतु भीमदभयदेवसूरीणामसाधारणे दार्शनिकवैदुष्ये नैव विद्यते संशयलेहः ।

(१) ग्रन्थस्य बाह्याऽभ्यन्तरस्वरूपम्

भासं स्वरूपम्—मूलं संमतिसंज्ञकं प्राकृतार्थोपधमयं काण्डत्रयविभक्तं समपष्टशतशत-
संख्यागणायपरिमितम् । टीका च 'वक्त्रबोधविधायिनी' संज्ञिता संस्कृतगद्यमयी पञ्चविंशतिसहस्र-
संख्याकश्लोकपरिमिता वर्तते ।

आभ्यन्तरं स्वरूपम्—विषयोऽस्य ग्रन्थस्थानेकान्तप्रधानो दार्शनिको वैदित्यः ।

मूलकारैर्जनदर्शनमात्रप्रसिद्धान् नय-सनमङ्गी-ज्ञान-दर्शन-द्रव्य-पर्यायादिपदार्थान् व्यवस्था-
पयितुं तार्किकपद्धत्या तानेव पदार्थान् विनोदीकृत्यानेकान्तस्वरूपं प्रतिष्ठापितम्, तच्च प्रधानतया
स्वतीर्थ्यान् पुरातनान् भागमिकानमिलदृष्टीकृत्यैवेति मूलकारीया शैली । टीकाकारीया चान्यैव, तैस्तु
आध्यात्मेन दर्शनान्तरीयप्रवादनिरसनमुद्दिश्य दार्शनिकवाचनप्रहासप्रकयैव टीका निरमायि । तत्र
अथ यदा ब्रह्मिदपि दार्शनिको विषयभर्पयितुमुपक्रम्यते तदा तद्विषयावलम्बितः सर्वेऽपि पञ्चकाराः
ब्रमेणोपतिष्ठमानाः स्वं स्वं पक्षं स्थापयितुमासाः पूर्वपूर्ववादिस्थापितं पक्षं दूषयन्ति । पर्यवसाने च
सिद्धान्ती व्याघ्रादी प्रागुपन्यस्थान् सर्वाभेद पक्षान् ययासंभवं समीक्ष्य सिद्धान्तं प्रादुष्करोति ।
ईदृश्या च प्रतिपादनमद्भ्यः प्रस्तुता टीका सर्वविषयस्वार्थनिर्णायकसमापतिसमलंकृतामनेकमभ्य-
भूषितां स्वतः चार्थपरिपदं स्मारयति ।

मीमांसकानुमारितभट्टकृतश्लोकवार्तिक-नालन्दाविश्वविद्यालयप्रधानाचार्यशान्तिरक्षितकृततत्त्वसं-
प्रदीपकमलदीप्तकृतपञ्चिका-दिगम्बराचार्यश्रमापन्नकृतप्रमेयकमलमार्तण्ड-न्यायतुमुदचन्द्रोदयद्रव्यप्रभृ-
तीन् स्वपूर्ववर्तिनो मन्वान् विम्बत्वेनाभयमाणेषा टीका स्वोत्तरवार्तिभिः वादिदेवसूरिकृतस्याद्वादमा-
कर-महिषेणसूरिकृतस्याद्वादमलरी-वाचक्यशोवित्रयकृतनयोपदेशीय-शास्त्रवार्तासमुच्चयीयष्टसिद्धयम-
श्रुतिभिर्मन्थैर्विम्बत्वेनाभिधेति टीकामेनां दिग्दुर्भिकमयेऽपि ते मन्था अवश्यद्रष्टव्याः ।

(२) प्रकाशनयोजना ।

मूलभर्तृनेतिहाससामग्रीकतया शृङ्खलीयमध्यमकालीनदार्शनिकग्रन्थान्यवमतया च सटीकस्यास्य
ग्रन्थमणेः संशोध्य प्रकाशनं विधीयितव्यमनवा संस्था ।

अनुपलभ्यमानासु बह्वीषु संमतिटीकासु एकस्याः श्रोताम्बराचार्यमहावादिदृष्टत्वेन, द्वितीयस्याथ
दिगम्बराचार्यगुमतिदृष्टत्वेन संसृष्टका वहेता लभ्यन्ते नान्यासाम् । उपलभ्यते चाभयदेवसूरिरचितैव
टीकेनि सैव प्रकाशनीयत्वेन निर्धारिता ।

संक्षिप्तटीकान्तरस्य दुर्लभत्वान् लभ्यमानटीकायाश्च जटिलत्वान् सुगममपि मूलग्रन्थं दुर्गमम-
मिमन्वमानाः सर्वेऽपि जिज्ञासवः प्रायशः स्वं तदधिकारिणं मत्वा समभ्यसितुं नीतमन्ते । तस्य

य मूलग्रन्थसोपादेयता पाठ्यक्रमप्रवेशनयोग्यता च न छौकिन्मयापानुवादमन्तरेण संभवतीति संशयार्थं
वदन्नुवादीप्रति विधित्सितः ।

परंतु पूर्वं सटीकः सम्पूर्णाप्रति ग्रन्थस्त्रिमूर्तौः प्रकाशयितुमुचितः, वदन्त्यर्हं य पुरोर्ध्व
भागेन प्रस्तावना-विषयानुक्रम-परिशिष्टादिसहितो मूलमात्रानुवाद इति निर्णीतं संशया । वदन्त्युक्त
साधनैर्पद्धयै यान्त्र प्रपञ्च प्रकाशयतेऽयं सटीकसंपूर्णग्रन्थमाधात्मकः प्रथमो भागः ।

अत्र प्रान्ते यन् संक्षिप्तं शुद्धिप्रयत्नं निवेशितम्, तत्र धानायासेन हृदिप्रथमागता एव अनुज्ञो
दर्शिता न पुनः सतीः । सर्वासां प्रदर्शनं तु ग्रन्थसमाप्तावेव करिष्यते । ये च महापुत्रा यो कामयि
अनुद्धिमन् इहा स्वपितृन्ति तैर्विपुमुपकृता भविष्याम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि अनेकान् ग्रन्थान्, ग्रन्थकाराग्र नामपारम्पर्या-
न्तर्गता इति ग्रन्थः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

अत्र ग्रन्थग्रन्थ ग्रन्थोपनाय भावार्थानां (प्रतीनां) पञ्चविंशतिर्लक्ष्या, तत्र सप्तसौ एव भावार्था
अत्रानुद्धिप्रयत्नः, तेषां सर्वासां नामानि तु पद्यमात्रा अपि सीताग्रन्थेति, किन्तु यावि नामानि
इत्युक्तं प्रपञ्चः [] ईश्वरविदे गीताग्रन्थे अनेकानि नामानि सर्वाग्र्यणि तत्संकेतमूलनामो रचिताणि ।
इति महापुत्राग्रन्थे ग्रन्थोपनायक्रमेण निगतिप्रसंगप्रसङ्गा भावार्था वृत्तान्ताश्च यथा धृतिं धन्यता-
एवम इति ।

माहकं स्यात् । अन्यस्य स्वाध्यायनिष्ठायाः कवेन सांगतैरनाभ्युपगमात् । तदुक्तम् - "शिक्षणादि च
श्रीयस्य शिक्षाति" । "अनुपपत्तिः, स्वभावाः, कार्यं च" इति [च० ग्या० सू० ११-१२]
"श्रुत्यादिप्रातिपद्विज्ञानमनुमानम्" [] इति च । तत्र स्वभावे हेतुः प्रत्यक्षप्रती-
तिः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणनिरासः, यथा शिक्षायादिर्बुद्ध्यादिव्यवहारप्रमाणनिरासः । न च अनाप-
धितगुणनिर्गमस्य प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तिः, येन स्वभावे हेतुप्रमाणमनुमानं स्वभावाच्चरणात्मा-
पयति । नापि कार्यहेतुसमुच्चयम् अज्ञातगुणनिर्गमस्य प्रत्यक्षतः ननु प्रमाणं, कार्यहेतु-
तिष्ठे कार्य-कारणभावे कारणप्रतिपत्तिहेतुत्वेनाभ्युपगमात् । कार्य-कारणभावस्य च निष्ठः
प्रत्यक्षा-ऽनुपपत्तिप्रमाणनिरासः, न च लोचनानिर्गतगुणनिर्गमस्य प्रमाणनिरासः प्रत्यक्ष-
प्रतीतिः, येन लक्ष्यवशेन कस्यचिद्विज्ञानं प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तिः स्यात् । तत्र कार्यहेतोरपि ननु
व्यवप्रतिपत्तिः । अनुपपत्त्येवमपि विषये प्रतीतिरपि न तत्र प्रमाणं, तत्रा स्वभावाच्चरणात्मा-
व्यापाराभ्युपगमात् । न चान्यद्विज्ञानमभ्युपगम्यत इत्युक्तम् । न च प्रत्यक्षा-ऽनुमाननिरासः
प्रमाणान्तरमिति हेतुप्रमाणप्रतिपत्तिः । यत्र कस्यचिदपि प्रमाणेन प्रतिपत्तिः न ननु
वाच्यव्यापारादि, यथा ज्ञानाद्विज्ञानं, न प्रतिपत्तिरपि कस्यचिदपि प्रमाणेनास्ति हेतुप्रमाण-
मवद्यभ्युपगमात् इति कुतश्चेत् विज्ञानोपपादककारणप्रतिपत्तिरिति प्रमाणयोगात्कथम् ।

अथ कार्येण यथायौपम्यस्यात्मकेन निशमयिष्यामः, तद्वत्प्रमाणम् । यदानीं या-ऽवस्थाया-
विधाय यदि कार्येण यथोपम्यात्मकस्य स्वकर्म निमित्तं भवेत् तदा यथायौपम्यकम् । यदानीं
विशेषः । पूर्वस्यात् कारणाकलापादविशेषस्यातो गुणान्वयं स्वोपम्यां कारणात्मनो दृष्टिः स्वयमेव
यथायौपम्यकविधः स्वोपम्याद्वत्कारणाकलापानुमायिका तदा यथायौपम्यकविधेः ही गुणानुपपन्नः ।
अथ यथायौपम्यं मूलतः कार्येण विधेयः पूर्वस्यात् कारणात्मनो दृष्ट्यादनुपपन्नमनः स्वोपम्यां । तदा
तत्र कल्पयति, अत एव परतोऽप्रामाण्यमुच्यते, ततोपम्यां दोषावशात् । न चो-
गुणावेन यत्तुं शक्यम्, किं त्वं हि त्वयः कर्मणः, न पुनरीयादिवो गुणः । ततोपम्या-
दोषाभापनिराश्रयः । तथाहि कामादिवोपम्यापारिणामाद्विषयमुच्यते, ततोपम्या-
गततोऽपि मित्राद्यामात्रं स्वकर्मणः, ततोपम्यादनुपपन्नः । विषयस्यापि मित्राद्यामात्रं स्वकर्म-
णस्तदादिकारणं दोषः । प्रमाणानुपपत्तिं श्रुत्यामात्रं स्वकर्मणः, ततोपम्यादनुपपन्नः । ततोपम्या-
"दयती च त्वाममी प्रमाणोपम्यादिकम्" [] ततोपम्यामात्रादपि ततोपम्या-
दनुपपत्तिरिति, गुणानुपपत्त्यामात्रं स्वकर्मणः । आधेयं अत आत्मा ततोपम्यामात्रं स्वकर्मणः ।
यतश्च ततोपम्यामात्रं, यथायौपम्यं तु पूर्वस्यात् यथायौपम्यतात् कारणात्मनो दृष्ट्यादनुपपन्नः ।
गुणान्वयं ततोपम्यामात्रं न कल्पयति । प्रमायाया विषयधेयादिव यथायौपम्यं । ततोपम्या-
मात्रं । ततोपम्यामात्रं विषयधेयात्मात्मा ततोपम्यामात्रं । ततोपम्यामात्रं । ततोपम्यामात्रं ।

[illegible][illegible]

तस्माद्यत एव गुणविकलसामग्रीलक्षणात् कारणाद् विज्ञानमुत्पद्यते तत् एव प्रामाण्यमपीति 'गुणयश्चक्षुरादिभावाभावावुविधायित्वात्' इत्यसिद्धो हेतुः । अत एवोत्पत्तौ 'सामग्र्यन्तर-
नपेक्षत्वं' नासिद्धम्, अनपेक्षत्वविरुद्धस्य सापेक्षत्वस्य विपक्षे सद्भावात् ततो व्यावर्त्तमानो हेतुः
स्वसाध्यैव व्याप्यते इति विरुद्धा-ऽनैकान्तिकत्वयोरप्यभाव इति भवत्यतो हेतोः स्वसाध्यसिद्धिः ।

५ अर्धतथात्वपरिच्छेदरूपा च शक्तिः प्रामाण्यम् । शक्त्यश्च सर्वभावानां स्वत एव भवन्ति,
नोत्पादककारणकलापाधीनाः । तदुक्तम्—

“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते” ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ४३]

एतच्च नैव सत्कार्यदर्शनसमाश्रयणादमिधीयते, किंतु यः कार्यधर्मः कारणकलापेऽस्ति स एव
२० कारणकलापादुपजायमाने कार्ये तत् एवोदयमासादयति; यथा मृत्पिण्डे विद्यमाना रूपादयो
घटेऽपि मृत्पिण्डादुपजायमाने मृत्पिण्डरूपादिद्वारेणोपजायन्ते । ये पुनः कार्यधर्माः कारणेष्ववि-
द्यमाना न ते कारणेभ्यः कार्ये उदयमासादयन्ति तत् एव प्रादुर्भवन्ति, किंतु स्वतः; यथा
घटस्यैवोदकाहरणशक्तिः, तथा विज्ञानेऽप्यर्धतथात्वपरिच्छेदशक्तिः चक्षुरादिविज्ञानकारणेष्ववि-
द्यमाना न तत् एव भवति, किंतु स्वत एव प्रादुर्भवति । किंचोक्तम्—

१५ “आत्मलाभे हि भावानां कारणापेक्षिता भवेत् ।

लघ्यात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु” ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ४८]

तथाहि— “मृत्पिण्ड-दण्ड-धमादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे तस्य तदपेक्षा न विद्यते” ॥ [] इति ।

अथ चक्षुरादेर्विज्ञानकारणादुपजायमानत्वात् प्रामाण्यं परत उपजायत इति यदमिधीयते,
२० तदनुपगम्यत एव । प्रेरणापुदेरपि अपौरुषेयविधियाक्यप्रमथायाः प्रामाण्योत्पत्त्यनुपगमात् ।
तथाऽनुमानबुद्धिरपि गृहीतायिनाभापानन्यापेक्षलक्षणादुपजायमाना तत् एव गृहीतप्रामाण्या
उपजायत इति 'सर्वत्र विज्ञानकारणकलापव्यतिरिक्तकारणान्तरानपेक्षमुपजायमानं प्रामाण्यं स्वत
उपपद्यते' इति नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यम् ॥

[पूर्वपक्षः—(२) कार्ये प्रा माण्यस्य स्वतस्त्वसाधनम्]

२५ नापि 'स्वकार्येऽर्धतथाभावपरिच्छेदलक्षणे प्रवर्त्तमानं प्रमाणं स्वोत्पादककारणव्यतिरिक्तनि-
मित्तापेक्षं प्रवर्त्तते' इत्यभिधानं शक्यम्, यतस्तन्निमित्तान्तरमपेक्ष्य स्वकार्ये प्रवर्त्तमानं किं संघाद-
प्रत्ययमपेक्ष्य प्रवर्त्तते ? आहोस्वित् स्वोत्पादककारणगुणानपेक्ष्य प्रवर्त्तते ? इति विकल्पद्वयम् । तत्र
यथाघो विकल्पोऽनुपगम्यते, तथा चक्रकलक्षणं दूषणमप्यतति । तथाहि—प्रमाणस्य स्वकार्ये प्रवृ-
त्तौ स्वत्वमर्थक्रियाधिनां प्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ चार्थक्रियाज्ञानोत्पत्तिलक्षणः संघादः, तं च संघादम-
३० पेक्ष्य प्रमाणं स्वकार्येऽर्धतथाभावपरिच्छेदलक्षणे प्रवर्त्तत इति यावत् प्रमाणस्य स्वकार्ये न प्रवृ-
त्तिर्न तावदर्थक्रियाधिनां प्रवृत्तिः, तामन्तरेण नार्थक्रियाज्ञानसंघादः, तत्संघादं विना प्रमाणस्य
तदपेक्षस्य स्वकार्ये न प्रवृत्तिरिति स्पष्टं चक्रकलक्षणे दूषणमिति । न च भाषिने संघादप्रत्ययमपेक्ष्य
प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तत इति शक्यमभिधातुम्, भाषिणोऽन्तरेण विज्ञानस्य स्वकार्ये प्रवर्त्तमानस्य
सहकारित्वालमयात् । अथ द्वितीया, तत्रापि किं गृहीताः स्वोत्पादककारणगुणाः उक्तः प्रमाणस्य
१५ स्वकार्ये प्रवर्त्तमानस्य सहकारित्वं प्रपद्यते ? आहोस्वित्गृहीताः ? इत्यत्रापि विकल्पद्वयम् । तत्र
यद्यगृहीता इति परतः, स न युक्तः, अगृहीतानां सारस्वतीयादिभिः सहकारित्वं दूतोत्सारितमेव । अथ
द्वितीया, सोऽपि न युक्तः, अनपेक्ष्यप्रसङ्गात् । तथाहि—गृहीतस्वकारणगुणापेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये
प्रवर्त्तते, स्वकारणगुणज्ञानमपि स्वकारणगुणज्ञानापेक्षं प्रमाणकारणगुणपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रव-

१ अथप्रवृत्ति-श्लो० १०० । २ अर्ध हेतुः श्लो० २, पं० १ । ३ एतच्च 'कारणान्तरानपेक्षायाम्' श्लो० २, पं० १ ।

४ "होस्वित्" (होस्वित्प्रत्ययान्तात्) दु० ५० । ५ न० विना सर्व-प्रासादायमित न तत् एव—होस्वित् ।

६ "होस्वित्" शब्दः स्वत्वमर्थक्रियाधिनोऽपेक्ष्य, यतो हि प्रवृत्तिरिति लक्षणमपि एव नास्ति, नोदकादिमिथ्या,

एव एतदपि लक्षणं प्रपद्यते, इत्येव च स्वत्वमर्थक्रियाधिनोऽपेक्ष्य, तस्यैव तु निमित्तत्वमपि अनपेक्ष्यम्" इति—ओस्वा०

होस्वित्—(श्लो० १००, पं० १, श्लो० ४८) । ७ इत्यभिधानं शक्यम्—ना० । ८ तदपेक्षस्यकार्ये—गु० ।

संते, तदपि स्वकारणगुणज्ञानापेक्षमित्यनयस्यासमग्रतरो बुनिवार इति । अथ प्रमाणकारणगुण-
ज्ञानं स्वकारणगुणज्ञानानपेक्षमेव प्रमाणकारणगुणपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रयत्ने, तर्हि प्रमाणमपि
स्वकारणगुणज्ञानानपेक्षमेवार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रयत्तिष्यत इति व्यर्थं प्रमाणस्य स्वकारणगु-
णज्ञानापेक्षणमिति न स्वकार्ये प्रयत्तमानं प्रमाणमन्यापेक्षम् । तदुक्तम्—

“जातेऽपि यदि विज्ञाने तावद्भाष्योऽवधार्यते ।

यावत् कारणानुद्धत्यं न प्रमाणान्तर्पाद् गतम् ॥

तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

यावदि न परिच्छिन्ना नुद्धिस्तथावदस्तरमा ॥

तस्यापि कारणानुद्धेर्न ज्ञानस्य प्रमाणता ।

तस्याप्येवमिति त्वं न कचिद्व्यतिष्ठते” ॥ इति [सू० पा० सू० २, सू० ४९-५१] १०

तेन ‘यि प्रतीक्षितप्रत्ययान्तरोद्भावाः’ इति प्रयोगे हेतोरतिरिद्धिः । तस्मात्—‘यत्तामसीन उपजा-
यमानं प्रमाणमर्थयाधारमपरिच्छेदलक्षित्युक्तमेवोपजायत इति स्वकार्येऽपि प्रवृत्तिः स्वगतः
इति स्थितम् ॥

[पूर्वपक्षः—(३) निधये प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वमाधनम्]

नापि प्रमाणं प्रामाण्यनिधयेऽन्यापेक्षम् । तत्प्रपेक्षमाणं किं स्वकारणगुणानपेक्षाने ? आहोस्विद् १५
संवादम् ? इति विकल्पद्वयम् । तत्र यदि स्वकारणगुणानपेक्षाने इति पक्षः काहीकियने, सोऽसंगतः ।
स्वकारणगुणानां प्रत्यक्ष-तत्पूर्वकानुमानाभावात्वेनासत्पक्ष्य प्रागेव प्रतिपादनात् । अथामिच्छीदने-
षो यः कार्यविशेषः स त गुणपरकारणविशेषपूर्वकः, यथा माताद्वारिविशेषः, कार्यविशेषश्च
यथायस्थितार्थपरिच्छेद इति स्वभाष्यदेनुरिति, यत्तद्व्यवहृतम् । परिच्छेदस्य यथायस्थितार्थपरि-
च्छेदरूपतिष्ठेः । तथादि-परिच्छेदस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेदस्य किं नुद्धकारकजन्यत्वेन ? उक्तं ४०
संवादित्वेन । आहोस्विद् बाधार्तदित्वात्वेन ? उतस्विद् अर्थतथात्वेन ? इति विकल्पाः । तत्र यदि
गुणपरकारणजन्यत्वेनेति पक्षः, स न युक्तः । इत्येतत्तावद्यदोषप्रसङ्गात् । तथादि-गुणपरकारण-
जन्यत्वेन परिच्छेदस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेदस्य, तत्परिच्छेदस्याथ गुणपरकारणजन्यत्वमिति परि-
च्छेदमित्येतत्तावद्यदोषप्रसङ्गात् । अथ संवादित्वेन ज्ञानस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेदस्य विहायने, यत्तद्व्य-
वहृतम् । अत्रकप्रसङ्गस्यात्र पक्षे बुनिवारत्वात् । तथादि-न यावत् विज्ञानस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेद-
लक्षणे विदोषः तिष्ठति, न तावत् तत्पूर्विका प्रवृत्तिः संवादाधिक्यम्, यावत् न प्रवृत्तिर्न तावत्-
धिक्यार्थसंवादः, यावत् न संवादो न तावत् विज्ञानस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेदस्य तिष्ठति इति विज्ञान-
प्रसङ्गः प्रागेव प्रतिपादितः । अथ बाधार्तदित्वात्वेन विज्ञानस्य यथायस्थितार्थपरिच्छेदस्य मध्यमत्वेनेति, नह
प्यसङ्गतम् । स्वाभ्युपगमविरोधात् । तदभ्युपगमविरोध-बाधविरुद्धस्य मुच्छादकमादस्य सत्त्वेन,
बाधकार्येन योऽनङ्गीकरणात्, धर्मुदासकृत्वा तद्व्यवहारसत्त्वस्य तु विज्ञानपरिच्छेदविरोधाविरुद्ध
त्वेन तद्व्यवस्थापकत्वाभ्युपगमेः । अथायत्तथात्वेन यथायस्थितार्थपरिच्छेदलक्षणे विदोषो विज्ञानस्य
व्यवस्थाप्यते, सोऽपि न युक्तः । इत्येतत्तावद्यदोषप्रसङ्गात् । तथादि-सिद्धेऽर्थतथाभावे तद्विज्ञानस्या-
र्थतथाभावरपरिच्छेदरूपतिष्ठेः, तत्सिद्धेऽर्थतथाभावरपरिच्छेदरूपतिष्ठेः परिच्छेदमित्येतत्तावद्यदोषप्रसङ्गम् । तत्र
कारणगुणपेक्षा प्रामाण्यवृत्तिः । अथ संवादापेक्षः प्रामाण्यविनिधयः, सोऽपि न युक्तः । यत्त-
संवादस्य ज्ञानं किं समानजातीयमभ्युपगम्यते ? आहोस्विद् मिश्रजातीयम् ? इति पुनराव विकल्प १५
द्वयम् । तत्र यदि समानजातीयं संवादकमभ्युपगम्यते, तदाऽत्रापि व्यवहृतम्-विमिश्रमभ्युपगम-
यम् ? मिश्रसत्त्वानुपगमं वा ? यदि मिश्रसत्त्वानुपगमं समानजातीयं ज्ञानान्तरं संवादकमभ्यु-
पगमः, अयमप्यनुपपन्नः अतिप्रसङ्गात् । अतिप्रसङ्ग-वेद्यसत्त्वविज्ञानं यदि दृष्टव्यमस्त्य-
विज्ञानस्यापि संवादकप्रसङ्गः । अथ समानसत्त्वानुपगमं समानजातीयं ज्ञानान्तरं संवादकमभ्यु-
पगम्यते, तदात्रापि व्यवहृतम्-किं तत् पूर्वप्रमाणानिमित्तविज्ञानपट्टीनार्तद्विषयम् ? उत निश्चिद्विषयम् ? ४०

१ प्रसोदक-दृ-४० १, ४० ११ । १४० ५-५० १० । १-विज्ञानपरिच्छेदस्य-४०, ४०,

५१०, ५० । ४४० ४-५० १६ । ५४५१-५०० ।

इति । तत्र यथेकार्थविषयमिति पक्षः, सोऽनुपपन्नः, एकार्थविषयत्वे संघात-संवा-
दोपात् । तथाहि-एकविषयत्वे सति यथा प्राक्तनमुत्तरकालमायिनो विज्ञानस्यैकसन्ता-
समानजातीयस्य न संवादकं तथोत्तरकालमाय्यपि न स्यात् । किंच, तदुत्तरकालमायि-
जातीयमेकविषयं कुतः प्रमाणत्वेन सिद्धम्-येन प्रथमस्य-प्रामाण्यं निश्चाययति ? त-
लमायिनोऽन्यस्मात् तथाविधादेवेति चेत्, तर्हि तस्याप्यन्यस्मात् तथाविधादेव इत्यन-
योत्तरकालमायिनस्तथाविधस्य प्रथमप्रमाणात् प्रामाण्यनिश्चयः, तर्हि प्रथमस्योत्त-
मायिनः प्रमाणात् तन्निश्चयः, उत्तरकालमायिनोऽपि प्रथमप्रमाणादिति तदेवेतरेतत्प्रथ-
मस्य प्रथमो-त्तरयोरेकविषयत्व-समानजातीयत्वे-कसन्तानत्वाविशेषेऽप्यस्त्यग्नौ विशेषः,
विशेषाद् उत्तरं प्रथमस्य प्रामाण्यं निश्चाययति, न पुनः प्रथममुत्तरस्य, स च विशेषः
१० यस्य कारणशुद्धिपरिहानानन्तरभावित्वम् । ननु कारणशुद्धिपरिहानमर्थक्रियापरिहानम-
न सम्भवति, तत्र च चक्रकदोषः प्राक् प्रतिपादित इति नार्थक्रियाज्ञानसम्भवः, स-
वा तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्य संजातत्वाद् व्यर्थमुत्तरकालमायिनः कारणशुद्धिज्ञान-
दोषसमन्वितस्य पूर्वप्रामाण्याद्यगमहेतुत्वकल्पनम्, तत्र समानजातीयमेकसन्तानप्रभवमेकार्थ-
त्वरक्षणं पूर्वज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकम् । अथ मित्रार्थं तद् ज्ञानं पूर्वज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकं स्यात्
१५ प्ययुक्तम्, एवं सति शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य तथामूलं शुक्तिकाज्ञानं प्रामाण्यनिश्चायकं स्यात्
तत्र समानजातीयमुत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चायकम् । अथ मित्रजातीयं प्रामाण्यनिश्चाय-
कमिति पक्षः, तत्रापि यक्यम्-किम् अर्थक्रियाज्ञानम् ? उत अन्यम् ? । तत्रान्यदिति न यक्यम्,
पटज्ञानस्यापि पटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायकत्वप्रसङ्गात् । अथार्थक्रियाज्ञानं संवादकमित्यभ्युपगमः,
अपमपि न युक्तः, अर्थक्रियाज्ञानस्यैव प्रामाण्यनिश्चयमात्रे प्रवृत्तिसम्भवाच्चार्थक्रियाज्ञानस्यासम्भवात् ।
२० अथ प्रामाण्यनिश्चयमात्रेऽपि संवादादपि प्रवृत्तिसम्भवाच्चार्थक्रियाज्ञानस्यासम्भवात्, तर्हि प्रामाण्य-
निश्चयो व्यर्थः । तथाहि-प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेण प्रवृत्तः 'विस्वादाभात् मा भूयम्' इत्यर्थ-
क्रियार्थं प्रामाण्यनिश्चयमन्वेपते, सा च प्रवृत्तिस्तन्निश्चयमन्तरेणापि संजातेति व्यर्थः प्रामाण्य-
निश्चयप्रयासः । किंच, अर्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चायकत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य कुतः प्रामाण्य-
निश्चयः ? तदन्यार्थक्रियाज्ञानादिति चेत्, अनयस्या । पूर्वप्रमाणादिति चेत्, अन्योऽन्याधयदोषः
२५ प्राक् प्रदर्शितोऽत्रापि । अथार्थक्रियाज्ञानस्य स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः, प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः
किंनियन्तः ? । तदुक्तम्—

“यथैव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।

संवादेनापि संवादः पुनर्वृत्त्यस्तथैव हि ॥ [

कस्यचित्तु पदीयेत स्वत एव प्रमाणात् ।

प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेष केन हेतुना ? ॥ [श्लो० वा० सू० २, श्लो० ७६]

संवादस्याथ पूर्वेण संवादित्वात् प्रमाणात् ।

अभ्योऽन्याधयभावेन न प्रामाण्यं प्रकल्पने ॥ [

इति ।

अथापि स्यादर्थक्रियाज्ञानमर्थाभावे न दृष्टमिति न न स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम्, साध-
नज्ञानं तु अर्थाभावेऽपि दृष्टमिति तन् प्रामाण्यनिश्चयेऽर्थक्रियाज्ञानापेक्षामिति एतदप्यनङ्गनम्,
१५ अर्थक्रियाज्ञानस्याप्यर्थमन्तरेण स्वप्रदर्शनाय दर्शनान् न च स्वज्ञ-ज्ञानप्रदर्शनायैव कश्चिद्विशेषः
प्रतिपादयितुं शक्यः । अथार्थक्रियाज्ञानं फलायातिरूप-वाच स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम्, साधन-
विनिर्भांति पुनर्ज्ञानं नार्थक्रियावातिरूपं भवति तन् स्वप्रामाण्यनिश्चयेऽन्यापेक्षम् । तथाहि-
जलायमासिनि ज्ञाने समुत्पन्ने पाना-ऽवगाहनाद्यर्थिनः किमेतज्ज्ञानायमासि जलमभिमत फल-
साधयिष्यति, उत न' इति जाताशङ्का- तत्प्रामाण्यविचार प्रत्याश्रयन्ते पाना-ऽवगाहनायां-

१ प्रमाणमेव गु० ।

२ गु० २-१० २० ।

३ मध्यमम् ५० ।

४ १०० ।

५ ज्ञानमर्थं ५० ५० ।

५ स्वज्ञानप्रदर्शने तत्प्रमाणं एतद्वै चोक्तं यदर्थं न १२० १०० ५० । ६ ज्ञानमर्थं ५० ५० ।
प्रद्वेषे कुमाश्चिदभावेन शब्दाभावे एक एव मध्यम शब्दा ५०५ । ७ तत्प्रमाणं ५०५ । ८ तथापि
नमर्थक्रियावातिरूपं न भवति तत्-६० ।

-प्रत्यायाः-३१, गु० १० पुनर्ज्ञान-

प्रतिज्ञाने ॥ तन्मात्रेणैवात्मकत्वात् तन्मात्राण्यविचारणाय मनः प्रविशति, नैतत् सारम् ।
 'अध्यामयन्' यात्' इत्यनुसृत्यात् । तथाहि-यथा ते विचारकत्वाज्ज्ञानायापमानो जलस्य
 'किं सारम् ? उतात्तरम् ?' इति विचारणायां प्रवृत्तास्तथा फलज्ञाननिर्मासिनोऽप्यर्थस्य सार्याऽ-
 सत्प्रतिनिवारणायां प्रयत्ने, अन्यथा तद्वस्तु तद्व्यभिचारिणोऽर्थस्यासत्त्वाद्वा तद्विज्ञानस्याऽ-
 प्यनुविद्यमानत्वप्रमाणतया शङ्कमानस्य न तद्विज्ञानमिति प्रयत्नकालानामप्यविचारणाय ॥ ५
 ततश्चाप्यस्य तत्प्रमाणरूपतया प्रामाण्यनिश्चयाभावात् कथम् 'अर्थविचारार्थं प्रवृत्तिर्निश्चितप्रामा-
 ण्याद् हासनात्' इत्युपपत्तिः शोभते ? किं, मिश्रजातीयं संवादककालं पूर्वस्य प्रामाण्यनिश्चायक-
 मभ्युपगम्यमानमेवाधर्मम् ? मिश्रायै वा ? । यथेकार्थमित्यभ्युपगमः-स न युक्तः, भयम्तेना-
 घटमानत्वात् । तथाहि-रूपज्ञानाद् भिन्नजातीयं स्पर्शविज्ञानम्, तत्र च स्पर्शदिकमाभाति
 न रूपम्, रूपज्ञाने तु रूपम्-न स्पर्शदिकम्-आभाति, रूप-स्पर्शयोश्च परस्परं भेदः ॥ चाप- १०
 यदी रूप-स्पर्शज्ञानयोरेकौ विषयतयाऽभ्युपगम्यते, येनैकविषयं भिन्नजातीयं पूर्वज्ञानप्रामाण्य-
 व्यवस्थापनं भवेत् । अथि च, एकविषयत्वेऽपि किं येन स्वरूपेण व्यवस्थाप्ये ज्ञाने सोऽर्थः
 प्रतिभाति, किं तेनैव व्यवस्थाप्ये ? उताभ्येन ? । तत्र यदि तेनैवेत्यभ्युपगमः, स न युक्तः, व्यपस्था-
 पकस्य तावद्वर्माण्यविषयत्वेन स्मृतिवदप्रमाणत्वेन व्यवस्थापकत्वात्सम्भवात् । अप्य रूपान्तरेण
 सोऽर्थस्य विज्ञाने प्रतिभाति, नन्वेवं संवाद-संवादकयोरेकविषयत्वं न स्यादिति द्वितीयं, य- १५
 पक्षोऽभ्युपगतः स्यात्, स च युक्तः, सर्वेभ्योपि मिश्रविषयकैकस्मान्नमवस्था विजातीयस्य
 प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गात् । तथा किं तत् समानकालमर्थविद्याज्ञानं पूर्वज्ञानप्रामाण्यनिश्चा-
 नः ।

प्रतिभासनात्,
 तद्विज्ञानप्रामाण्य- २०
 निश्चायकम्, तद्वदमे तद्वत्तत्त्वमात्रमप्यवदात् । अप्य भिन्नकालम्, तद्व्ययुक्तम् । पूर्वज्ञानस्य
 शक्तिरूपेण भासादुपपत्त्यादमाविषिज्ञानेऽप्रतिभासनात्, भासने चोत्तरविज्ञानस्यासन्निपत्यत्वे-
 नाप्रामाण्यप्रसङ्गितल्लङ्घनत्वेन ॥ तन्मात्राण्यनिश्चायकत्वम् । तद्वदाहकं ॥ भिन्नकालं सुतरां
 न तद्विश्चायकमिति न भिन्नकालमप्येकस्मान्नमवस्था भिन्नजातीयं प्रामाण्यनिश्चायकमिति न संवादपेक्षः ।
 पूर्वप्रमाणप्रामाण्यनिश्चयः । तेन ज्ञातपि 'ये यज्ञायं प्रत्यनपेक्षा' इति प्रयोगे हेतोर्भासिद्धिः । २५
 स्यादित्यु साध्यविषयताऽनवित्यतयव्यापकात् साधेयत्वात्प्रियसंज्ञानमनपेक्षत्वं तन्नित्यतत्वेन व्याप्यते
 इति प्रमाणतिष्ठेयं । पक्षश्च न पूर्वोक्तं प्रकारेण परतः प्रामाण्यनिश्चयः सम्भवति, ततो 'ये सन्वेद-
 विषयविषयिणीकृतात्मनःसाः' इति प्रयोगे व्याप्यतिष्ठिः । हेतोर्भासिद्धता सर्वप्रमाणभूतां प्रामाण्ये
 सन्वेद-विषयताभावात् । तथाहि-ज्ञाने समुपगमे सर्वेषाम् 'अयमर्थः' इति निश्चयो भवति, न
 च प्रामाण्यस्य सन्वेदे, विषय्ये वा सत्येय युक्तः । तदुक्तम्- ३०

"प्रामाण्यप्रदत्तात् पूर्वं स्वरूपेयं संस्थितम् ।
 निरपेक्षं सत्त्वायै च" [२३० वा० गृ० २, २३० ८३] इति ।
 स्वार्थनिश्चयो हि प्रमाणकार्यम्-न च तत् प्रमाणात्तरमदणं चापेक्षत इति भ्रम्यते-न चैतत्
 संवाद-विषय्यविषयत्वे सम्भवतीति ।

अथ प्रमाणाऽप्रमाणयोर्दृष्टौ तुल्यं रूपमिति न संवाद-विसंवादापन्तरेण तयोः प्रामा- ३५
 ण्या-प्रामाण्यनिश्चयः, तद्वत् । अप्रमाणे तदुत्तरकालमवश्यंभासिनी साधक-कारणदोषमत्ययो,
 तेन तन्मात्राण्यनिश्चयः, प्रमाणे तु तयोर्भावात् कुतोऽप्रामाण्यज्ञाता ? । अप्य तदुत्तरकाले
 तयोर्द्विजातौ तत्रापि तदाशङ्का, साऽपि न युक्तः, नि-वस्तुरज्ञानापेक्षामात्रतस्तत्र तस्या
 निवृत्तेः । न च तदपेक्षातः स्वतः प्रामाण्यव्याहृतिः, अनवस्था येत्याशङ्कनीयम्, संवादकज्ञान-

१ न जलस्य-वा०, ४० । २ अथैव शब्दे ८ पक्षे उक्तः- 'निर्भास्यम्' इति वक्षः । ३ पूर्वस्यापि-भा०,
 गृ०, भा० । ४ प्रयोगोऽयम्-गृ० २, पं० ५ । ५ 'व्याप्तिः प्रमाणविज्ञेय-इति संज्ञा'—भा० ३० । ६ भवमपि
 प्रयोग-गृ० २, पं० १४ । ७ प्रामाण्यं प्रहणात् पूर्वम्—भा० । ८ शुद्धिर्भोक्तानि ६ एतद् एवं चैवम्—
 "निरपेक्षं सत्त्वायै च इति प्रमाणान्तरे" । ९ न च तत्र प्रमाणात्तरं प्रहणमपेक्षते—भा०, गृ० १० । १० "निरपेक्षं
 सत्त्वायै" इत्यसौ तत् सारवर्धम् । ११-आविवाधक-गृ० ।

स्याप्रामाण्याशङ्काव्यवच्छेदे एव व्यापारात्—अपरिहानानपेक्षणाश्च । तथाहि—अनुत्पन्नयाधके ज्ञाने परमं बाध्यमानप्रत्ययसाधर्म्यादप्रामाण्याशङ्का, तस्यां सत्यां तृतीयज्ञानापेक्षा, तद्योत्पन्नं यदि प्रथमज्ञानसंवादि, तदा तेन न प्रथमज्ञानप्रामाण्यनिश्चयः क्रियते, किंतु द्वितीयज्ञानेन यत् तस्याऽ-प्रामाण्यमाशङ्कितं तदेव तेनापाक्रियते; प्रथमस्य तु स्वत एव प्रामाण्यमिति । एवं तृतीयेऽपि ५ कथञ्चित् संशयोत्पत्तौ चतुर्थज्ञानापेक्षायामयमेव न्यायः । तदुक्तम्—

“एवं त्रिचतुरन्धानजन्मनो नापिक्षा मतिः ।

प्राप्यते तावतेवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते” ॥ इति [स्रो० पा० सू० २, श्लो० ६१]

यत्र च दुष्टं कारणम्, यत्र च बाधकप्रत्ययः—स एव सिध्याप्रत्ययः—इत्यस्याप्ययमेव विषयः । चतुर्थज्ञानापेक्षा त्वभ्युपगमभावादत उक्ता, ननु तदपेक्षाऽपि भावतो विद्यते । अर्थं तृतीयज्ञानं द्वितीयज्ञानसंवादि, तदा प्रथमस्याप्रामाण्यनिश्चयः—स तु—तत्त्वतोऽभ्युपगम्यते एव; किंतु द्वितीयस्य यदप्रामाण्यमाशङ्कितं तत् तेनाऽपाक्रियते, न पुनस्तस्य द्वितीयप्रामाण्यनिश्चायकत्वे व्यापारः । यत्र स्वयमप्येव विषयेऽर्थतपोत्पत्त्याशङ्का नोपजायते तत्र यत्नादुत्पाद्यमाना शङ्का तत्कर्तुं रन्ध्रकारिणीत्याये-दितं धार्ष्टिकरुता—

“आशङ्केन हि यो मोहादज्ञातमपि बाधकम् ।

१५ स सर्वव्यपहारेषु संशयारम्भा क्षयं मज्जेत्” ॥ [] इति ।

न यत्रदमितापमानम्, यतोऽशङ्कनीयेऽपि विषयेऽमिताङ्कितानां सर्वत्रापां—ऽनर्थप्रतिपरिहाराधि-मामिह—ऽनिष्टप्राप्ति-परिहारात्ममर्थप्रवृत्त्यादिव्यपहारासम्भवाद् न्यायप्राप्त एव क्षयः, स्वोपेक्षित-निमित्तनिबन्धनाया आशङ्कायाः सर्वत्र भावात् ।

प्रेरणाजनिता तु बुद्धिरप्यद्वयेत्येव दोषरहितात् प्रेरणालक्षणाच्छ्रानुपजायमाना लिङ्गा- २० ऽऽतोका—ऽरुबुद्धिपत् प्रमाणं सर्वत्र स्वतः । तदुक्तम्—

“बोद्धमाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जिता ।

कारणमन्यमानतयादिङ्गा—ऽऽतोका—ऽरुबुद्धिपत्” ॥ [स्रो० पा० सू० २, श्लो० १८४] इति ।

तस्मान्न स्वतः प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं परत इति व्यपस्थितम् । अतः सर्वप्रमाणानां स्वतः २५ तिङ्गत्वाद् दुष्टमुक्तम्—“स्वतः सिद्धं शासनं मातः प्रकरणात् प्रामाण्येन प्रतिष्ठाप्यम्” । इदं त्वमुक्तम्—“जिनामाम्” इति, जिनामामसत्त्वेन शासनस्य तत्कृत्यानुपपत्तौ; उपपन्नापि परतः प्रामाण्यस्य तिङ्गत्वादिति ॥

[उत्तरपक्षः—(१) उत्पत्तीं प्रामाण्यस्य व्यतस्त्वनिरसनम्]

अत्र प्रतिविधीयते, यथाचतुस्रम्—“अर्थतथाभावप्रकाशको ज्ञानव्यापारः प्रमाणम्, तदुक्तम् । १० पराभ्युपगतशङ्काव्यापारस्य प्रमाणत्वेन नियेज्यमानत्वात् । यद्व्यव्यवस्थापि—“तस्य यथापेक्षका-इत्यर्थं प्रामाण्यम्, तद्योत्पत्तीं स्वतः, जिज्ञानकारणव्यपहारादित्यनिरिक्तमुत्पन्नपेक्षणात्” तत्र प्रामा-ण्यस्योत्पत्तिरितिमानवशात्प्रसक्तम्, या चेतिहेतुका, “देहा-काल-व्यमायनियमो न ज्ञानम्” इत्यन्यत्र प्रतिपादितम् । हिंसा, हन्यवच्छुगादिसद्भावे सति यथावस्थितार्थप्रतिनिर्दिष्टा, तदभावे न ददा-इति तदुक्तका व्यवस्थापने, अन्यत्र-व्यतिरेकनिबन्धनवाद्यन्यत्रापि हेतुफलभावस्य सम्भवा दोष- २५ एवमुक्तम्—“व्यतिरेकानुविधायिनी निष्ठाप्रतिनिर्गतिरिति स्वतः ज्ञानम् । तथाऽभ्युपगमे

“वस्तुवाद् विनिर्दिष्टाश्च शंसयो दुष्टकारिणाम्” [स्रो० पा० सू० २, श्लो० ५४]

इति वक्ष्येकारणमनुवादेन । यद्वि “अतश्चाऽऽशङ्कितमुत्पन्नभावे प्रत्यक्षानुवृत्तेः, तत्पूर्वकानुमान-स्यापि तदुत्पत्त्यर्थं व्यापारस्य चतुर्हस्तित्वमुत्पन्नानुमानस्य तद्व्यवस्थापनेतिहेतुानुविधायिनी

प्रमाणस्योत्पत्त्यायुक्तम् इत्युक्तम्, तदप्यसङ्गतम् । अप्रामाण्योत्पत्त्याप्यस्य दोषस्य समानत्वात् । तथापि—‘अतीन्द्रियलोचनाद्याधिता दोषाः किं प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते, उतानुमानेन ? न तावत् प्रत्यक्षेण, इन्द्रियादीनामतीन्द्रियत्वेन तद्वत्तदोषाणामप्यतीन्द्रियत्वेन तेषु प्रत्यक्षस्यामृतेः । नाप्यनुमानेन, अनुमानस्य गृहीतप्रतिबन्धलिङ्गप्रमथत्याभ्युपगमात्, लिङ्गप्रतिबन्धभादकस्य च प्रत्यक्षस्यानुमानस्य धात्रं विषयेऽसम्भवात्, प्रमाणान्तरस्य धात्रानन्तर्भूतस्यासत्त्वेन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्’ इत्यादि तर्कप्रामाण्योत्पत्तिकारणभूतेषु लोचनाद्याधितेषु दोषेष्वपि समानमिति तेषामप्यसत्त्वान् तदप्यव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धत्वाद्प्रामाण्यमप्युत्पत्तौ स्वतः स्यात् । यदपि ‘अथ कार्येण यथायौपलक्ष्यात्मकेन तेषामभिगमः’ इत्यादि ‘यतो न लोकाः प्राप्यतो विपर्ययज्ञानादुत्पादकं कारणमाश्रमनुमिनोति किन्तु सम्यग्ज्ञानात्’ इत्यन्तर्मध्यव्यापि, तदप्यसङ्गतम्, यतो यदि लोकव्यवहारसमाधयेनेन प्रामाण्याऽप्राप्ये व्यवस्थाप्येते तदाऽप्राप्यवत् प्रामाण्यमपि परतो व्यवस्थापनीयम् । तथापि—लोको यथा मिथ्याज्ञानं दोषवद्भुतादिप्रमथममिदधाति तथा सम्यग्ज्ञानमपि गुणवद्भुतादिसमुत्थमिति तदभिप्रायाद्प्रामाण्यवत् प्रामाण्यमप्युत्पत्तौ परतः कार्यं न स्यात् ? तथापि—‘तिमिरादिदोषादष्टम्यधुक्ते विशिष्टोपपौषपोमायाताक्षिर्नैव्यगुणः केनचित् शुद्धा ‘फीरते भयतो लोचने यच्छेते’ इति पृष्टः सन्न प्राद—‘प्रादु तदोषे अभूतामिश्रितीं समासादितगुणे संजाते’ इति । न च धर्मस्य दोषामावमेव लोको व्यपदिशति इति क्षयममिधा-१५ नुम्, तिमिरादेरपि गुणमावरूपरव्यपदेशमात्रेः, तथाप्य अप्रामाण्यमपि प्रामाण्यवत् स्वतः स्यात् । यदप्यव्यधापि ‘न च तृतीयं कार्यमस्ति’ इति, तदप्यसम्यक्, तृतीयकार्योभावेऽपि पूर्वोक्तव्यापेन प्रामाण्यस्योत्पत्तौ परतः सिद्धत्वात् । यच्च ‘अपि धार्यतपाभापप्रकाशानलक्षणं प्रामाण्यम्’ इत्यादि ‘विश्वमेकं स्यादिति यच्चः परिश्रुतेन’ इतिपर्ययसाधनमिदित्तम्, तदपि अविदिनपदिमिधापेन, यतो न परस्यायमभ्युपगमः—विज्ञानस्य चभुतादिसामग्रीन उपपत्त्याप्यवर्धनपाभापप्रकाशानल-१६ णस्य प्रामाण्यस्य नैवत्यादिसामग्र्यस्तत्वात् पञ्चानुपपत्तिः, किन्तु गुणवद्भुतादिसामग्रीन उपपत्त्यायमानं विज्ञानमागृहीतप्रामाण्यस्वरूपमेवोपजायत इति । ज्ञानवत् तदव्यतिरेकत्वभावं प्रामाण्यमपि परतः इति गुणवद्भुतादिसामग्र्यपेक्षत्वात्तत्पत्तौ प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वं नैवभापहेतुमितिऽनपेक्षत्वंस्वरूप इति ‘तस्माद्यन एव गुणविकलसामग्रीलक्षणात्’ इत्याद्युक्तमितिर्नम् । ‘अर्धतपा-१७ रपपरिच्छेदरूपा च क्षणिकाः प्रामाण्यम्, क्षणिकस्य सर्वमाधानां स्वत एव मवर्गित’ इत्यादि यदमिधा-१८ नम्, तदप्यसमीचीनम् । ययमभिधानेऽवधायकस्थितार्थपरिच्छेदक्षणेत्त्वप्रामाण्यकृपाया अतस्ताः केनचित् कान्तुमहातेनरपि स्वतः स्यात् । यदपि ‘यनच नैव सर्वोर्वेदंज्ञानसमाधयणादमिधीयते’ इत्यादि ‘तद्वर्षेण न विद्यते’ इतिपर्यवत्तमितिर्नम्, तदपि प्रतापमात्रम्, यतोऽनैनं व्यादेनामा-१९ ण्यमपि प्रामाण्यवत् स्वत एव स्यात् । तदपि हि विपरीतार्थपरिच्छेदक्षणात्तत्त्व न निमिरादिदोष-२० राहतिमात्रं लोचमादिनृत् अस्तीति । अपि च, ज्ञानकृतनामोम्यभेदीमाविर्भावमतीन्द्रियाहो न पुनर्वधापस्थितार्थपरिच्छेदक्षणिमिति न किंचिदितिप्रत्यक्षम् । पुनश्चेतद्वैधेयं क्षणिकाः प्राप्ते यत इमाः स्वत एवोदयं प्रत्यासादितमाहात्म्या, न पुनस्तदध्याप्यमितता भावविरोधो इति ? न च तारनैभ्यः प्राप्तव्यतिरेकाः, यतः त्वाध्याप्यमितताभावात्कारण्येभ्यो भावस्योत्पत्तावपि न तेभ्य एवो-२१ त्पत्तिमनुभवेयुः । व्यतिरेके, व्याधयस्ततोऽवगत्यो न तद्व्यवधामुपयुः, मिज्ञानां धार्यकारणभाव-२२ व्यतिरेकेणापरस्य तद्व्यवध्याभावात्, आध्याप्यमितसम्यग्यस्यापि अन्यत्रनभेदाभावेऽपि तत्सङ्गतो २५

[illegible]

तस्माज्जन्मव्यतिरेकेण पुनरेर्ष्यापाराभावात् तत्र च ज्ञानानां सगुणेषु कारणेष्वपेक्षायवनात् युतः
स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरिति किं तद् ज्ञानस्य कार्यं यत्र लघ्यात्मनः प्रवृत्तिः स्वयमेवेत्युच्यते । 'प्रमाण-
मेतद्' इत्यनन्तरं निश्चयश्चेत्, न, ज्ञानपर्यायत्वात् तस्यात्मानमेव करोतीत्युक्तं स्यात्, तथायुक्तम् । 'प्रमाण-
ज्जन्मपेक्षया गुणयष्टभुरादिकारणप्रमथं प्रमाण्यं परतःसिद्धमिति' अथ चक्षुरादिज्ञानकारण-'. ५
इत्याद्ययुक्तया स्थितम् ।

अपीदेषेयविधियाक्यममयायास्तु बुद्धेः स्वतःप्रामाण्योपपत्त्यभ्युपगमो न मुदाः, अपीदेषेय-
त्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणतद्भादकप्रमाणाविषयत्वेनासत्त्वात्, सत्त्वेऽपि भ्रष्टधीत्या तदेषैव गुण-
त्वात् तथाप्युपपत्तेरणाग्रमवाया बुद्धेः कथं न वदतःप्रामाण्यम् ? किञ्च, अपीदेषेयत्वे प्रेरणा-
ध्वंसो गुणयत्पुरुषप्रणीतलौकिकवाक्येषु तत्त्वेन निश्चितं प्रामाण्यं गुणाध्यपुरुषप्रणीतयस्यावृत्त्या ।
तत् तत्र न स्यात् । तथा च—

"मेरणाज्जनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितः ।

कारणैर्जन्यमानस्यातिहाऽऽतोक्तऽऽशुद्धिपत्" ॥ [श्लो० वा० सू० २, १८४] इति ।

इत्थयं श्लोक एवं पठितव्यः—

प्रेरणाजनितः बुद्धिः प्रमा गुणवर्जितः ।

14

कारणैर्ज्ञेयमानस्यादलिङ्गाऽऽमोक्तबुद्धियत् ॥

अथ मेरणायाऽप्यस्यापीदमेवत्येव पुरुषप्रणीतयाध्याया यथा गुणा व्याकृतास्तथा तदाभित्ता
 दोषा अपि, ततश्च तद्व्याकृत्यायप्रामाण्यस्यापि मेरणाया व्याकृतायात् इत्यतः निजमुच्यते। प्रामा-
 ण्यम्। तन्नेवेवं सति गुण-दोषाध्यायपुरुषप्रणीत(तत्त्व)व्याकृतां मेरणायां प्रामाण्याऽप्रामाण्यदोषा-
 युक्तायात् मेरणाजनिता इतिः प्रामाण्यऽप्रामाण्यरहिता प्रामोति। ततश्च—

मेरणाजनित्तु बुद्धिर्न प्रमाणं न चाग्रमा ।

गुण-दोषविनिर्मुक्तकारणेष्वः समुद्भयात् ॥

एतदेवमपि प्राचनः श्लोकः पठितव्यः । अत एव यथा—

“दोषाः स्रग्मि न भङ्गतीति पाँद्यपेयेषु शिष्यते ।

येदे कर्तुरभाषाणु दोषाद्दोष नास्ति नैः" ॥

54

इत्ययं श्लोक एव पठितस्तथैवमपि पठनीयः—

गुणाः सन्ति न सन्तीति पीदयेषु चिन्त्ये ।

निवे कर्तुं रगायास्तु शुणाशद्वेष नास्ति नः ॥

न य पञ्चापि शुभाः प्रामाण्यदेतुर्वेनाऽऽशङ्क्यते तत्रापि शुभेयस्य दोषामात्र इत्यादि वक्त-
व्यम्, विदितोक्तस्याम् । अथ च, अर्पाद्येयस्येऽपि श्रेण्याया न रत्नम् । स्वयिचरप्रतीतिजनकत्वा- १०
पातः—एतां सचिदित्तादेन ततोऽनन्तरप्रतीतिप्रसङ्गात्—हिंनु पुरषाभिजकार्यमतिपाद्वत्समा-
निर्भूतमिदित्तादस्तत्कारण्यपेक्षायाः । ते च पुरषाः सयै रतादिशोषाभिभूता एव महान्ऽनुपपन्नाः,
तारुल्य इत्यादौ न यद्यर्थः—अन्यथा पीरयेयस्यि वक्ष्ये यद्यप्ये वान्—अतोऽपीरयेयस्यनु-
पपन्नेऽपि सम्यक्कर्तुं पुरषदोषवताप्रामाण्यसङ्गाद्यान् श्रेण्यायामपीरयेयस्यानुपपत्तौ गच्छामस्तु-
कतोति । तदुक्तम्—

"अहंरक्षणार्थं तया पुग्भिः सर्वथा व्याधिरर्थता ।

हृत्वा रोपणमे व्युत्तं गजप्रानमिदं भवेत्" ॥ [

यस्यभावि 'तथाऽनुमानद्वयिषि दृष्टीतापितामावातन्यापेक्ष'—इत्यादि, तदुपचारः, अविश्रान्ता-
पनिधयवर्षणं गुणाद्यान्, तदनिधयस्तं विपरीतविशेषकं च शेषाद्यान् । तदेवम् उपर्युक्तं द्वाभ्यां
गुणावेशाद्यान् परतः । इति स्थितम् ॥

[उत्तरपक्षः—(२) कार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरसनम्]

- यदप्युक्तम् 'नापि स्वकार्ये प्रवर्तमानं प्रमाणं निमित्तान्तरापेक्षम्' इति, तदप्यसंगतम्; यतो यदि कार्यात्पादनसामग्रीव्यतिरिक्तनिमित्तानपेक्षं प्रमाणमित्युच्यते तदा सिद्धसाधनम् । अथ सामग्रीकेदेशलक्षणे(ण)प्रमाणे(ण)निमित्तान्तरानपेक्षम्, तदप्यन्वहः, एकस्य जनकत्वासंभवात्—
- ५ "न होकं किञ्चिज्जनकम्, सामग्रीवै जनिका" [] इति न्यायस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । किञ्च, नाथपरिच्छेदमात्रं प्रमाणकार्यम्, अप्रमाणेऽपि तस्य भावात् । किं तर्हि? अर्थतथात्वपरिच्छेदः, स च न ज्ञानस्वरूपकार्यः, भ्रान्तज्ञानेऽपि स्वरूपस्य भावात् तत्रापि सम्यगर्थपरिच्छेदः स्यात् । अथ स्वरूपविशेषकार्यो यथावस्थितार्थपरिच्छेदः इति नातिप्रसङ्गस्तर्हि स स्वरूपविशेषो वक्तव्यः—
- किमपूर्वार्थविज्ञानत्वम्, उत निश्चितत्वम्, आहोस्विद् बाधारहितत्वम्, उतस्विद् अदुष्ट-
- १० कारणारूप्यत्वम्, किं वा संवादित्वम् इति । तत्र यद्यपूर्वार्थविज्ञानत्वं विशेषः, स न युक्तः । तैमिरिकज्ञानेऽपि तस्य भावात् । अथ निश्चितत्वम्, सोऽप्ययुक्तः; परोक्षज्ञानेवादिनो भवतोऽग्नि-
प्रायेणासंभवात् । अथ बाधारहितत्वं विशेषः, सोऽपि न युक्तः; यतो बाधाविरहस्तत्कालमायी विशेषः, उत्तरकालमायी वा? न तावत् तत्कालमायी, मिथ्याज्ञानेऽपि तत्कालमाविनो बाधा-
विरहस्य भावात् । अथोत्तरकालमायी, तत्रापि वक्तव्यम्—किं ज्ञातः स विशेषः, उत अज्ञातः? तत्र
- १५ न अज्ञातः, अज्ञातस्य सत्त्वेनाप्यसिद्धत्वात् । अथ ज्ञातोऽसौ विशेषः, तत्रापि वक्तव्यम्—उत्तर-
कालमायी बाधाविरहः किं पूर्वज्ञानेन ज्ञायते, आहोस्विदुत्तरकालमायिना । तत्र न तावत् पूर्व-
ज्ञानेनोत्तरकालमायी बाधाविरहो ज्ञातुं शक्यः, तदि स्वसमानकालं संनिहितं नीलादिकमयभासयतु,
न पुनः 'उत्तरकालमप्यत्र बाधकप्रत्ययो न प्रयत्तिष्यते' इत्ययमगमयितुं शक्नोति; पूर्वमनुत्पन्नबाध-
कानामप्युत्तरकालबाध्यत्वदर्शनात् । अथोत्तरज्ञानेन ज्ञायते, ज्ञायताम्, किंतुत्तरकालमायी बाधा-
- २० विरहः कार्यं पूर्वज्ञानस्य विनष्टस्य विशेषो भिन्नकाटस्य विनष्टं प्रति विशेषतयायोगात् । किञ्च, ज्ञाय-
मानत्वेऽपि केदोषुकादेरसत्यत्वदर्शनाद् बाधाऽभाषस्य ज्ञायमानत्वेऽपि कार्यं सत्यत्वम् । तज्ज्ञानस्य
सत्यत्वादिति चेत्, तस्य कुतः सत्यत्वम् ? न प्रमेयसत्यत्वात्, इतरेतराध्यक्षदोषप्रसङ्गात् ।
अपरबाधाऽभाषज्ञानादिति चेत्, तत्राप्यपरबाधाऽभाषज्ञानादित्यनयस्या । अथ संयादादुत्तर-
कालमायी बाधाविरहः सत्यत्वेन ज्ञायते तर्हि संयादस्याप्यपरसंवादज्ञानात् सत्यत्वमिति सिद्धिः, तस्या-
- २५ प्यपरसंवादज्ञानादित्यनयस्या । किञ्च, यदि संयादप्रत्ययादुत्तरकालमायी बाधाऽभावो ज्ञापमानो
विशेषः पूर्वज्ञानस्याभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञायमानस्य विशेषापेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये यथावस्थितार्थपरिच्छेद-
लक्षणे प्रयत्तं इति कथमनपेक्षत्वात् तत्र स्वतःप्रामाण्यम् ? अपि च बाधाविरहस्य नयदभ्यु-
पगमेन पूर्वज्ञानस्य संयादरूपत्वम्, 'बाधावर्जितं च ज्ञानं स्वकार्येऽभ्यानपेक्षं प्रयत्तं' इति
हुयता संयादापेक्षं तत् तत्र प्रयत्तं इत्युक्तं भवति । किञ्च, किं विज्ञानस्य स्वरूपं बाध्यते, आहो-
- ३० स्विद् प्रमेयम्, उतार्थक्रिया इति विकल्पनपम् । तत्र यदि विज्ञानस्य स्वरूपं बाध्यत इति पक्षः, स
न युक्तः; विकल्पप्रधानतितृष्टेः । तथाहि—विज्ञानं बाध्यमानं किं स्वसत्ताकाले बाध्यते, उत उत्त-
रकालम् ? तत्र यदि स्वसत्ताकाले बाध्यत इति पक्षः, स न युक्तः; तदा विज्ञानस्य परिच्छुद्रकोण
प्रतिमासनात् । न च विज्ञानस्य परिच्छुद्रप्रतिमासितोऽभाषस्तद्देति पक्षः शक्यम्, तस्याभिमत-
विज्ञानस्याप्यभाषप्रसङ्गात् । अपोत्तरकालं बाध्यत इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः; उत्तरकालं तस्य
- ३५ स्वत एव नाशोऽभ्युपगमात् न तत्र बाधकव्यापारः सकलः—'द्वैतरता दि किञ्चुकोः' । अथ प्रमेयं
बाध्यते इत्यभ्युपगमः, सोऽप्ययुक्तः; यतः प्रमेयं बाध्यमानं किं प्रतिमासमानेन रूपेण बाध्यते,
उतानिमासमानकृतसहचारीणा स्पर्शादिलक्षणेन इति विकल्पनादयम् । तत्र यदि प्रतिमासमानेन

१ ५० ४ ४० २५ । २ स च ज्ञानस्वरूप—भा०, बी०, हा०, ना० । ३ प्रमाणम् ४०० ५० ।

४ "देहेदरेति" इति ननु ह्यनुपपद्यते । अतः परोक्षं तत् सर्वं प्रमाणं दोषवर्जितम् न योयमेवमाह अतोऽप्यहं जि-
विह्यन्महं भवेदित्येवम्" गु० ३० । ५ "अत्रमन्युनि ना तं कुड एवम् । एवमे । बहवः सन्ति गुणना देशेना
दि सिद्धाः ३ इति ३३ एवम् इति सिद्धिर्लक्ष्यम्" गु० ३० । ६ ५० ११ ४० २३ ५० "अथ अग्नि-
मासमानेन रूपेण" इत्युक्तम्, देश-० ३३ च "उत प्रतिमासमानकृतसहचारीणा" इति ह्यनयनं
४० ४० ४० ४० ४० ४० "अग्निमासमानेन प्रतिमासमानकृतसहचारीणा" इति ५० ४० ४० ४० ४०
४ ४० ४० ४० ४० ।

रूपेण, तदनुपपन्नम् । प्रतिभासमानस्य रूपव्यारसगतसंभवात्, अन्यथा सम्पत्तज्ञानाद्यभासितोऽप्य-
रसप्रसङ्गः । अधाप्रतिभासमानेन रूपेण बाध्यत इति मतम्, तदप्यनुक्तम् । अप्रतिभासमानस्य
रूपस्य प्रतिभासमानरूपादन्यत्वात्, न चान्यस्याभावेऽन्यस्याभावाः, अतिप्रसङ्गात् । अधार्थक्रिया
बाध्यते, ननु साऽपि किमुत्पन्ना बाध्यते, उतानुत्पन्ना ? यद्युत्पन्ना, न तर्हि बाध्यते, तस्याः
रसत्वात् । अधानुत्पन्ना, साऽपि न बाध्या, अनुत्पन्नत्वादेव । किंच, अर्थक्रियाऽपि पदार्थोऽन्या,
ततश्च तस्या अभावे कथमन्यस्यासत्यमतिप्रसङ्गादेव ? स्वच्छेदात्संभवे च 'बाधापजितम्' इति
विशेषणस्याप्यनुक्तत्वाच्च बाधाविरहोऽपि विज्ञानस्य विशेषः । अथादुष्टकारणारब्धत्वं विशेषः,
सोऽपि न युक्तः । यतस्त्वानुपपन्नस्य विशेषत्वमस्तिद्धम्, ज्ञातत्वे वा कुतोऽदुष्टकारणारब्धत्वं
ज्ञाप्यते ? अन्यत्वादुष्टकारणारब्धाद् विज्ञानादिति चेत्, अन्यस्याः । संयादादिति चेत्, ननु संयाद-
प्रत्ययस्याप्यदुष्टकारणारब्धत्वं विशेषोऽन्यत्वादुष्टकारणारब्धत्वात् संयादप्रत्ययाद् विज्ञाप्यत इति १०
सिद्धान्तश्चात्र भवतः संपद्यत इति । किंच, ज्ञानसम्बन्धेऽन्यदुष्टकारणारब्धत्वं विशेषमपेक्ष्य स्वकार्ये
ज्ञानं प्रयत्नमानं कार्यं न तत् तत्र परतः प्रवृत्तं भवति ? तथा, कारणदोषाभावाः पर्युदासवृत्त्या
अप्यदिग्भावेन कारणगुणः, ततश्च 'अदुष्टकारणारब्धम्' इति यदुक्तं 'गुणवत्कारणारब्धम्' इत्युक्तं
भवति । कारणगुणाच्च प्रमाणेन स्वकार्ये प्रयत्नमानेनापेक्ष्यमाणनिधायकप्रमाणापेक्षा अपेक्ष्यन्ते,
तदपि प्रमाणं स्वकारणगुणनिधायकापेक्षं स्वकार्ये प्रयत्नत इत्यनपेक्ष्यादूषणं 'जातेऽपि यदि विज्ञाने १५
साधकाप्योऽप्यर्थयते' इत्यादिना ग्रन्थेन परपक्षे आसद्यमानं स्ववधाय ह्येतोऽप्यापन्नं भवतः प्रस-
क्तम् । अथादुष्टकारणजनितव्यनिधायकमन्तरेणापि ज्ञानं स्वार्थनिधये स्वकार्ये प्रयत्तिष्यते, तदस्त-
त्वं संज्ञायादियपिपीडितस्य प्रमाणस्य स्वार्थनिधायकत्वासंभवात्, अन्यथाऽप्रमाणस्यापि स्वार्थनिधाय-
कार्यं स्यात् । तन्नादुष्टकारणारब्धत्वंमपि विशेषो भवन्तीत्या संभवति । अथ संयादित्वं विशेषः,
सोऽन्युपपन्नस्य तदपि किं 'संयादप्रत्ययोपपत्तिनिधायकमन्तरेण स न ज्ञानं ज्ञाप्यते' इति प्रतिपाद- २०
विषयमाणात्वात् तदपेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये प्रयत्नत इति तत् तत्र परतः स्यात् । अत एव निरपेक्ष-
त्वस्य असिद्धत्वाद् पूर्वोक्तन्यायेन 'ये प्रतीक्षितप्रत्ययान्तरोद्भावाः' इति प्रयोगे 'नासिद्धो हेतुः ।
एतेनैव यदुक्तम्—

"तत्रापूर्यार्यविज्ञानं निश्चितं बाधयजितम् ।

अदुष्टवारणारब्धं प्रमाणं लोकासंमतम्" ॥ [] इति.

24

तदपि निरस्तम् । यथोक्तम् 'यदि संघादापेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये प्रयच्छते तदा चक्रकमसङ्गः' तद्वत्-
 ज्ञतम् । 'यथायस्यितपरिच्छेदस्यभाष्यमेतत् प्रमाणम्' इत्येवंनिश्चयलक्षणे स्वकार्यं यथा संघा-
 दापेक्षं प्रमाणं प्रयच्छते न च चक्रकदोषलघा प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । यदपि 'अथ गृहीताः
 कारणगुणाः' इत्याद्यभिधानम्, तदपि परस्मयानभिज्ञतां भयतः क्लृपायति, 'कारणगुणग्रहणापेक्षं
 प्रमाणं स्वकार्ये प्रयच्छते' इति परत्वाभ्युपगमात् । यथोक्तम् 'उपजायमानं प्रमाणमर्थपरिच्छेद-
 दाक्षिण्यकम्' इति, तत्रापिसंघादित्वमेव अर्थतथात्वपरिच्छेददाकिः—तद्य परतो ज्ञायते—तदपेक्षं
 प्रमाणं स्वकार्ये प्रयच्छते इति तत् तत्र परतः स्थितम् ॥

[उत्तरपक्षः—(३) निश्चये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरसनम्]

‘नापि प्रामाण्यं स्वनिश्चयेऽन्यापेक्षम्’ इत्युक्तं यत्, तदप्यसत् । यतो निश्चयस्तत्र भवत् किं निश्चिन्मिता, उत स्वनिश्चितः इति कल्पनादप्यम् । तत्र न तावच्चिन्मिता, प्रतिनियतदेश-काल-^{३५} स्वमायामाश्रयप्रज्ञात् । स्वनिश्चितत्वेऽपि किं स्वनिश्चितः, उत स्वव्यतिरिक्तनिश्चितः ? न तावत् स्वनिश्चितः, स्वसंविदितप्रमाणान्म्युपगमाद् सीमांसकस्य । अथ स्वव्यतिरिक्तनिश्चितः, तत्रापि यत्क-
थम्—तन्निश्चितं किं प्रत्यक्षम्, उतानुमानम् अन्यस्य तन्निश्चयकस्यासम्भवात् ? तत्र यदि प्रत्य-
क्षम्, तदयुक्तम् । प्रत्यक्षस्य तत्र व्यापारायोगात्—तदीन्द्रियसंयुक्ते विषये तद्व्यापारादुदयमासादयत्
प्रत्यक्षस्यपदेशं लभते, न चेन्द्रियाणामर्थोपरोक्षतालक्षणेन फलेन, तत्संवेदनस्वरूपेण वा सम्प्र-^{३६}

१ 'वा०' विना सङ्केतवपि आदर्शेषु 'प्रमाणं स्वकारणगुणनिश्चायकं स्वकारणगुणनिश्चयापेक्षं स्व-
कार्यं' इति पाठः । २ पृ० ५ पं० ५ । ३ आसन्न्यमानं मा० । ४ दृश्योत्थापनं मा०, का० । ५ पृ० ३
पं० १२ । ६ पृ० ४ पं० २६ । ७ पृ० ४ पं० ३७ । ८ पृ० ५ पं० ११ । ९ पृ० ५ पं० ७८ ।

बाधकप्रत्ययस्नापद्वान्यत्पापधारणम् ।
 एतन्नेषत्प्रमाणत्वात् पूर्वज्ञानमपोदते ॥ []
 तत्रापि त्वेपपादस्य स्याद्वेषसा क्वचिन् पुनः ।
 जातादाह्यं पूर्वेण साऽप्यन्येन नियतते ॥ []
 बाधकान्तरमुत्पद्यं बाधस्यान्विष्टतोऽपरम् ।
 ततो मध्यमभावेन पूर्वस्यैव प्रमाणता ॥ []
 अधान्यद्वयत्वेन सस्यगन्धेषणे कृते ।
 मूलाभावात् विज्ञानं भवेद् बाधकबाधनम् ॥ []
 ततो निरपवादत्वात् तेनैवाप्यं बलीयसा ।
 बाध्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोदते ॥ []
 यत् परीक्षकज्ञाननितयं नातिपतते ।
 ततश्चाज्ञातभावेन नादाह्यं बाधकं पुनः ॥ [] इति । तथाहि—अनेने

सर्वेषां प्रत्येन स्वतःप्रामाण्यव्यावृत्तिः परिहृता, परीक्षकज्ञाननितययाधिकज्ञानानपेक्षयाऽनयस्या
 च" एतद् द्वितयमपि परपक्षे प्रदर्शितं प्राक्तेनन्यायेन । यद्यान्यत् पूर्वपक्षे परतःप्रामाण्ये दूषणम्-
 निमित्तं तच्चानभ्युपगमेन निरलमिति न प्रतिपद्यमुधार्यं दूष्यते । १५

[प्रेरणापुदेः प्रामाण्याभावः]

प्रेरणापुदेस्तु प्रामाण्यं न साधननिर्मासिप्रत्यक्षस्यैव संवादात्, तस्य तस्याममायात् ।
 नाप्यव्यभिचारिणिनिश्चयबलात् स्वताप्यादुपजायमानत्वाद्नुमानस्यैव । किंच, प्रेरणाप्रमथस्य
 चेतसः प्रामाण्यसिद्धयर्थं स्वतःप्रामाण्यप्रस्तापनप्रयासोऽयं भवताम्, चोदनाप्रमथस्य च ज्ञानस्य
 न केवलं प्रामाण्यं न सिध्यति, किंचप्रामाण्यनिश्चयोऽपि त्वं न्यायेन सम्पद्यते । तथाहि-२०
 यद् दुष्टकारणजनितं ज्ञानं न तत् प्रमाणम्, यथा तिमिराद्युपद्रवोपहतयक्षुषादिप्रमथं ज्ञानम्, दोष-
 बाधप्रेरणाबाधकजनितं च 'अग्निहोत्रं तदुपात्त' इत्यादिबाधकप्रमथं ज्ञानमिति कारणविद्वद्बोलेतिधः ।
 न चासिद्धो हेतुः, भयदमिप्रायेण प्रेरणायां गुणपतो यक्षतुट्भावे तदुपैरनिराकृतैर्दोषैर्जन्यमानस्यस्य
 प्रेरणाप्रमथे ज्ञाने सिद्धत्वात् । अथ स्यादयं दोषो यदि यक्षतुट्गुणैरेव प्रामाण्यापवादाद्वक्षदोषाणां
 निराकरणमभ्युपगम्यते, यापता यक्षतुट्भावेनापि निराध्याणां दोषाणामसम्भावोऽभ्युपगम्यत २५
 यत् । तदुक्तम्—

"द्राग्दे दोषोद्भयस्तावद् यक्षत्रपीन इति स्थितम् ।

तदभायः क्वचिन् तावद् गुणयक्षकृतकृत्यतः ॥

तदुणैरपकृष्टानां शब्दे संज्ञान्त्यसम्भयान् ।

यत्रा यक्षतुट्भावेन न स्युर्दोषा निराध्यायः" ॥ [श्लो० पा० सू० २, ६२-६३ श्लो०] इति । ३०

भवेद्वेष्यम्, यद्यपीदमेत्यत् कृतमिन् प्रमाणात् सिद्धं स्यात्, तद्य न सिद्धम् । तत्प्रतिपादकप्रमाणस्य
 निरेत्यमानत्वात् । अत एव चेदमप्यनुक्षोप्यम्—

"तत्रापवादिनिर्गुणैर्व्यक्तप्रभावात्तुपीयेसी ।

वेदे तेनाप्रमाणत्वं नादाह्यमपि गच्छति" ॥ [श्लो० पा० सू० २, ६८ श्लो०] ।

तेन गुणघतो यक्षरनभ्युपगमाद् भवद्भिः अपोदयेत्यस्य चास्त्वभावाद् अनिराकृतैर्दोषैर्जन्यमानस्यं ३५
 हेतुः प्रेरणाप्रमथस्य चेतसः सिद्धः । दोषजन्यस्य-अप्रामाण्ययोरविनाशमायस्यापि सिद्ध्याज्ञानेऽन्यत्र
 निश्चितत्वात् तद्विद्वत्त्व-अनेकाविकृत्ययोरप्यभाय इति भयस्यतो हेतोः प्रेरणाप्रमथे ज्ञाने प्रामा-
 ण्यमायसिद्धिः ।

बाधकप्रत्ययस्तापदर्थान्यस्यावधारणम् ।

सोऽनपेक्ष्यमाणत्वात् पूर्णज्ञानमपोदने ॥ [

तत्रापि त्येषवाहस्य स्यादपेक्षा कचिन् पुनः ।

जाताराद्वयस्य पूर्येण साऽप्यन्येन निषर्तते ॥ [

वापकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्यान्विष्टतोऽपरम् ।

ततो मध्यमबाधेन पूर्णस्यैव प्रमाणता ॥ [

अथान्यदुपपत्तेन सम्यगन्येषणे कृते ।

मूलाभायाच्च विज्ञानं भवेद् बाधकपाधनम् ॥ [

ततो निरपवादात्पात् तन्नैवाद्यं बलीयसा ।

चाप्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोद्यते ॥ [

एयं परीक्षकबालवितयं भातिपतंते ।

तल्ल्याजातपाधेन माहादुःं पाधर्कं पुनः ॥ [] इति । तथादि—अनेनं

सत्येणापि प्रत्येन सत्यः प्रामाण्यव्यावृत्तिः परिहृता, परीक्षकज्ञानत्रितयापि कज्ञानानपेक्षयाऽनवस्था
 च" एतद् द्विनयमपि परपक्षे प्रदर्शितं प्राप्तनम्यायेन । यथाऽन्यत् पूर्वपक्षे परतः प्रामाण्ये कृत्रिम-
 भ्रितितं तथानभ्युपगमेन निरस्तमिति न प्रतिपद्युमायं दृश्यते ।

[प्रेरणायुद्धेः प्रामाण्याभावः]

प्रेरणायुक्तेषु मामाष्यं न शासननिर्मासिप्रत्यक्षमेव शिवादात्, नन्य तन्मामाष्यात् ।
माष्यस्यमिधारिद्विनिधायकस्य स्वमाष्यायुपमाष्यमानस्यानुमानमेव । किंच, प्रेरणाप्रमत्त
येतत्तः मामाष्यसिद्धये स्वतःमामाष्यप्रशासनप्रयासोऽयं अथताम्, योदमाष्यमेव ह्यतः
न केवलं मामाष्यं न सिध्यति, किंचमामाष्यनिष्पत्त्येव त्वं व्यापेन सम्पद्यते । तथाहि-
यत्तु युक्तात्पन्नजितं ज्ञानं न ननु प्रमाणम्, यथा निमित्तानुपपत्त्योपपत्तयोरुदादिप्रमत्तं ज्ञानम्, दोष-
यामेरणाशक्यजितं च 'अग्निहोत्रं मुद्रयात्' इत्यादिवाक्यप्रमत्तं ज्ञानमिति वाच्यविद्वद्वेत्तवित् ।
न वासिद्धो देवः, भयममिधारेण प्रेरणायां गुणयतो वचनुरभावे तदुत्पीतवित् । तद्वैतमामाष्य-
प्रेरणाप्रमत्तं ज्ञाने सिद्धयत् । अथ न्यायं दोषो यदि वचनगुणैरेव मामाष्यायुपमाष्यदोषाणां
विराजन्ममभ्युपगम्यते, यायता वचनुरभावेनापि निराधवाणां दोषाणामसङ्गादोऽभ्युपगम्यते
यत् । तदुक्तम्—

“दादे रोगोऽप्यस्मादसु वक्ष्यमधीन इति शिष्यतम् ।

तदभायः कश्चिन् तापस्य शुण्वद्भक्तवृत्तयतः ॥

तदुर्जयपदार्थानां शब्दे शब्दास्त्यसम्भवात् ।

यथा यक्षमुत्तमावेन न ह्युद्धोषा निराभयाः" ॥ [महो०शा०गृ०२, १६-१७ मने०] तनि। ३०

भवेत्स्यैषम्, यद्यर्थाद्वैषयम् कृतञ्चिन्ममानात् सिद्धं स्यात्, तच्च न सिद्धम् । तद्वन्निपादयन्ममान्
निषेधमानस्यात् । अत एव येदमप्यनुदीष्यम्--

“तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वैकल्याणादुपपेसी ।

बिन्दे तेनाप्रमाणत्वं वासाङ्गमपि गच्छति" ॥ [यदो० पा० सू० २, १८ श्लो०] ।

तेन गुणयोः समुत्पन्नस्युपगमाद् अयमिति । अतीवसेवायाम् व्यासस्येवमाह अविदाहर्नदीर्घं प्रोक्तवान् ३५
 देव्युः प्रत्यागमयन् वेतनः सिद्धिः । दीपकस्य अयमाद्यस्योदयविकासवयवसि सिद्धाद्वैतस्य
 निश्चितत्वात् । तद्विद्वत्स्य-अनेकवर्गिकस्योत्पत्त्यभावा इति अयत्यनो हेतोः प्रत्यागमने इति प्रमा
 ण्यमापत्तिः ।

कार्यकारणभावविशेषन्यानां द्वयी गतिः ।

नियमाऽनियमाभ्यां स्यादनियमादतप्रता ॥ []

सर्वेऽप्यनियमा हेतौ नानुमोत्पत्तिकारणम् ।

नियमात् केवलादेव न किञ्चित्तानुमीयते ॥ [] इत्यादि ।

स च संबन्धः किमप्यनियमद्वारेण प्रतीयते, उत व्यतिरेकनियमद्वारेण इति विकल्पप्रपञ्चः । ५
तत्र यदि प्रथमो विकल्पोऽभ्युपगम्यते, तत्रापि यत्कथम्—किं प्रत्यक्षेणान्यपनिधायः, उतानुमानेन
इति ? न तावत् प्रत्यक्षेणान्यपनिधायः, अन्यथा हि रूपम् 'तद्भावे यद्य भावाः', न च शास्त्राभा-
स्य प्रमाणावेनाभ्युपगतस्य प्रत्यक्षेण सद्भावाः दाक्यते महीतुम्, तद्भावादक्यतेन प्रत्यक्षस्य पूर्वमेव निवि-
दोवात् स्वयाऽनभ्युपगमात् । नापि शास्त्राभासरसद्भावे यथार्थप्रकाशनलक्षणस्य हेतोः सद्भावाः
प्रत्यक्षेण प्राप्तुं दाक्यः, तस्यापीन्द्रियव्यापारत्वेन प्रत्यक्षेण प्रतिपनुमदाकोः, तद्दशकिञ्च-अक्षाणां तेन १०
सह संबन्धभावात् । नापि स्वसंवेदनलक्षणेन प्रत्यक्षेण पूर्वोक्तस्य हेतोः सद्भावाः दाक्यो निश्चेतुम्,

भावाः प्रत्यक्षेण समधिगम्याः, तस्याभावविपर्ययोरोधात्, अनभ्युपगमात्, अभावप्रमाणवेद्यप्र-
सङ्गात् । नाप्यनुमानादिसद्भावाद्भावात्कप्रमाणनिधेयः, अत एव दोषात् । अथादशीननिधेय इति पक्षाः,
सोऽपि न युक्तः । यतोऽदशीनं किमनुपलम्भरूपम्, आदोत्पद्य अभावप्रमाणस्वरूपम् इति यत्कथम् ? २०
तत्र यथायः पक्षः, स न युक्तः, यतोऽत्रापि यत्कथम्-अनुपलम्भः किं हृदयानुपलम्भोऽस्मिमेतः, आ-
दोत्पद्य हृदयानुपलम्भः इति ? तत्र यद्यहृदयानुपलम्भः प्रकृतसाप्याभापनिधायकोऽस्मिमेतः,
तदाऽत्रापि कथयतामप्यम्—किं स्वसंवेदनी अनुपलम्भस्तन्निधायकः, उत सर्वसंवेदनी ? यथाम-
संवेदनी तन्निधायकः, स न युक्तः । परचेतोवृत्तिविरोधैस्तस्यानैकान्तिकत्वात् । अथ सर्वसंवेदनी
अनुपलम्भस्तन्निधायक इत्यभ्युपगमात्, अप्रमप्ययुक्तः । सर्वसंवेदनीनोऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वात् । अथ २५
हृदयानुपलम्भस्तन्निधायक इति पक्षः, सोऽप्यसङ्गतः, यतो हृदयानुपलम्भश्चतुर्धो व्यपस्थितः—स्व-
भावाऽनुपलम्भः, कारणानुपलम्भः, व्यापकानुपलम्भः, निरुद्धविधिरेति । तत्र यदि स्वभावाऽनुपलम्भ-
स्तन्निधायकत्वेनाभिमतः, स न युक्तः, स्वभावाऽनुपलम्भस्यैवंविधे विषये व्यापारासंभवात् । तथा-
हि—यत्क.ज्ञानसंसर्गिणस्तुन्ययोग्यतास्वरूपस्य भावान्तरस्याभावव्यवहारत्वापत्तयेन पर्युदासवृत्त्या
तदन्यज्ञानस्यभावोऽसाप्यभ्युपगम्यते, न च प्रकृतस्य साप्यस्य केनचित् सदैकज्ञानसंसर्गित्वं संभवं ३०
तीति नाथ स्वभावाऽनुपलम्भस्य व्यापारः । नापि कारणानुपलम्भः प्रकृतसाप्याभापनिधायकः, यतः
सिद्धे कार्यकारणभावे कारणानुपलम्भः कार्यभापनिधायकत्वेन प्रवर्तते, न च प्रकृतस्य साप्यस्य
केनचित् सह कार्यस्य निश्चितम्, तस्याहृदयत्वेन प्रागेव प्रतिपादनात् । 'प्रत्यक्षाऽनुपलम्भनिबन्धनस्य
कार्यकारणभावः' इति कारणानुपलम्भोऽपि न तन्निधायकः । व्यापकानुपलम्भस्तु सिद्धे व्याप्य-
व्यापकभावे व्याप्याभापसापकोऽभ्युपगम्यते । न च प्रकृतसाप्यव्यापकत्वेन कश्चिद् पदार्थो ३५
निधेतुं दाक्यः, प्रकृतसाप्यस्याहृदयत्वप्रतिपादनात् । तत्र व्यापकानुपलम्भोऽपि तन्निधायकः ।
विरुद्धोपलब्धिपर्यय विषये न प्रवर्तते । तथाहि—यत्को विरोधोऽविकलकारणस्य भयतोऽन्यभावेऽ-
भावात् सदानपक्षानलक्षणे निधीयते शीलो-व्यपोरिष्य सिद्धिस्तत् प्रत्यक्षात् । न च प्रकृते साप्य-
मविकलकारणे कस्यापि भावे नियतमानमुपलभ्यते तस्याहृदयत्वादेव । द्वितीयस्तु परस्परपरिहार-

ज्ञानसंगतिपदार्थान्तरोपलब्धमादभावात्तान् प्रमाणान् व्यतिरेकनिश्चयः । अथ तद्वत्संगतिपदार्थान्तरोपलब्धमादभावात्तान् प्रमाणं साध्याभावे साधनाभावनिश्चयनिमित्तम्, तदप्यसम्भवं, अनिप्रसङ्गात्-न हि पदार्थान्तरोपलब्धमादभावात्तान् तदनुस्यूयोग्यतारूपम् तेन तदेकज्ञानासंगतिः पदार्थान्तरोपलब्धमादभावात्, अन्यथा सातोपलब्धमात् विन्यामावनिश्चयः स्यात् । अथ तथाभूतसाधमादभ्यस्तदभावात्, तदपि पदं ज्ञानं तदभ्यस्तानम्, तदपि विषये साधनाभावनिश्चयनिमित्तम् । ननु तदपि ज्ञानं हि 'यत्र यत्र साध्याभावन्यत्र तत्र साधनाभावा' इत्येवं प्रवर्तते, उत 'कविदेय साध्याभावे साधनाभावा' इत्येयम् । तत्र यथाया कल्पः, स न युक्तः । यथोक्तसाधनविधितत्सर्वप्रदेश-कालप्रत्यक्षीकरणमन्तरेण एवभूतज्ञानोपलब्धसम्भवात् । सर्वप्रदेशप्रत्यक्षीकरणे न कालादिपिमृष्टान्तप्रदेशप्रत्यक्षीकरणम् । न्यमायादिष्वपि तत्सर्वपदार्थसाधारकरणात् स एव सर्वदर्शी स्यादित्यनुमानाध-यनं सर्वज्ञाभावाप्रसाधनं नानुपपन्नम् । अथ द्वितीयपक्षभ्युपगमः, तदा भवति ततः प्रतिनियते १० प्रदेदो साध्याभावे साधनाभावनिश्चयः-घटविधितप्रत्यक्षप्रदेश इव घटाभावनिश्चयः-किन्तु तथाभू-तान् साध्याभावे साधनाभावनिश्चयान्न्यतिरेको निश्चितो भवति । साधनाभावनियतसाध्याभा-वन्य सर्वोपलब्धारेण निश्चये व्यतिरेको निश्चितो भवति, अन्यथा-यत्रैव साध्याभावे साधनाभावो न भवति तत्रैव साधनसम्भावेऽपि न साध्यमिति-न साधनं साध्यनियतं स्यादिति व्यतिरेकनिश्च-यनिमित्तो न देतो । साध्यनियमनिश्चयः स्यात्, तत्र द्वितीयोऽपि पक्षः । अथ न प्रकृतसाधनाभा-१५ पज्ञानं तद्विधितसमस्तप्रदेशोपलब्धमिति-यत्नं पूर्वोक्ते दोषः-किन्तु तद्विधयप्रमाणपञ्चकनिवृ-त्तिनिमित्तम् । तदुक्तम्-

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तायवोधार्थं तत्राभावाप्रमाणता” ॥ [३३० वा० सू० ५, अभापप० ३३० १]

नन्यत्रापि वक्तव्यम्-किं सर्वप्रदेश-कालावस्थितसमस्तप्रमावृत्तसंग्रहिणी तन्निवृत्तिसत्तायभूतसाधना-२० भावज्ञाननिमित्तम्, उत प्रतिनियतप्रदेश-कालावस्थितसमस्तसंग्रहिणी इति कल्पनाद्वयम् । तत्र यथाया कल्पना, स न युक्तः । तथाभूतायास्तन्निवृत्तेरतिदुर्वात् । न चास्तिज्ञाऽपि तथाभूतज्ञाननि-मित्तम्, अतिप्रसङ्गात्-सर्वस्यापि तथाभूतज्ञाननिमित्तं स्यात् येनचित् सह प्रत्यासत्ति-विप्र-कर्षाभावात् । अनभ्युपगमाच्च-न हि परेणापि प्रमाणपञ्चकनिवृत्तेरतिदुर्वात् अभावाज्ञाननिमित्तता-२५ भ्युपगता, कृतयत्तत्वे प्रमाणपञ्चकनिवृत्तेरभावासाधनत्वप्रतिपादनात्-

“गरया गरया तु तान् देशान् वधर्थां नोपलभ्यते ।

तदाऽप्यकारणमावाद्सन्नित्यपगम्यते” ॥ [३३० वा० सू० ५, अभापप० ३३० ३८]

इत्यभिधानात् ।

न केन्द्रियादियद्वृत्ताऽपि प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरभावाज्ञानं जनयिष्यतीति शक्यमभिधानम्, प्रमाण-पञ्चकनिवृत्तेरनुपलब्धत्वात् । न च नुष्ठकृपाया अनकार्यम्, भावरूपताप्रसक्तेः-पर्यलक्षणस्य भाव ३० स्यात्, तत्र सर्वसंग्रहिणी प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिरपि तत्र साधनाभावनिश्चयनिषेधनम् । नाप्यामलसं-ग्रहिणी तन्निमित्तम्, यतः साऽपि किं तादात्म्येति, अतीतराजानतकालमया वा । न पूर्वा, तस्या गङ्गापुलिनरेणुपरिसंस्थानेनानेकान्तिकरवात् । नोत्तरा, तादात्म्यकस्यारमनसन्निवृत्तेरसं-भावात् असिद्धत्वाच्च, तत्र आरमसंग्रहिन्यपि प्रमाणपञ्चकनिवृत्तिसङ्गानोत्पत्तिनिमित्तम् । तत्र अन्यवस्तुविज्ञानलक्षणमप्यभावात्त्वं प्रमाणं व्यतिरेकनिश्चयनिमित्तम् । ३५

[प्रसङ्गवशाद् अभावप्रमाणनिरसनम्]

यद्य-

“यदीत्या वस्तुसंज्ञां स्मर्या च प्रतिपेयिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानवेदसा” ॥ [३३० वा० सू० ५, अभापप० ३३० २३]

इत्यभावप्रमाणोपत्तौ निमित्तप्रतिपादनम्; तत्र किं वस्तुवन्तरस्य प्रतियोगिसंगृह्यमाणं प्रहणम्, आहोस्विद् असंगृह्यस्य ? तत्र यद्याद्यः पक्षः, स न युक्तः; प्रतियोगिसंगृह्यमाणवन्तरस्य प्रत्यक्षेण प्रहणे प्रतियोगिनः प्रत्यक्षेण वस्तुवन्तरे प्रहणाद् नामावधारणप्रमाणस्य तत्र तदभावप्रादुर्भावत्वेन प्रवृत्तिः; प्रवृत्तौ वा प्रतियोगिसत्त्वेऽपि तदभावप्रादुर्भावत्वेन प्रवृत्तेर्विपर्ययस्तत्रात्र प्रमाणम् । अथ ५ प्रतियोग्यसंसृष्टवस्तुवन्तरप्रहणे तदा प्रत्यक्षेणैव प्रतियोग्यभावस्य गृहीतत्वात् तत्राभावार्थं प्रमाणं प्रयत्नमानं ध्वर्यम् । अथ प्रतियोग्यसंसृष्टताऽद्यगमो वस्तुवन्तरस्याभावप्रमाणसंपादनार्हं तदव्य-
भावात् प्रमाणं प्रतियोग्यसंसृष्टवस्तुवन्तरप्रहणे सति प्रवर्तते, तदसंसृष्टतावगमश्च पुनरव्यभाव-
प्रमाणसंपाद्य इत्यनवस्था । तथा, प्रतियोगिनोऽपि स्मरणं किं वस्तुवन्तरसंसृष्टस्य, अथासंसृष्टस्य ? यदि संसृष्टस्य तदा नामावप्रमाणप्रवृत्तिरिति पूर्ववद्वच्यम् । अथासंसृष्टस्य स्मरणम्, ननु प्रत्यक्षेण १० वस्तुवन्तरसंसृष्टस्य प्रतियोगिनो प्रहणे तथामृतस्य तस्य स्मरणं नान्यथा, प्रत्यक्षेण च पूर्वप्रवृत्तेन वस्तुवन्तरसंसृष्टप्रतियोगिप्रहणे पुनरव्यभावप्रमाणपतिकल्पनं ध्वर्यम्-

“वस्तुसंस्कारसिद्धिश्च तस्याप्रमाण्यसमाधया” ॥ [श्लो० वा० सू० ५, अभावप० श्लो० २]

इत्यभिधानात् तदर्थं तस्य परिकल्पनम्, तच्च प्रत्यक्षेणैव कृतमिति तस्य व्यर्थता । अथाप्यव्यभावप्रमाण-
संपाद्यः प्रतियोगिनो वस्तुवन्तरसंसृष्टताप्रहणार्हं तथामृतप्रतियोगिप्रहणे तथामृतस्य तस्य स्मरणम् १५ तत्संज्ञावे चानावप्रमाणप्रवृत्तिः, तत्रप्रवृत्तौ च तस्यासंसृष्टताप्रहः, तद्गदे च स्मरणमित्येवं चक्रकचो-
भयान्तमनुग्रहाति । नापि वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षेण प्रहणमित्यभिधानं शक्यम्, तथाऽभ्युपगमे तस्य वस्तु-
स्मरण्यासिद्धेः प्रतियोगिनोऽपि प्रतियोगित्वस्य, इति न प्रतियोगिनो नियतरूपस्य स्मरणमिति सुतराम-
भावप्रमाणोपस्थमाद्यः । किंच, यदि अभावार्थं प्रमाणप्रभावप्रादुर्भावप्रमाणव्यतिरेकं तदा तत्रैवं प्रतिपाद-
यतु, प्रतियोगिनस्तु निवृत्तिः कथं तेन प्रतिपादिता स्यात् ? अथाभावप्रतिपत्तौ तन्निवृत्तिप्रतिपत्तिः २० ननु साऽपि निवृत्तिः प्रतियोगिस्वरूपासंस्पर्शशून्या, ततश्च तत्रप्रतिपत्तौ पुनरपि कथं प्रतियोगिनिवृ-
त्तिसिद्धिः ? तन्निवृत्तिसिद्धेरुपरतन्निवृत्तिसिद्धेरभ्युपगमे अपरं तन्निवृत्तिस्तथाऽभ्युपगमनीयेत्यन-
वस्था । किंच, अभावप्रतिपत्तौ प्रतियोगिस्वरूपं किमुपवर्तते, व्यावर्तते वा ? अनुवृत्तौ कथं प्रतियो-
गिनोऽभावः ? व्यावृत्तौ कथं प्रतिषेधः प्रतिपादयितुं शक्यः ? तन्निवृत्तिप्रतिपत्तस्तत्प्रतिषेध इति-
चेद्, न; तदप्रतिभासने तन्निवृत्तिनाया एव प्रतिषेधमुपशक्तेः । प्रतियोगिप्रतिभासाद् नायं दोष इति २५ चेद्, क्व तर्हि विज्ञाने तस्य प्रतिभासः ? यदि प्रत्यक्षं, न युक्तः, तत्संज्ञावसिद्ध्या तन्निवृत्त्यसिद्धेः ।
स्मरणे तस्य प्रतिभास इति चेत्, न; तत्रापि येन रूपेण प्रतिभासति न तेनाभावः, येन न प्रतिभासति-
न तेन निषेधः, तदेवं यदि प्रतियोगिस्वरूपादव्योऽभावस्तथापि तत्रप्रतिपत्तौ न तन्निवृत्तिसिद्धिः ।
अनन्यत्वेऽपि तत्रप्रतिपत्तौ प्रतियोगिनः प्रतिषेधत्वाद् न निषेधः । अपि च, तद् अभावार्थं प्रमाणं-
निश्चितं सत् प्रहृताभावनिश्चयनिमित्तत्वेनाभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अनिश्चितम् इति विकल्प-
३० यम् । यद्यनिश्चितमिति पक्षः, स न युक्तः, स्वयमव्यवस्थितस्य स्मरण्यापादादेरिव अन्यनिश्चायकारण-
योगात् । इन्द्रियदेष्टव्यनिश्चितस्यापि रूपादिज्ञानं प्रति कारणत्वाभिश्चायकार्यं युक्तम्, न पुनरभा-
वप्रमाणस्य, तस्यापरत्वात् प्रति कारणत्वासम्भवात्; तत्सम्भवाच्च-प्रमाणाभावात्प्रतिकल्पनावस्तु-
त्वात्; वस्तुत्वेऽपि तस्यैव प्रमेयाभावनिश्चयरूपत्वेनाभ्युपगमादर्थत्वात् । नापि द्वितीयः पक्षः, यत्-
स्तत्रिधयोऽव्यवस्थादभावाव्यात् प्रमाणादभ्युपगम्यते, प्रमेयाभावाद् वा ? तत्र यदि प्रथमपक्षः, स ३५ न युक्तः; अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाहि-अभावप्रमाणसमावप्रमाणाभिहितव्याभावनिश्चायकार्यम्,
तस्याप्यन्यत्राभावप्रमाणाद् इत्यनवस्था । अथ प्रमेयाभावान् तन्निश्चयः, सोऽपि न युक्तः; इतरेतराप्र-
पक्षोपप्रसङ्गात् । तथाहि-प्रमेयाभावनिश्चयान् प्रमाणाभावनिश्चयः, सोऽपि प्रमाणाभावनिश्चयाद्
इति इतरेतराधयत्यम् । नापि स्वसंवेदनान् प्रमाणाभावनिश्चयः, तस्य भयताऽभ्युपगमात् । तत्र
अनायास्यं प्रमाणं सम्भवति । सम्भवेऽपि न तत् प्रमाणचिन्ताहमिति प्रतिपादितम्, प्रतिपादयि-

१ “प्रतियोगिप्रहणे वस्तुवन्तरम् ५० रि० । तथामृतस्य स्मरणम् ६०, ६०, भा०, अ० । २ तस्य
वस्तुवन्तरस्यातिज्ञा (३६) ॥ प्रतियोगिनो नियतरूपस्य स्मरणं—६० । ३ अथ अभावः इति अत्रार्थः ।
५ अभावप्रमाणः ।

अप्येव प्रमाणसिन्ताऽचसरे अत्रैव; तद्यथाप्रमाणान्नपि विपक्षे-साधनाभावनिश्चयः। अतो न अदर्शननिमित्तोऽपि प्रकृतव्यतिरेकनिश्चयः। तदभावाद् न प्रकृतसाध्ये प्रकृतहेतोर्नियमलक्षण-संबन्धनिश्चयः ।

न चान्वय-व्यतिरेकनिश्चयव्यतिरेकेणान्यतः कुतश्चित् तद्विषयः, नियमलक्षणस्य संबन्धस्य यथोक्तान्वय-व्यतिरेकव्यतिरेकेणासम्भवात् । तथाहि—य एव साधनस्य साध्यसङ्गावे एव भावः ५ अप्येव तस्य साध्ये नियमः, साध्याभावे साधनस्यावश्यतयाऽभाव एव यः अप्येव वा तस्य तत्र नियमः। अतो यदेवान्वय-व्यतिरेकयोरेकलक्षणयोर्निश्चायकं प्रमाणं तदेव नियमस्वरूप-सम्बन्धनिश्चायकम्, तद्विषयायकं च प्रकृतसाध्यसाधने हेतोर्न सम्भवतीति प्रतिपादितम्। तन्नानु-मानादपि ज्ञातृव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धिः ।

अथापि स्यात् पादेषु कारकेषु व्यापारपक्षे फलं दृष्टम्—अन्यथा तिरस्वभावाणां कारकाणामेकं १० धार्य्य साध्यमनङ्गीर्य्य कः परस्परं सम्यन्धः—अतस्तदन्तरालवर्तिनी सकलकारकनिष्पादाऽ-भिमतफलजनिका व्यापारस्वरूपा क्रियाऽभ्युपगम्यन्त्या इति प्रकृतेऽपि व्यापारसिद्धिरिति, पतद्-सम्यग्दम्। निष्कर्षानुपपत्तेः । तथाहि—व्यापारोऽभ्युपगम्यमानः किं कारकजन्योऽभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अजन्यः इति विकल्पद्वयम् । तत्र यद्यजन्य इति पक्षः, सोऽयुक्तः। यतोऽजन्योऽपि किं भावरूपोऽभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अभावरूपः। यद्यभावरूप इत्यभ्युपगमः, सोऽप्ययुक्तः। यतोऽ-१५

आहोस्विद् अनित्यः इति? तत्र यदि नित्य इति पक्षः, सोऽसङ्गतः। नित्यभावरूपव्यापारोऽभ्युपगमेऽ-ग्यादीनामप्यर्थदर्शनप्रसङ्गः, सुभाषमायः, सर्वसर्ववृत्तागाधप्रसङ्गश्च। कारकान्वेषणधैर्य्यं तु २० व्यक्तम् । अथानित्य इत्यभ्युपगमः, सोऽप्यलौकिकः। अजन्यस्य भावस्यानित्यत्वेन केनचिद्वनऽभ्युपग-मात् । अथ यदेत-मर्थेऽभ्युपगतः, तत्रापि पक्षद्वयम्—किं कालान्तरस्थापी, उत क्षणिकः। यदि कालान्तरस्थापी, तदा “क्षणिका हि सा न कालान्तरमपतिष्ठते” [] इति पक्षः परिद्व्येत । कारकान्वेषणं चात्रापि पक्षे फलार्थिनामसङ्गतम्, कियत्कालस्याप्यजन्यभावरूप-व्यापारोऽभ्युपगमे तत्कालं धायत् ताफलस्यापि निष्पत्तेः आध्यापारविनाशमर्थप्रकाशलक्षणकार्यं २५ सङ्गादादन्धव-मूर्छादीनामभावाः स्यात् । अथ क्षणिक इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः। क्षणान्तरं व्यापारात्तरवेनार्थप्रतिभासाभावाद् अपगतार्थप्रतिभासे सर्वं जगत् स्यात् । अथ स्वत एव द्विती-यादिक्षणेपु व्यापारोत्पत्तेर्नार्थं दोषः, अजन्यस्य तु तस्यापरकारकजन्यत्वाभावेन, नैतदस्ति, कारकाऽ-नायत्तस्य देश-काल-स्वरूपप्रतिनियमाभावात्समायतायाः प्रतिपादनात् । किंच, अतएव तत्क्षणिकाऽ-

युक्तः। अत्रापि विकल्पद्वयानतिवृत्तेः । तथाहि—साऽपि क्रिया किं रूपं द्वात्मिका, उत अस्वन्दा-त्मिका? यदि स्पर्शात्मिका तदाऽऽत्मनो निश्चलत्वादन्येषां कारकाणां व्यापारसङ्गावेऽपि व्यापारो न स्यात्, यद्योऽयं प्रयासस्तदेव स्वकं भवतैयमभ्युपगच्छता । अथापरिस्पर्शात्मिका क्रिया ३५ व्यापारस्वभावा, न; तथाभूतायाः परिस्पर्शाभावरूपतया फलजनकत्वायोगात् अभावस्य जनकार्य-विरोधात् । न च क्रिया कारण-फलऽपान्तरालवर्तिनी परिस्पर्शस्वभावा तद्विपरीतस्वभावा वा प्रमाणगोचरव्यतिरेकी इति ॥ तस्याः सप्तयहोदयविषयसमभ्युपगमन्तुं युक्तमिति न क्रियाऽऽत्मको व्यापारः । नापि तदनात्मको व्यापारोऽङ्गीकर्तुं युक्तः, तत्रापि विषयद्वयप्रकृतेः । तथाहि—किम-सायक्रियाऽऽत्मको व्यापारो बोधस्वरूपः, अबोधस्वभावो वा? यदि बोधस्वरूपः, प्रमाद्वय ४० प्रमाणान्तरागम्यताऽभ्युपगमन्तुं युक्तः । अथाबोधस्वभावः, नायमपि पक्षः, बोधामकः ज्ञानव्यापारस्या-बोधारमकत्वासम्भवात्—न हि विद्रूपस्याचिद्रूपो व्यापारो युक्तः—“ज्ञानाति” इति च ज्ञातृव्यापारस्य बोधारमकत्वोपासिधानात् । तत्र अबोधस्वभावोऽपि व्यापारः । किंच, असौ ज्ञातृव्यापारोऽभि-

परिकल्पयति तथा येन विनाऽपि स उपपद्यते तमपि किं न कल्पयति विरोधाभावात् । अपा-
 मिश्रितोऽपि तेन विनाऽनुपपद्यमानत्वेन निश्चितः स तं परिकल्पयति तर्हि लिङ्गस्यापि नियतत्वेना-
 मिश्रितस्यापि ध्वजापगमकत्वं स्यात्, तथा च अर्थापरिरेण परोक्षार्थनिश्चायिका नानुमानमिति
 पदप्रमाणपादभ्युपगमो विधीयते । अथ अन्यधानुपपद्यमानत्वेन निश्चितः स धर्मसं परिक्ल्पयति,
 तदा यत्तन्म-क तन्मान्यधानुपपद्यतिविधयः । यदि दृष्टान्तधर्मिणि तत्र लिङ्गस्यापि तत्र नियतत्व-
 विधयोऽन्वित्यनुमानमेवार्थोपपत्तिः स्यात्, यत् चार्थावतिरनुमानेऽन्तर्भूतेति पुनरपि प्रमाणपट्टका-
 भ्युपगमो निश्चीयते । अथ साध्यधर्मिणि तद्विधये इत्यनुमानात् पृथग्दर्शयति, तद्व्यापि यत्तन्म-
 पुनः प्रमाणान् तस्य तद्विधयः । यदि विपक्षेऽनुपपत्त्यात्, तत्र युक्तम् । सर्वमध्यधर्मोऽनुप-
 पत्त्यन्यद्विधयमतिपादनात्, आत्मसंबन्धिनैस्तु अनेकान्तिकत्वादिति नाम्यथाऽनुपपद्यमानत्व-
 विधयः । किंच, अर्थावतिरुपायकस्यार्थाभ्युपगमान्तालक्षणस्यार्थधर्मस्य य एव स्वतन्त्रव्याप्यभावेऽ-
 वश्यं तयाऽनुपपद्यमानत्वविधयः स एव स्वप्रकल्पार्थसंज्ञाये एवोपपद्यमानत्वविधय इत्यर्था-
 वस्तुधापकस्यार्थस्य, स्वसाध्यानुमापकस्य च लिङ्गस्य न कश्चिद्विरोध इत्यनुमाननिरासेऽर्थावतिरपि
 निरासः एव एवेति गार्थावतिरपि द्वाव्यापारलक्षणप्रमाणनिश्चायकत्वम् । येऽपि "संविदाप्यं
 कालं तावद्व्यापारलक्षणे सामान्यतोदरे लिङ्गम्" आहुः, तन्मतमप्यसम्भूतः यतः संवेदनाप्यस्य
 लिङ्गस्य किम् अर्थमतिभासस्वभावरूपम्, उत तद्विपरीतरूपम् इति कल्पनाद्वयम् । तत्रार्थमिति-
 भासस्वभावदे किमपरेण द्वाव्यापारेण कथितेन इति वक्तव्यम् । तदुपपत्तिस्तत्र विना न
 सम्भवतीति चेत्, न, इन्द्रियादेस्तदुपायकस्य संज्ञायाश्च व्यर्थं तत्परिकल्पनम् । क्रियामन्तरेण
 कारककलापान् कलानिष्पत्तेः तत्कल्पनेति चेत्, नमिन्द्रियादेस्तद्व्यापारस्य क व्यापार इति
 वक्तव्यम् । क्रियावत्ताविति चेत्, साऽपि क्रिया क्रियान्तरमन्तरेण कथं कारककलापादुपजायते
 इति पुनरपि तदेव बोध्यम् । क्रियात्तरकल्पनेऽनवस्था प्राक् प्रतिपादितेयं, तत्रार्थमतिभास-
 स्वभावरूपेऽन्यो व्यापारः कल्पनीयः, निष्पद्योक्तत्वात् । अथ द्वितीया कल्पनाऽभ्युपगम्यते, साऽपि
 न युक्ता । यतोऽर्थस्य संवेदनं तद् भवत् द्वाव्यापारलिङ्गात् समासाद्वयति, सा च तत्संवेदन-
 स्वभावरूपं कथं लक्षता । दोषं तु पूर्वमेव निर्णीतमिति न पुनरुच्यते । किंच, अर्थमतिभासस्वभावं
 संवेदनम्, ज्ञाता, तद्व्यापारश्च बोधामको भूतत् त्रितयं कचिरपि प्रतिभाति । अथ 'यदमहं
 जानामि' इति प्रतिपत्तिरिति, न चेत्ता निहोतुं शक्या, नाप्यस्याः किञ्चिद् वाधकमुपलभ्यते, तत्-
 कथं न त्रितयसंज्ञायाः । तथाहि—'अहम्' इति ज्ञातुः प्रतिभासः, 'जानामि' इति संवेदनस्य,
 'यदमहं' इति प्रत्यक्षस्यार्थस्य, व्यापारस्य स्वपरस्य प्रमाणान्तरतः प्रतिपत्तिरित्यभ्युपगमः, अनुक्तमेतत् ।
 यतः कल्पनोद्भूततद्व्यापारमेतत्, न पुनरेव यस्तुत्रयमतिभासः । अत एवोक्तमाचार्येण—'एकमेवेदं
 संविद्वै हर्ष-विषादाद्यनेकाकारविषयं समुत्पद्यमानः तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियन्ताम्" []
 किंच, व्यापारनिमित्ते कारकसंबन्धे विकल्पद्वयम्—किं पूर्वं व्यापारः पश्चात् संबन्धः, उत पूर्वं संबन्धः-
 पश्चाद् व्यापारः । पूर्वस्मिन् पक्षे न व्यापारार्थः संबन्धः, पूर्वमेव व्यापारसंज्ञायात् । उत्तरस्मिन्
 पुनर्पिकल्पद्वयम्—संपन्धे सति किं परस्परसाधेष्टाणां स्वव्यापारकर्तृत्वम्, उत निरपेक्षतायां ।
 साधेष्टत्वे स्वव्यापारकर्तृत्वानुपपत्तिः, अनेकजन्यत्वात् तस्य । निरपेक्षत्वे किं मीलनेन । तर्तश्च
 संतर्गावस्थावामपि स्वव्यापारकर्तृत्वादनवरतकलतिद्धिः, न चेत्तत् दृष्टमिदं वा । तत्र युक्तं व्यापा-
 रस्याप्रतीयमानस्य कल्पनम् । को ह्यन्यथा संभवति कलेऽप्रतीयमानकल्पनेनामानमायास्यति ।
 अन्यथासंभवश्च—इन्द्रियादिषु सत्तु कलस्य प्रागेव दर्शितः, इन्द्रियादेस्तत्राभ्युपगमनीयत्वात् ।

इतोऽपि संवेदनात्वं कलमपरोक्षं व्यापारानुमापकमयुक्तम्, स्वदर्शनव्यापातप्रसक्तः ।
 तर्थादि—अपत्ता दान्यथा—परतःप्रामाण्यप्रसक्तिमयात् स्मृतिप्रमोहोऽभ्युपगतः, विपरीतव्यापारी
 तयोरेषद्वयभावित्वात् । तथाहि—तस्यामन्यदेव-कालोऽर्थस्तद्देश-कालयोरेतन् प्रतिभाति, न च

१ मन्वाप्रम् भो० १००० । २ पु० १८ पं० ७ । ३ पु० १८ पं० ८ । ४ लक्षणावर्धने-४० ।

५ पु० ३१ पं० १ । ६ अर्थावतिरपि विचारणाद् अत्र 'तन्वावर्धनयो' इति वाचो युक्तं, 'सि०' प्रज्ञावति पश्चाद्
 परिणतः एव वाचो इति । ७ प्र० पु० ० पं० १० । ८ अर्थं 'तथाहि' इत्येतद् इति आरभ्य 'प्रतिभासाभावः प्रवृत्तः'
 (४० २८ पं० १२) इति पर्यन्तं बोध्यः ।

- प्रमाणप्राप्तत्वाभ्युपगमेऽपि धक्यम्—किमभावप्रमाणं ज्ञानविनिर्मुक्तात्मलक्षणम्, उत अन्यज्ञान-
स्वरूपम्? प्रथमपक्षेऽपि किं सर्वेषां ज्ञानविनिर्मुक्तात्मस्वरूपम्, आहोस्विद् निषेधविषयप्रमाण-
पञ्चकविनिर्मुक्तात्मलक्षणम् इति? प्रथमपक्षे नाऽभावपरिच्छेदकत्वम्, परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात्,
सर्वेषां ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनि च तदभावात् । निषेधविषयप्रमाणपञ्चकविनिर्मुक्तात्मनोऽपि नाभाव-
व्यवस्थापकत्वम्, आगमन्तरेऽपि तस्य सद्भावेन व्यभिचारात् । तदन्यज्ञानमपि यदि तदन्यसत्ता-
विषयं स्यात्तदाभावप्रमाणं स्यात्, तस्य सद्भिपयत्वैविरोधात् । 'पौरुषेयत्वाद्व्यस्तदभावस्तद्विषयज्ञान-
तदन्यज्ञानम्' अभावप्रमाणमिति चेत्, अत्रापि यक्यम्—किमस्योत्पापकम्? प्रमाणपञ्चका-
भावश्चेत्, नन्यत्रापि धक्यम्—किमात्मसंबन्धी, सर्वसंबन्धी वा प्रमाणपञ्चकाभावस्तदुत्पापकः?
न सर्वसंबन्धी, तस्यासिद्धत्वात् । नात्मसंबन्धी, तस्यागमन्तरेऽपि सद्भावेन व्यभिचारित्वात् ।
- १० आगमन्तरे परेण पुरुषसद्भावाभ्युपगमात् प्रमाणपञ्चकाभावो नाभावप्रमाणसमुत्पापक इति चेत्,
न; पराभ्युपगमस्य भवतोऽप्रमाणत्वात् । प्रमाणत्वे वा वेदेऽपि नाभावप्रमाणप्रवृत्तिः, परेण तत्रापि
कर्तृपुरुषसद्भावाभ्युपगमात्; प्रवृत्तौ वाऽऽगमन्तरेऽपि स्यात्, अधिशेषात् । न च वेदे पुरुषाभ्यु-
पगमः परस्य मिथ्या, अन्यत्रापि तस्मिन्प्राप्तप्रसक्तैः । किंच, प्रमाणपञ्चकाभावः किं ज्ञातोऽभावः
प्रमाणजनकः, उताज्ञातः? यदि ज्ञातस्तदा न तस्यापरप्रमाणपञ्चकाभावाद् भूतिः, अनवस्था-
- १५ प्रसङ्गात् । नापि प्रमेयाभावात्, इतरेतराश्रयदोषात् । अथाज्ञातस्तज्जनकः, न; समयानभिप्रस्थापि
तज्जनकत्वप्रसङ्गात् । न चाज्ञातः प्रमाणपञ्चकाभावोऽभावज्ञानजनकः, 'कृतयज्ञस्यैव प्रमाणपञ्चका-
भावोऽभावज्ञापकः' इत्यभिधीयते । न च इन्द्रियादेरिव अज्ञातस्यापि प्रमाणपञ्चकाभावस्याभावज्ञान-
जनकत्वम्, अभावस्य सर्वशक्तिरहितस्य जनकत्वविरोधात् । अविरोधे वा भावेऽपि 'अभावः' इति
नाम कृतं स्यात् । न तुच्छात् तदेभावात् तदभावज्ञानम्, किन्तु प्रमाणपञ्चकरहितादात्मन इति
- २० चेत्, न; आगमन्तरेऽपि तथाभूतस्यात्मनः सम्मथाद् अभावज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । प्रमेयाभा-
वोऽपि तद्वेत्तस्तदभावाज्ञागमन्तरेऽभावज्ञानमिति चेत्, न; अभावाभावः प्रमेयसद्भावः, तस्य
प्रत्यक्षाध्वन्यतमप्रमाणेनानिश्चये कथमभावाभावप्रतिपत्तिः? अभावज्ञानाभावात् तत्प्रतिपत्तिर्न
तदुपलम्भकप्रमाणसद्भावादिति चेत्, न; अभावज्ञानस्य प्रमेयामार्गकार्यत्वात् तदभावाभावाभावा-
भावाद्यगतिः, कार्यभावावस्य कारणाभावव्यभिचारात्, अप्रतिपक्षसामर्थ्यस्याभावप्रतीताद्यपि नैः-
- २५ सिद्धिः । कचिद् प्रदेशे घटाभावप्रतिपत्तिस्तु न घटाज्ञानाभावात् किन्त्येकज्ञानसंसर्गिणः कस्याचिद्व्य-
वस्थात् । न च पुरुषाभावाभावप्रतिपत्त्यायं न्यायः, तदैकज्ञानसंसर्गिणः कस्याचिद्व्य-
वस्थात् । न पुरुष एव तदैकज्ञानसंसर्गिणः, पुरुषभावाऽभावयोर्विरोधेनैकज्ञानसंसर्गित्वा-
त्सम्भवात् । सम्मथेऽपि न पुरुषोपलम्भभावात् तदभावाभावप्रतिपत्तिः, तदुपलम्भस्यैव
तत्प्रतिपत्तिरूपत्वात्; अत एव विरुद्धविधिरप्यत्र न प्रयत्न इति । किंच, कस्याभावज्ञानाभावात्
- ३० प्रमेयाभावाभावः—धादिनः, प्रतिधादिनः, सर्वस्य वा? यदि धादिनोऽभावज्ञानाभावाज्ञागम-
न्तरे प्रमेयाभावः, वेदेऽपि ना भूत्, तत्रापि प्रतिधादिनोऽभावज्ञानाभावस्याविरोधात् । अथागम-
न्तरे धादि-प्रतिधादिनोदभयोरप्यभावज्ञानाभावाच्च प्रमेयाभावः, वेदे तु प्रतिधादिनोऽभावज्ञा-
नाभावेऽपि धादिनोऽभावज्ञानसद्भावात्, न; धादिनो यदभावज्ञानं तत् साङ्केतिकम्, नाभावप्रती-
त्यन्नम् आगमन्तरे प्रतिधादिनः अप्रामाण्याभावज्ञानयत्; न च साङ्केतिकादभावज्ञानादभा-
- ३५ वसिद्धिः, अन्यथाऽऽगमन्तरेऽपि ततोऽप्रामाण्याभावसिद्धिप्रसङ्गः; तत्रागमन्तरे धादिनोऽभाव-
ज्ञानाभावाद् गतिः । नापि प्रतिधादिनोऽभावज्ञानाभावात् तत्र तद्वतिः, वेदेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।

१ जैन-शैव-एत्यादिशास्त्रान्तरे । २ सद्भिपयत्वस्य विरोधात् गु० । ३-ज्ञाने जनकः का०, गु० ।

४ गु० ३१ वं २५ । ५ प्रमाणपञ्चकाभावात् पौरुषेयत्वाभावाज्ञानम् । ६ प्रमेयाभावाभावाभावाभावाद्यगतिः
का०, गं० । प्रमेयाभावकार्यत्वात् तदभावाभावगतिः हा० । ७-आभावाभावगतिः भा०, दा०, धं०,
दे०, गु०, भा०, मा० । ८-आभावगतिः सि०, दृ०, भा० । ९-आभावानगतिः बा०, पू०, वा० । ८ कार्य-
भावस्य का०, पू०, मा०, वा० । कार्यभावस्याकारणाभावव्यभिचारात् हा०, गं० । ९-ज्ञानासंसर्गी
सि०, दृ० । १० तत्रापि धादिनोऽभाव-बा०, पू०, वा० । ११ अत्र 'न प्रमेयाभावाभावः' इति पूर्णार्थः ।

१२ धेनवधे । १३-भावाद्यगतिः भा०, दा०, गु० । १४ प्रमेयाभावाभावगतिः ।

[illegible]

“यदिष्यति न दृष्टं च, प्रत्यक्षम् मनागपि ।
ज्ञेयमप्यम्”

[अङ्को ५० ५० २, अङ्को ११५] १५

इति च घातिकां व्याहृतं ह्यदिति न मत्प्रशान् तसिद्धिः । नाप्यनुमानात्, तस्याभावात् । अथ—

“अनीताभागी काली येद्वारपियोज्ज्वली ।

कात्यायानः, तद्यथा कालो पञ्चमानः समीक्ष्यते" ॥ [

इत्यतोऽनुमानात् तस्मिन्निदि, न, अथ हेनोरागमागतेऽपि समानायात् । किं, किं यथाभूतो
 यद्वैकल्यानमप्युक्तमुक्त इदानीं तत्तत्पुनरुपपत्तिः काल उपलब्धः, अतोऽनागतो वा तथाभूतः २०
 काव्यसाधु साध्यते, उक्तं अन्यथाभूतः । यदि तथाभूतस्तथा सिद्धस्तथाप्यतः । अप्याभ्यधाभूतस्तथा
 तन्निवेष्टादिप्रत्ययान्वयः हेतुः । तथाहि—यथाभूतानामनिवयकूप-प्रसादादीनां तन्निवेष्टादि
 बुद्धिमत्कारणपूर्वकारणं व्याप्तमुपलब्धं तथाभूतानामेव जीर्णकूप-प्रसादादीनां तद् बुद्धि-
 मत्कारणप्रत्ययान्वयकालान्वयथाभूतानाम् । यदि पुनरन्यथाभूतस्याप्यतीतस्यानागतस्य कालस्य तद्ब्रुहि-
 ताथं साधयेत् कालस्य, तदाऽन्यथाभूतानामपि मूढप्रादीनां तन्निवेष्टादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकारणं २५
 साधयेत् । नै तस्य तद्वैकल्यानानुः कर्तुं शक्नोत्यस्य सिद्धेऽन्यथाभूतकालभाषसिद्धिरिति वाऽपीत्ये-
 वापराधनं च योऽनागतमप्यस्य । अथ तथाभूतस्यातीतस्यानागतस्य वा कालस्य तद्ब्रुहितरं
 साध्यते, न च सिद्धसाध्यता, अन्यथाभूतस्य कालस्याऽभावात्, न, 'अन्यथाभूतः कालो नास्ति'
 इति ब्रुतः प्रमाणादपगतम् । यद्यप्यतः नत यथापत्त्येवमप्यसिद्धिः किमेव । अतोऽनु-
 मानाद्येम्, न, अन्यथाभूतकालानायात् 'अतोऽनुमानात् तद्ब्रुहितत्पत्तिस्सिद्धस्तद्वैकल्यानसिद्धिः' ३०
 इतीतरेतराद्यप्येवमप्यतः । तद्वैकल्यानस्याभूतकालस्याभाषासिद्धेस्तथाभूतस्य तद्ब्रुहितत्पत्तिः
 सिद्धसाधनमिति । नापि शाब्दान् नसिद्धिः, इतरेतराद्यप्येवमप्यतः । तद्वैकल्यानस्य कालं यद्वैकल्यान-

१ ५० १३५ ३६ । २ 'वायुमानादेर्निद्रादि रहिते कश्चित्' इति पूर्व । ३ वेदकारगणमयैषु दशमुक्ततया अभ्यसामुने अतीते भगवन्तं च वाटं तत्पति वेदकरणासम्यक्पुरुषमुक्ततया वर्णमानसहो कश्चित् तस्मिन् तत्कर्मरहितत्वात् अस्माकमपि इत्यन्तः । ४ अत्र ब्राह्मणकारणप्रयोजकम्, न तन्व्यधामनानाम्' इति भयं पाठः प्रुषटः । इतिमरकारणाययोजकत्वानन्यथा-य०, पू०, मा०, वा०, वा०, हु० । ५ अत्र भयं पाठः प्रुषटः 'तेन तस्य सर्वत्रगताम्, कर्मवेधस्य विद्वान्भ्याम् । वाग्विदिति ज्ञानीतादात्म्योपेयवत्त्वात्पने च वेदानामनवतत्म्' । ६-वाटासायसिद्धितिति अतीतापीडयेत्यन्वसाधनं च वेदानामनवतरम् मि० । = वेदासायतरम्-गु० । वेदानानवतरम् मा०, य०, दृ० । 'अवदानावतारम्' गु० टि० । ७ प्र० पू० तृतीय टिप्पण इदम् । ८ प्रसङ्गात् गु० बहिर्गतं पाठः । १० कवत्तम् अ० प्रती अत्र पाठः । अन्यथा क्वचिद् वेद-मा०, वा० । अन्यथाय-क्वचिद् वेद-गु० । अत्र स्थले प्रत्ययसमन्वयान्ते सम्प्रदानं पाठ एवम्-"न वाङ्मोदयेत्यप्रतिषादकं वेदभावमिति । नापि विधिवाक्यादयस्य परं प्रामाण्यमिष्यते" इ० ११५, १० ६-७ ।

गृहीतसम्बन्धोऽर्थप्रतिपादकः शाब्दो नित्यः । तदुक्तम्—“दर्शनस्य परार्थत्वाश्रित्यः शाब्दः” इति । अथ मतम्—भूयो भूय उच्चार्यमाणः शाब्दः सादृश्यत्वादेकत्वेन निश्चीयमानोऽर्थप्रतिपातिरिति विद्वांसि, न पुनानित्यत्वात् । तत्र किंचित्प्रतिपत्तिपरिरूपनेन प्रमाणवाधिनेन, तदुक्तम् । सादृश्येन शाब्दादर्थप्रतिपत्तेः—अदि सादृशतया शाब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वेनाप्यवशीयते किम्वेकत्वेन । तथा ह्यर्थप्रतिपत्तिः—“य एष संबन्धग्रहणमयमेव मया प्रतिपद्यः शाब्दः स एवायम्” इति । किंच, सादृश्यत्वादेर्यथाप्रतिपत्तिरिति श्रान्तः शाब्दादर्थप्रत्ययः स्यात् । न हान्यस्मिन् गृहीतसङ्केतेऽन्यसादृश्यप्रत्ययोऽश्रान्तः, यथा गोदादेः गृहीतसंबन्धेऽभ्युदाहाराद् गद्यार्थप्रत्ययः । न च भूयोऽप्यवसामान्ययोग्यरूपे सादृश्ये शाब्दे संभवति, विशिष्टवर्णात्मकत्वाच्छब्दस्य, वर्णानां च निरूप्यत्वात् । न च सामान्यरूपाने—करणजन्यत्वलक्षणं सादृश्यं प्रतिपद्युं शक्यम्, परकीयस्थान—करणादेरतीन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वस्यैव प्रतिपत्तेः । न च वाचादिप्रतिपत्तिरिति ग्राहीनां वाचकत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्, वाचादिसामान्यस्याभावात् । तदभावाच्च ग्राहीनां नामात्मायोगात्, तदयोगश्च प्रत्यभिज्ञया ग्राहीनामेकत्वनिश्चयात् । अत एव न सामान्यनिबन्धना ग्राहियु प्रत्यभिज्ञा, भेदनिबन्धनस्य सामान्यस्यैव ग्राहियभावात् वृत्तस्तत्प्रियग्रहणा ग्राहियु प्रत्यभिज्ञा । किंच, किं वाचादीनां वाचकत्वम्, उत ग्राहियजीवानाम् । न तावद् गत्यादीनाम्, नित्यत्वेनासदभ्युपगमाभ्यपन्नप्रसङ्गात् । नापि ग्राहीनां वाचकत्वम्, विकल्पातुपपत्तेः । तथाहि—किं गत्यादिविशिष्टे व्यक्तिमात्रं वाचकम्, उत ग्राहियविशेषः । तत्र न तावद् ग्राहियविशेषः, सामान्यपुरुषस्यापि तत्स्थानमप्यथा । अनग्नित्वाच्च नार्थप्रतिभासः । नापि ग्राहियव्यक्तिमात्रम्, यतस्तद्वि व्यक्तिमात्रं किं सामान्यान्तर्भूतम्, उत व्यक्त्यन्तर्भूतम् इति कल्पनाद्वयम् । यदि सामान्यान्तःपाति तदा पुनरपि नित्यस्य वाचकत्वम् इत्यस्मात्प्रसङ्गः । अथ व्यक्त्यन्तर्भूतमिति पक्षस्तदाऽन्यथद्वयस्तद्व्यस्त्यत इति । किंच, यद्यनित्यः शाब्दस्तदाऽऽसत्त्वं तदिति तत्प्रतिभासमासादृश्यप्रतिपत्तिरभ्युपगता स्यात् । १० तथाहि—शाब्दग्रहणम्, ततः सङ्केतकालानुभूतस्वरणम्, ततः तत्सदृशत्वेनाभ्यवसायः, न चैतावन्तं कालं शाब्दशाब्दस्थाने भवत्यपरिरूपनया, तद् वाचकत्वात् तत्प्रतिभासादर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अतोऽर्थप्रतिभासाभावात्प्रसङ्गाद् नानित्यत्वं शाब्दस्य ॥

[उत्तरपद्यः—शब्दनित्यत्वनिरसनम्]

अथ प्रतिपत्तिपक्षे, यदुक्तम्—दर्शनस्य परार्थत्वाश्रित्यः शाब्दः, अनित्यत्वे पुनः पुनरुच्चारण-२५ संभवाद् न समग्रग्रहः, तदभावे शाब्दादर्थप्रतिपत्तिर्न स्यादिति पदार्थशाब्दोच्चारणान्यथाऽनुपपत्तेरिति शाब्दः तदुक्तम्, अनित्यस्यापि धृमादेरिषाद्यगतसंबन्धस्यार्थप्रत्यायकत्वसंभवात् शाब्दस्य, न हि धृमादीनामन्येदेव व्यतिरेकधादिप्रतिपादिका किमप्यर्थः । न चानाश्रितसमानपरिणतीनां सर्वधृमादिव्यक्तीनामपार्थक्यत्वात् साध्येन संबन्धः शाब्दो प्रदीतुम्, असाधारणरूपेण सर्वधृमादिव्यक्तीनामदर्शनात् । न च लिङ्गाऽनुमेयसामान्ययोस्तच्च संबन्धग्रहणम्, शाब्देऽन्यस्य भ्यावस्य ३० समानत्वात् । न च ‘धूमत्वाद् मया प्रतिपद्योऽस्ति’ इति प्रतिपत्तिः किन्तु धूमादिति । सा च लिङ्गाऽनुमेययोः सामान्यविशिष्टव्यक्तिमात्रयोः संबन्धग्रहणे सति सामान्यविशिष्टातिव्यवस्थे गमे युक्ता, न च धूमसामान्यत्वाद्भिसामान्यस्य । यथा च सामान्यविशिष्टस्य विशेषस्य अनुमेयत्वम् वाच्यत्वं वाऽभ्युपगमनीयम्—अन्यथा सामान्यमात्रस्य दाहाद्यर्थक्रियाऽजनकत्वे हानाद्यवैक्रियायाश्च सामान्यसाध्यावास्तदेव धूमद्रुनेदोहाद्यर्थेनामनुमेय-वाच्यप्रतिभासात् प्रवृत्त्यभा ३५ येन लिङ्गि-वाच्यप्रतिभासयोरप्यभावात्प्रसङ्गः—तथा धूम-शाब्दयोस्तद्विशिष्टयोः तद्वयमभ्युपगन्तव्यम्, भ्यावस्य समानत्वात् । न चानुमेयत्व-वाच्यत्वसामान्यं व्यतिरेकविशेषानुपपद्यमानं तां सप्तमतीति दर्शयता प्रवृत्तिर्मेविवर्तीति यदुक्तं शाब्दम्, त्रयप्रतीतेरभावात्—नदि लिङ्ग-वाचकत्व-

१ “वेदस्य” गु० टि० । २ “नित्यस्य स्याद् दर्शनस्य परार्थत्वात्” मांसाग्रहणे १-१-१८ । ३ तद्वय-युक्तम् भा० । ४ सामान्यं उच्चारणस्थानं, करणानि उच्चारणप्रयत्नः । ५ तज्जन्यत्वस्याऽपि ६०, ८-१०, भा० । ६ १० ३२ ५- ३५ । ७ (५) ‘अनुपपत्तिः’ गु० भा० टि० । ८ वाच्यत्वं सामान्यं ४०, ५०, भा०, ४० । ९ ८० ५

भ्युपगन्तव्या, तस्या अपि ततो भेदेऽनवस्था; अभेदे प्रथमेव शक्तिः कथञ्चिद्भिन्नाऽभ्युपगमनीया; एवं हि पारम्पर्यपरिभ्रमः परिहृतो भवति । तथाम्युपगमे च तत्त्वप्रतिपत्तिप्राप्ते वर्णस्वरूपमेव तदभिन्नमाचारकेण प्रतिहृतं भवति । ततश्च कथं भानित्वायम् ? व्यञ्जकेनापि शक्तिप्रतिपत्तिप्रापनयनद्वारेण विज्ञानजननस्य व्याधिर्भवेन वर्णस्वरूपमेवाधिमोषितं भवतीति कथं न वर्णस्य व्यञ्जकत्वमयम् ? व्यञ्जकायास्त्विज्ञानजननस्वरूपो वर्णो यदि तेनैव स्वरूपेणावतिष्ठते तदा सर्वदा तद्व-
भातिज्ञानप्रसङ्गः, सर्वदा तज्जननस्वभावस्य भावात्; 'सहकार्यपेक्षा च नित्यस्य न भवति' इति प्रतिपादयिष्यामः । अजनने वा न तत्त्वस्वभावतेति प्रथममपि ज्ञानं न जनयेत्, यो हि यन्न जनयति न स तज्जननस्वभावः, यथा शालिवीजं यवाङ्गुरमजनयन्न तज्जननस्वभावम्, न जनयति च वर्णो व्यञ्जकाभिमतयाप्यभिन्नकोऽपि सर्वदा स्वप्रतिभाविज्ञानमिति न सर्वदा तज्जननस्वभावः । तत्त्वमा-
त्रमात्रे योस्तरकालं तदेवावित्यत्यमिति धर्ममभिव्यक्तिकल्पनम् । अपि च, वर्णमिष्यक्तिपक्षे कोट्येन १० वायुना वायुदेगममिसर्पता वायुना वर्णविभागोऽपनीतावरणः कृतस्त्वयत् एव भयं स्यात् न सामस्त्यस्य वर्णस्येति तद्वदस्त्वयत् प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ वर्णस्य नित्यवयवत्वादेकत्रोत्सारितावरणः सर्वत्रापनीतावरण इति भावं दोषस्तादृ निर्विभागत्वादेकत्रापनीतावरणः सर्वत्र तथेति भनागपि भयं न स्यात् । सर्वत्र सर्वत्रामना वर्णस्य परिसमाप्तत्वात् सामस्त्येन भयणाभ्युपगमे वर्णस्या-
व्यापकत्वम् अनेकार्थं च दुर्निवारम् । यदि वैकत्रामिष्यको निर्विभागत्वेन सर्वत्रामिष्यकत्वात् १५ सर्वदेशावस्थितैस्तस्य भयं स्यात् । यदप्युच्यते—यथैषोत्पन्नमानोऽभ्युपपत्तिपादिनां पक्षे दिगा-
दीनामविभागादिविभक्तदिगादिसंख्यित्वेन स्वरूपेणासर्वगतोऽपि सर्वान् प्रति भवन्नपि न सर्व-
व्यगम्यते किन्तु यच्छरीरसमीपपक्षां वर्ण उत्पन्नस्तेनैवासी गृहते तथाऽस्मापक्षेऽपि स्वतः सर्वगतो-
ऽपि वर्णो न सर्वव्यगम्यते किन्तु यच्छरीरसमीपस्योऽभिव्यक्तलक्षणेति व्यञ्जकत्वमितिसं-
भानाऽस्तन्निधानकृतं वर्णस्य भयणम् अधयणं च युक्तम् । एतदेवाह—

२०

"यथैषोत्पन्नमानोऽयं न सर्वव्यगम्यते ॥

दिग्देशाद्यविभागेन सर्वान् प्रति भवन्नपि ।

तथैव परसमीपस्थैर्नादैः शब्द यत्र संरहतिः ॥

तैरेव गृहते शब्दो न दूरस्थैः कथञ्चन" । इति, [स्रो० वा० सू० १, नो० ८४-८५]

तदपि प्रमाणमात्रम् । यतो यदि व्यञ्जका वायवो यत्रैव संनिहितास्तत्रैव वर्णसंस्कारं कुर्वन्त्याऽऽ-
ख्याव्येतत्, किन्तु तथाम्युपगमे वर्णस्य साधवत्त्वम् अनभिव्यक्तस्वरूपादभिव्यक्तस्वरूपस्य च
भेदादनेकार्थं च स्यात् । सर्वात्मना तु संस्कारे—

"यच्छरीरसमीपस्थैर्नादैः शब्द यत्र संरहतिः ।

तैरेव भ्रूयते शब्दस्तथा दूरगतेन किम्" । ॥ []

इत्यपिपक्षे तु भव्यापकत्वाद् परसमीपपक्षां वर्ण उत्पन्नस्तेनैवासी गृहते न दूरस्थैरिति युक्तम् । २०
"दिग्देशाद्यविभागेन" इति आसीत्तादृक्तम्, अविभागस्य कस्यचिद् वस्तुनोऽस्त्वभेदानभ्युपग-
मात् । किंच, व्यापकत्वेन वर्णानामेकवर्णोऽऽवरणापाये सामानदेसात्वेन सर्वेषामनाहुतत्वात्
युगपत् सर्ववर्णभूतिश्च स्यात् । अथापि स्यात् प्रतिनियतवर्णव्यवस्थायाऽनुपपत्त्या व्यञ्जकभेद इति चे-
प्रतिनियतवर्णव्यञ्जकः प्रतिनियताऽऽवरकनिवारकरणद्वारेण प्रतिनियतवर्णसंस्काराद् न युगपत्सर्ववर्ण-
भूतिदोषः, स्यादेतत् यदि व्यञ्जकानां वायूनां भेदः स्यात्, स चावारकभेदविशेषः, अग्न्या २५
तदभेदेऽभिन्नाधारकापनेद्वारेण नृतो व्यञ्जकभेदः । आवारकभेदोऽपि सर्वदेसाभेदविशेषः,
अग्न्या सामानदेसानां यदेवैकस्यावारकः तदेवापरस्यापि हस्यावारकभेदो न स्यात् । देसाभेदोऽपि
वर्णानामव्यापकत्वे सति स्यात्, व्यापकत्वे तु परस्परपदेनापिद्वारेण वर्णानामवस्थापनाभावात्
देसाभेदः । न चाव्यापकत्वं वर्णानामभ्युपगम्यते भवन्निति न देसाभेदः, तदभावाच्चावारकभेदः,
तत्साराद्य व्यञ्जकभेद इति युगपत्सर्ववर्णभूतिरिति तद्वत्स्यो दोषः । नाप्यावारकानां न कथं- ३०

१-शास्ताप्रतिप-५० । २ ईशानु वाजः वा०, सू०, वा०, न-३० इतिवेव, अग्नय सर्वत्र—इत्यां
वर्णविधायक-इति । किन्तु ३०, भा० ३० 'पूर्वोक्तदोषाभावा इति वक्तुं शक्यम्' इत्यत्र स्वमेव 'पूर्वोक्त-
दोषाभावा इति वक्तुं न शक्यम्' इति वक्तुः ।

उपलम्भः किन्तु दलितनखशिखरादिग्रिषांभायनिमित्त इति लूनपुनर्जातनखादिग्रियापान्तरा-
स्तादृशेनैव गादिप्रत्यभिज्ञाया बाध्यमानत्वाद्भाष्यम् ।

अथ खण्डितपुनरदितकरदहसमूहविषयाया अपि प्रत्यभिज्ञायास्तत्सामान्यविषयत्वेन नात्रा-
भाष्यम्, तस्यास्तद्विषयतयाऽबाध्यमानत्वात् । न चायं प्रेकारो गादिविषयप्रत्यभिज्ञायाः सम्भवति,
तथाभूतकेशादिष्वपि गादिभेदविषयायापितप्रतिभासभावेन तज्जेदातिज्ञे' समानानां भावः सामा- ५
न्यम्' इति इत्या तत्र सामान्यसंज्ञासम्भवात्, असदेतत् । गादिष्वपि 'पूर्वोपलब्धगादेः सका-
शाद् अयमन्वयः महान् कर्कशः मधुरो वा गादिः' इत्यबाधितासजप्रतिभाससंज्ञावेन भेदनिबन्ध-
नसामान्यसम्भयस्य ध्यायानुगतत्वात् । न च यथा नुरगत्रयस्य पुरुषेऽध्यासोपात् 'पुरुषो
याति' इति प्रत्ययः व्यपदेशश्च तथा व्यञ्जकव्यतिगतस्यात्य-कर्मज्ञादेर्गोदापुनरात्वात् तथाप्रत्ययः
व्यपदेशाभ्येत्यभ्युपगन्तुं शक्यम्, तथाऽभ्युपगमे बाहीके गोप्रत्ययस्य गादिप्रत्ययस्य घ्रातरत्वेन १०
गादिस्यरूपातिस्तिप्रसङ्गात् । नदि घ्रातप्रत्ययसंबेधा छिन्नद्रादयः स्वरूपसंगतिमनुभवन्ति । ॥
आह-महत्त्वप्रत्यययोर्घ्रातत्वे अह-महत्त्वे एव गादिविषये अव्यवस्थितस्वरूपे न पुनर्गोदिको
धर्मः, ताम्रप्रत्ययस्य घ्रातत्वात् । न चान्यविषयप्रत्ययस्य घ्रातरत्वेऽप्यत्र तथाभाषोऽतिप्रसङ्गादिति
यत्कं युक्तम्, यतो यद्यह-महत्त्वादिधर्मेष्वतिरिक्तस्य गादेर्द्विषयद्वितित्येव निरीयिनीभाष्यं प्रत्यय-
विषयत्वं स्यात् तद्वैय तद् युज्येतापि यत्तम्, न च स्वप्नेऽपि तज्जमोनुकारिणो गादिः केनचिन् १५
प्रतीयत इति कार्यं तस्य महत्त्वादिधर्मैरदितस्य स्वरूपव्यवस्था । अत एव महत्त्वादिधर्मैर्मुक्त-
सर्वदा प्रतीयमानत्वाद् गादेर्न तज्जमंयुक्ततया प्रतीयमानस्य उपधारितप्रत्ययविषयता । तदुक्तम्—

"यो दाम्यरूपसंबेधः संबेधेतान्यथाऽपि वा ।

त घ्रातो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते" ॥ [] इति ।

तत्र व्यञ्जकधर्मोपासोपादुपधितप्रत्ययविषयत्वं तथाभूतस्य गादेः, सर्वभाषाभाषागुपयतिप्रत्यय- २०
विषयत्वेन स्वरूपाभाष्यप्रसङ्गात् । न च व्यञ्जकस्य प्रदीपादेरह-महत्त्वभेदाद् व्यञ्जकस्य घटादेरह-
महत्त्वभेदप्रतिभासो दृष्टः । अथ व्यञ्जकधर्मोनुकारित्वं व्यञ्जके उपलभ्यते । तथाहि-एकस्वरूपमपि
मुक्तं खण्डं प्रतिबिम्बितं दीर्घम्, आदौ यत्तुल्यं, मीलकाये गोदमपि इयमे व्यञ्जकधर्मोनुकारितया
प्रतिभासविषयमुपलभ्यत इति मृदनेऽपि तथा स्यात्, यतश्चक्षुषस्तत्तम्, दृष्टान्तमात्रादुपातिज्ञे, तत्र
हि साध्य-साधनप्रतिबेधसाधकप्रमाणविषयतया साध्यतिज्ञानुपयोगो न इवमन्वयः, अन्यथा— २५

"यत्र यत्र हि भूतामा भूने भूने व्यवस्थिता" [अमृतविन्दु-उपनिषद् पं १२, सू १५]

इत्यादिदृष्टान्तमात्रतोऽज्ञेयतादिनोऽपि पुनर्गोदिततिज्ञे । दाहस्वरूपस्याप्यभाषाद् बन्धोपकाराद्
महत्त्वादिप्रतिभास इत्युच्यते । मुखादीनां च छाया एवार्हो संज्ञाता तज्जमोनुकारिणी
प्रतिभाति न मुखादयः । न च गादीनां छाया व्यञ्जकव्यतिरिक्तान्ता तज्जमोनुकारिणी प्रागभाषीति
शक्यं यत्तुम्, दाहस्य भयताऽमूर्तत्वेनाभ्युपगमात्, अमूर्तस्य च मूर्तधर्मः छायाप्रतिबिम्ब- ३०
माऽस्तंभात् । मूर्तानामेव हि मुखादीनां मूर्ते आदौ छायाप्रतिबिम्बने दृष्टं नामूर्तानामाभा-
दीनाम् । अदृष्टं च व्यती छाया प्रातिबिम्बिताऽपि न युज्यते कार्यं तज्जमोनुकारितया प्रतीय-
तया । न च व्यतेः दाहप्रतिभासकाले अव्यवस्थितपितविषयत्वम्, उभयाकारप्रतिपत्तरत्वं ३५
गात् । तत्र व्यञ्जके व्यती प्रतिबिम्बिता गकाराद्विच्छाया प्रतिभाति । नाप्यमूर्ते गादौ व्यतिष्ठत्वा-
प्रतिबिम्बनं युक्तम्, अमूर्ते आकाशादौ घटादिच्छायाप्रतिबिम्बितानुपलब्धेः । तदुक्तमुनेम् ३५
"अज्ञादौ दीर्घमुखादिप्रतिभासस्य अह-महत्त्वादिमुक्तस्य प्रतिभासः" इति, दृष्टान्त-दाहो-न-
योर्वैयत्यात् । अतोऽबाधितमहत्त्वादिभेदमिच्छादिप्रतिभासाद् गादिभेदरहितः प्रत्ययनर सा-
म्यस्य गादौ सङ्गात्वात् तन्निबन्धना प्रत्यभिज्ञा इति तदितनखशिखरादि- ४०
नीया । अत एव धूमादीनामिच्छादिव्यतिज्ञे गादीनां सामान्यसंज्ञातः सङ्गतव्यवस्था सम्भवाद्

१ प्रत्ययम् १४०० । २ "तथादिविच्छादप्रयोगद्वयव्यवस्थाप्रयोगद्वयव्यवस्था" २० । ३ ।

१-घ्रातित्वे ४०, ५० । ४ प्रतिबिम्बिताधक ४०, ५० । ५ अत्र 'यु' अत्र 'यु' ४०, ५० । ६ ४०, ५० । ७ ४०, ५० ।

न परार्थशब्दोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्या तन्निवृत्त्यवकाशा युक्ता, तद् गत्यादिविशिष्टा
घञितविशेषस्य स्वायेन सङ्गत्यवगमेन न किञ्चिन्नित्यत्वेन । यथा गोत्यादिविशिष्टा
अस्य धात्व्यत्वे न कश्चिदोपसङ्गः धाचकत्वेऽपि, तत् अर्थप्रतिपादकत्वस्य अन्यथा
'वर्णनस्य परार्थत्वाद्' नित्यः शब्दः । इत्ययुक्तमिति हि तम् । यत् पुनरुक्तम् 'सादृश-

५ सादृश्यादर्थप्रतिपत्तिः' इति, तत्र यदि सादृशपरिणामलक्षणं सामान्यं व्यक्तेः सादृश-
तस्य यथा व्यक्तिविशेषणस्य धाचकत्वं तथा प्रतिपादितम् । अथ अन्यथाभूतं सा-
क्षितं तदा तस्य धाचकत्वानभ्युपगमात् स एव परिहारः । यत्तुक्तम् 'वर्णानां नि-
भूयोऽप्यवसामान्ययोगलक्षणस्य सादृश्यस्य सम्भवः' तद्व्यवहारात् । वर्णानां
रूपपरिणतपुत्रलपरिणामस्यैव साधयवत्त्वात् ।

- १० अथ पौद्गलिकस्य वर्णानां महती अदृष्टकल्पना प्रसज्यते । तथाहि-सादृश्य-
मनम्, सूर्य-रूपशोदिमर्थं च अनुपलभ्यमानं परिकल्पनीयम् । तेषां च सूर्य-रूप-
मनुभूतता करुणीया, स्वगमाह्वयं च परिकल्पनीयम् । ये चान्ये सूक्ष्मा भागास्त-
तेषां च शब्दकरणवैलक्षण्यं सर्वथाऽनुपलभ्यमानानां कथं रचनाक्रमः क्रियताम् ?
एवेऽपि कीदृशाद् रचनाभेदाद् गकारादिवर्णभेदः । द्रव्यत्वेन च विना कथं वर्णाय-
१५ रतः संश्लेषो वर्णनिष्पादकः । यद्यपि च कथञ्चित् कश्चिन्निष्पादिता वर्णास्तथापि अ-
न वायुना विश्लेषः । छद्मनां तद्वयवधानामुद्कादिनिबन्धनमापाद्य निवृत्तानामभ्यास-
धमिहतानां विश्लेषो लोप्यते । न चैकशब्दस्यैकश्रोत्रप्रवेशे भूत्सर्वेन प्रतियज्यत्वाद्
तद्देशावस्थितानामपि भ्रमणमुपपद्यते, प्रयत्नान्तरस्यासत्त्वेन पुनर्निष्क्रमणासम्भवात्
शाब्दश्लेषाऽद्यान्तरवर्णनानात्वकल्पनायामस्ति प्रयोजनम्, एकस्मादेव गोशब्दादर्थ-
२० गकारादिवर्णनानात्वमदृष्टं परिकल्पनीयम् । न चैकस्यैव गोशब्दावयविनः सर्वोऽह-
मुच्यते । इत्यनेनाऽदृष्टपरिकल्पना स्यात् । तदुक्तम्-

"शब्दस्याऽऽगमनं तावद्दृष्टं परिकल्प्यते ॥

सूर्य-रूपशोदिमर्थं च तेषामभिमतः सताम् ।

स्वगमाह्वयमन्ये च सूक्ष्मा भागाः प्रकल्पिताः ॥

२५

तेषामदृश्यमानानां कथं च रचनाक्रमः । ।

कीदृशाद् रचनाभेदाद् वर्णभेदश्च जायताम् । ।

द्रव्यत्वेन विना तेषां संश्लेषः कल्प्यतां कथम् । ।

आगच्छतां च विश्लेषो न भवेद् वायुना कथम् । ।

छद्मवोऽवयवा लोते निबद्धा न च केनचित् ।

३०

वृक्षाधमिहतानां तु विश्लेषो लोप्यद् भवेद् ॥

एकश्रोत्रप्रवेशे च भाग्येषां च पुनः भुक्तिः ।

न चाद्यान्तरवर्णानां नानात्वस्यास्ति कारणम् ॥

न चैकस्यैव सर्वोऽहं गमनं दिदुः पुज्यते" । [२३०० धा० सू० १, २३००

- २५ एतद् भवत्यर्थेऽपि सर्वं समानम् । तथाहि-धावोरगमनं तावद्दृष्टं परिकल्प्यते' इत्य-
शक्यत एव, केवलं वर्णस्थाने वायुशब्दः पठनीय इति कथं न भवत्यर्थेऽपि भूय-
स्यात् । अपि च, भवत्यर्थेऽयमपरः परिकल्पनागौरवशेषः सम्पद्यते-वर्णस्य पूर्ण-
साधनं वेदाऽनुपलभ्यमानस्य सत्यं परिकल्पनीयम्, तस्य व्यापारकाः स्तिमिता वायवः
नुपलभ्यमानास्त्वर्णनादकाद्याग्ये तयामृता एव व्यक्ताः परिकल्पनीयाः, तेषां धोत-
३० ण्डितानात्वं परिकल्पनीयम् । अस्मात्पक्षे तत् सर्वमपि नास्तीति कथमदृष्टपरिकल्प-

पौष्टिकत्वं च शब्दस्य अङ्गरमुपप्रतिषेधप्रस्तावे प्रमाणोपपन्नं करिष्यत इत्यास्तां तावत् । यत् पुनर्भास्तत्वं शब्दादर्थप्रत्ययस्याभिहितं तद् धूमादिज्ञातिभिप्रत्ययेन प्रयुक्तम् । 'गत्यादिविशिष्टस्य गार्हपत्यकत्वमयुक्तम्, गत्यादेः सामान्यस्यासम्भवात्' । तद् अनन्तरं निराकृतम् । यत् पुनरुक्तम् 'गादिव्यक्तिमात्रं गत्वादिविशिष्टं नोपपद्यते, तस्य सामान्य-विशेषयोरन्यतरत्वान्नर्भाये एकत्र याचकस्य नित्यत्वप्रसङ्गाद्, अन्यज्ञानव्यवायात् याचकस्याप्यौघान्' एतदुक्तम् । अतिमात्रस्य सामान्यविशिष्टस्य पूर्व याचकस्यव्यवस्थापनात्, ता एव व्यत्ययोऽविशिष्टतासाधारण्यविशेषाः सामान्यविशिष्टव्यक्तिमात्रादभिमिषेयाः ।

किंच, किं वर्णानां नित्यत्वमभ्युपगम्यते, उत यथैकग्रहस्य, आदोम्निद् वर्णमिष्यते, किं वा तत्कर्मस्य? तत्र न तावदभित्यजेन्नित्यत्वम्, तस्या निविशत्यान्, अनिषेधेऽपि पुरुषप्रपञ्चनेति-
 ब्राह्मणस्येनापीदयेयत्वासम्भवात् । नाप्यभिष्यक्तिकर्मस्य, अभिष्यक्त्यभाये तत्कर्मस्याप्यभावात्, १०
 तस्यान्वयेन तस्यापि पीदयेयापात् । अर्धेयं पीदयेयस्यानादितोऽप्य केनचिदाद्यवहतस्य
 स्वर्गपुरुषैः परिग्रहम् पुदपाणां स्वातन्त्र्यामावादीदयेयत्वमुच्यते । तदुक्तम्—

“यका नदि कर्मं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

ययैवाह परेदका तर्पणेन प्रियसति ॥

परोऽप्येयं ततश्चास्य संयन्धयद्गादित्वा ।

तेनैयं व्यपहापात् स्यादकौटर्ध्वेऽपि नित्यता ॥

यजता प्रतिषेध्या नः पुदपाणां स्वतन्त्रता” । [परो० पा० सू० ३, परो० २८८-२९०] इति,

१५

एतत्संबन्धम्, अवीदयेयावप्रतिपादकप्रमाणस्यातिशयात् । अथ यथैकग्रहापीदयेयत्वमभ्युप-
 गम्यते, तदप्यत्राद, वर्णानां नित्यत्वेन कालहनस्य तन्मुपपद्य, व्यापकत्वेन ईराहणस्य गुणाद्य-१०
 लीमुकाफलमादायद् अस्यासंभवात् ।

अथ वर्णानामपीदयेयावमङ्गीक्रियते, तदप्यत्राहणम्, “य एव लीकिताः तादात्म्य एव
 वैदिकता” इत्यभिप्रायाद् वैदिकपरोक्षपक्षतारात्मनि प्रमाणं स्यादिति तदर्थानुष्ठानं भवति ।
 प्रसङ्गयते । लीकिदैः च वाक्ये यो विस्ताराद् कश्चिदुपलब्धते स भवतीत्या न प्रामाणि । अथ
 लीकिता-वैदिकताद्वयोर्भेदोऽभ्युपगम्यते, तथा (तदा) सानादिसमवित्तवाद्युपगमात् गार्हपत्य २५
 द्याणां न तेषां यथापस्थितयेदार्थपरिज्ञानम्, स्वयं वेदोऽपि न भवतां वैदार्थं प्रतिपादयति,
 नापि वेदार्थप्रतिपादकमपीदयेयं वैद्व्याद्यात्ममपगतार्थं सिद्धं येन ततो वेदार्थमिति सिद्धिः, लीकि-
 कताद्व्यानुसारेण वेदार्थप्रकारणमपि तज्ज्ञेयमभ्युपगमेऽनुपपन्नमिति न वेदार्थमिति सिद्धिः स्यादिति
 न वैदिक-लीकिताद्वयोर्भेदोऽभ्युपगमः श्रेयानिति लीकिताद्वयं वैदिकस्यापि पीदयेयत्वमनुपग-
 म्यताम् । न च लीकिता-वैदिकताद्वयोः तादात्म्यरूपविशेषे, सङ्गमपदस्यपक्षेनैवाधेयप्रतिपादकत्वे, १०
 अनुसार्च्यमाणयोश्च पुदपेयाग्रवणे संयत्ये (सामाने)अपरो विशेषो विद्यते यतो वैदिकता अपरो
 दयेयाः, लीकिताः पीदयेयाः कृता । तथा निवेतो न्यार्थप्रत्यायनमुपयोगि । न च विषयस्य
 पुदपेयाग्रवणादर्थप्रतिपादकत्वं युक्तम्, उपलभ्यन्ते च यत्र पुदपैः सङ्गतितात्मनोऽपि विषयस्य
 पादपत्ताः, अन्यथा निधोगाद्यर्थभेदपरिज्ञानमसम्भवात् स्यात् । अतः पीदपदत्वमनुसारादर्थमप्यन-
 तादि—ये नररचिनरचताऽविशिष्टास्ते पीदयेयाः, यथाऽस्मिन्मन्त्रेण प्रमाणादिव्यवस्थाऽविशिष्टा १५
 जीर्णकूप-प्रमाणादिव्यवस्था, नररचिनरचताऽविशिष्टा च वैदिकः कर्त्तव्यतामिति प्रमाण । य चात्राऽऽह-
 यातिशो हेतुः, वैदिकिनां दृष्टान्तां प्रत्यक्षत उपलब्धे । नाप्यसौतदाविशेषः, यत्र, अविशेष-

१ सू० ३३ पं० ११ । २ सू० ३३ पं० १० । ३ सू० ३३ पं० १० । ४ सू० ३३ पं० १० । ५ सू० ३३
 पं० १० । ६ सू० ३३ पं० ११ । ७ सू० ३३ पं० ११ । ८ सू० ३३ पं० ११ । ९ सू० ३३ पं० ११ । १० सू० ३३ पं० ११ ।
 ११ सू० ३३ पं० ११ । १२ सू० ३३ पं० ११ । १३ सू० ३३ पं० ११ । १४ सू० ३३ पं० ११ । १५ सू० ३३ पं० ११ ।
 १६ सू० ३३ पं० ११ । १७ सू० ३३ पं० ११ । १८ सू० ३३ पं० ११ । १९ सू० ३३ पं० ११ । २० सू० ३३ पं० ११ ।
 २१ सू० ३३ पं० ११ । २२ सू० ३३ पं० ११ । २३ सू० ३३ पं० ११ । २४ सू० ३३ पं० ११ । २५ सू० ३३ पं० ११ ।
 २६ सू० ३३ पं० ११ । २७ सू० ३३ पं० ११ । २८ सू० ३३ पं० ११ । २९ सू० ३३ पं० ११ । ३० सू० ३३ पं० ११ ।
 ३१ सू० ३३ पं० ११ । ३२ सू० ३३ पं० ११ । ३३ सू० ३३ पं० ११ । ३४ सू० ३३ पं० ११ । ३५ सू० ३३ पं० ११ ।
 ३६ सू० ३३ पं० ११ । ३७ सू० ३३ पं० ११ । ३८ सू० ३३ पं० ११ । ३९ सू० ३३ पं० ११ । ४० सू० ३३ पं० ११ ।
 ४१ सू० ३३ पं० ११ । ४२ सू० ३३ पं० ११ । ४३ सू० ३३ पं० ११ । ४४ सू० ३३ पं० ११ । ४५ सू० ३३ पं० ११ ।
 ४६ सू० ३३ पं० ११ । ४७ सू० ३३ पं० ११ । ४८ सू० ३३ पं० ११ । ४९ सू० ३३ पं० ११ । ५० सू० ३३ पं० ११ ।

वेदाऽपौरुषेयत्वपरीक्षणम् ।

पौरुषत्वकृत्यं च दाहस्य अम्बरगुणप्रतिषेधप्रस्तावे प्रमाणोपपत्तं करिष्यत इत्याह पुनर्ज्ञानार्थं दाहदाह्येयत्वयस्याभिहितं तद् धूमाग्निहोतिप्रत्ययेन प्रयुक्तम् । 'पौरुषेयं चकारयमुक्तम्, गत्यादेः सामान्यस्यासम्भवात्' । तद् अन्तर्गते निराकृतम् । 'गादिभक्तिमात्रं गत्यादिविशिष्टं मोक्षपद्यते, तस्य सामान्य-विशेषयोरन्यतरान्तराभावात् नित्यत्वप्रसङ्गात्, अन्यत्रानन्यथात् वाचकत्वायोगात्' एतदसारम्, अन्तिम्यविशिष्टस्य पूर्वे याचकत्वमन्यस्यापेक्षात्, ता एव अन्तयोऽविपक्षितासाधारण्यम्यदिशिदृष्टमिमात्राभ्यामिधेयाः ।

किञ्च, किं वर्णानां नित्यत्वमभ्युपगम्यते, उत वर्णक्रमस्य, आहोस्विद् एव वा तत्क्रमस्य? तत्र न तावदभिव्यक्तनित्यत्वम्, तस्या विविक्तत्वात्, अविषेधेऽपि पुष्पापुङ्गव्येनापौरुषेयत्वसम्भवात् । नाप्यभिपत्तिक्रमस्य, अभिव्यक्तभावे तत्क्रमस्योपपत्त्ये तस्यापि पौरुषेयत्वात् । अर्थेयं पौरुषेयत्वस्यानादितिस्यैव केनासर्वपुरुषैः परिग्रहात् पुरुषाणां स्वातन्त्र्याभावाद्पौरुषेयत्वमुच्यते । तदुक्तम्—

“यत्ना यदि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

पौरुषास्य परैरुक्तः तर्पणेन विपश्यति ॥

परोऽप्येवं ततश्चास्य संवन्धपद्मादिता ।

तेनेयं व्यवहारात् स्यादकौटुब्ध्येऽपि निवृत्ता ॥

यत्ना प्रतिषेधा नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता” । [श्री० पा० सू० १

एतदसंयतम्, अपौरुषेयत्वप्रतिपादकप्रमाणस्यातिवृत्त्यात् । अथ वर्णक्रमस्यापौरुष्यते, तदप्युच्यते, वर्णानां नित्यत्वेन कालवृत्तस्य तन्नुपपत्त्यद्, व्यापकत्वेन वेदाद्यीमुक्तापलमालापद् अस्वार्सनपात् ।

अथ वर्णानामपौरुषेयत्वमङ्गीक्रियते, तदप्यसङ्गतम्, “य एव लौकिकाः वैदिकाः” इत्यभिधानाद् वेदयत्नोक्तवत्तत्त्वमपि प्रमाणं स्यादिति तदर्थोऽप्रसज्यते । लौकिके च वाक्ये यो विस्तारः कृत्विदुपलभ्यते स भवभीत्या न मलौकिक-वैदिकत्वाद्योभेदोऽभ्युपगम्यते, तथा (तदा) रागादितमन्वितत्वाभ्युपगम्याणां न तेषां यथापेक्षितवैदार्थपरिज्ञानम्, स्वयं वेदोऽपि न भवतां वेदार्थेनापि वेदार्थप्रतिपादकप्रपौरुषेय वेदव्याख्यानमपगतार्थे सिद्धे येन ततो वेदार्थप्रतिपादकानुसारेण वेदव्याख्यानप्रकरणमपि तद्वेदाभ्युपगमेऽनुपपद्यमिति न वेदार्थप्रतिपादक-लौकिकत्वाद्योभेदाभ्युपगमः शेषानिति लौकिकवद् वैदिकस्यापि पौरुषत्वमप्युच्यते । न च लौकिक-वैदिकत्वाद्योः शब्दस्वरूपाविशेषे, सङ्केतप्रवृत्तत्वादेव तदर्थोऽनुव्याप्यमाणवोच्य पुरुषेणाश्रयणे संम्यते (समाने) अपरो विदोपो विघटने यतो विदोऽपौरुषेयाः, लौकिकाः पौरुषेयाः स्युः । तथा निवेदोने व्याप्यत्वायनमुभयोरपि । पुरुषेणापौरुषेयत्वप्रतिपादकत्वं युक्तम्, उपलभ्यन्ते च यत्र पुरुषैः सङ्केतितान्त्रमर्थमप्युपलभ्यन्ते, अन्यथा नि योगाद्यर्थभेदपरिकल्पनमसारे स्यात् । अतः पौरुषेयत्वप्रत्युपलभ्यते—ये नररक्षितरचनः विदित्वास्ते पौरुषेयाः, यथाऽग्निनयकुर-प्रासादादिर्जीवकूप-प्रासादादयः, नररक्षितरचनः विदित्वास्ते च वैदिक वचनमिति प्रयोगः । यथापिदो हेतुः, वैदिषीनां रचनानां ग्रन्थश्च उपलभ्ये । नाप्यप्रसिद्धविशेषण, प

- रूप-प्रासादादियुः पुरुषपूर्वकत्वेऽस्य साध्यधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य सिद्धत्वात् । न च हेतोः स्वरूपासिद्धत्वम्, धैर्यीयु घचनरचनासु विशेषप्राहकप्रमाणमायेन तस्याभावात् । न चाऽप्रा-
माण्यभाषलक्षणे विशेषस्तत्र इति शक्यमभिधातुम्, तथाभूतस्य विशेषस्य विद्यमानस्यापि पौरु-
षेयत्वानिराकरणात् । यादृशो हि विशेष उपलभ्यमानः पौरुषेयत्वं निराकरोति तादृशस्य विशेष-
स्याभावाद्विशिष्टत्वमुच्यते, न पुनः सधैर्या विशेषाभावात् ; एकांतेनाविशिष्टस्य कस्यचिदभा-
वात् । अप्रामाण्यभाषलक्षणस्य विशेषो दोषवन्तमप्रामाण्यकारणं पुरुषं निराकरोति, न च गुण-
वन्तमप्रामाण्यनियतं कम् । न च गुणवतः पुरुषस्याभावात् अन्यस्य च तेन विशेषेण निर्वर्तितत्वात्
सिद्धमेवापौरुषेयत्वं वेदे इत्यभ्युपगमनीयम्, अपौरुषेयत्वस्य निराकृतत्वात् ; गुणवत्पुरुषाभावेऽ-
प्रामाण्यभाषलक्षणस्य विशेषस्याभावप्रसङ्गात् । न च गुणवतः पुरुषस्यान्येन विशेषेण निराकरण-
मिति तथाभूतविशेषस्याभावाद् नासिद्धो नररचितवचनरचनाऽविशिष्टत्वलक्षणो हेतुः । पौरुषे-
येषु प्रासादादियु नररचितरचनाऽविशिष्टत्वदर्शनादपौरुषेयेष्वकाशादिव्यदर्शनाच्च नानेकांतिकः ।
अथापौरुषेयेष्वदृष्टमपि नररचितरचनाऽविशिष्टत्वं तत्र विरोधाभावादाशङ्क्यमानं सन्दिग्धविपक्ष-
व्यावृत्तिफलादनेकांतिकम्, न ; अपौरुषेयेष्वपि नररचितरचनाऽविशिष्टत्वस्य भावे पौरुषेयत्वेन
निश्चितेषु प्रासादादियु स्रष्टृदपि तस्य स्रज्जायो न स्यात्, अन्यहेतुकस्य ततः कदाचिदप्यभावात् ।
१५ भावे वा तद्धेतुक एवासायित्वं नापौरुषेये तस्य स्रज्जायः शङ्कनीयः । अत एव न विरुद्धः, पक्ष-
धर्मत्वे सति विपक्ष एव वृत्तिर्यस्य स विरुद्धः, न चास्य विपक्षे वृत्तिरिति प्रतिपादितम् । नापि
कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमाऽप्रयोजकत्वानि हेतोर्दोषाः सम्भवन्ति । तथाहि—प्रत्यक्षाऽऽग-
मयाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वं हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वमुच्यते, न च यत्र स्वसाध्याविना-
भूतो हेतुर्धर्मिणि प्रवर्तमानः स्वसाध्यं व्ययस्थापयति तत्रैव प्रमाणागतरं प्रवृत्तिमासादयत् तमेव
२० धर्मं व्यापयति, एकस्यैकदैकत्र विधि-प्रतिषेधयोर्विरोधात् । तत्र बाधाऽविनाभाषयोः सम्भव
इति न कालात्ययापदिष्टत्वमविनाभूतस्य हेतोर्दोषः संभवति । प्रकरणसमत्वमपि प्रतिहेतोर्विप-
रीतधर्मसाधकस्य प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकस्य तत्रैव धर्मिणि स्रज्जाय उच्यते, न च स्वसाध्याविना-
भूतहेतुसाधितधर्मो धर्मिणो विपरीतत्वं संभवतीति न विपरीतधर्माध्यायिनो हेत्यन्तरस्य तत्र प्रवृ-
त्तिरिति न प्रकरणसमत्वमविनाभूतस्य हेतोर्दोषः । अप्रयोजकत्वं तु पक्षधर्माऽव्यय-व्यतिरेका-
२५ णामन्यतररूपामायाः, न च प्रकृते हेतौ तदभाय इति दर्शितम् । अथाऽनुमानलक्षणमुक्तस्य प्रत्यु-
मानस्यापौरुषेयत्वसाधकस्य स्रज्जायात् प्रकरणसमता प्रकृतस्य हेतोः, अनुमानवाधितत्वं वा पक्षस्य
दोषः । प्रत्यनुमानं च दर्शितम्—

“वेदाध्ययनमखिलं गुणैर्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनयाद्ययवाधनुनाऽध्ययनं यथा” ॥ [स्रो० पा० सू० ७, स्रो० ३१९] इति ।

- ३० न चैतदाशङ्कनीयम्—एवंविधे प्रत्यनुमानेऽभ्युपगम्यमाने कादम्ब्यादीनामप्यपौरुषेयत्वसिद्धिः,
यत्संलुपु याणादीनां कर्तृणां निधायः, तथाहि—कालिदासकृतत्वेन कुमारसंमयादीनि काव्यानि
अविगानेन संपन्ते । अथ वेदेऽपि कर्तृस्मरणमस्ति, तथा च केचिद् हिरण्यगर्भं वेदानां कर्ता
स्मरन्ति, अपरे अष्टकादीन् श्रामीन्, सत्यम्, अस्ति न स्वविगीनं यथा भारतादियु, तथा छिन्नमूलं
च । स्मरणस्यानुमयो मूलम्, न च वेदे कर्तृस्मरणस्य केनचित् प्रमाणेन मूलानुमयो व्ययस्थापयितुं
३५ शक्यः, यदपि कर्तृस्रज्जायप्रतिपादकं यत्नं कैश्चित् कृतम्—“हिरण्यगर्भः सत्यसंतामे” [ऋग्वेद
अष्ट० ८ मं० १०, सू० १२] इत्यादि, तदपि मन्त्राऽर्थयादानां भूयमानेऽप्ये प्रामाण्यायोगाद् न
तास्रज्जायाधेयकम् । तदुक्तम्—

“भारतेऽपि मवेदेवं कर्तृस्मृत्या तु बाध्यते ।

वेदे तु तस्मृतिषां तु साऽर्थवादनिगमना” ॥ [स्रो० पा० सू० ७, स्रो० ३१७],

- ४० एतदप्युक्तम्, यतः किमत्र प्रतिसाधनस्येन विधिशितम् ? किमध्ययनशब्दवाच्यत्वम्, उत कर्तृ-

सपक्षोऽसन् विज्ञ उच्यते, अस्मात् सविशेषणस्य प्रतिज्ञादीयेषु यस्तुन्यप्रवृत्तिः, नापि सपक्षे भाषासाक्षी अस्मात् । अतः परिशुद्धाभ्यव-व्यतिरेकहेतुसद्भावात् कर्तृस्मरणयोग्यत्वे सति असर्व-माणकर्तृकत्वात् अपौरुषेयो वेदः सिध्यति । तदप्यसंबन्धम् । आगमान्तरेऽपि 'कर्तुः स्मरणयोग्यत्वे सति असर्वमाणकर्तृकत्वात्' इत्यस्य हेतोः सद्भावापवादकप्रमाणभावेन सद्भावात् संबन्धवि-पक्षानामुक्तिकत्वादान्नैकान्तिकत्वस्य तदप्यस्यात् । किंच, विपक्षविच्छेदं हि विशेषणं विपक्षान् ५ व्याप्यमानं सविशेष्यमादाय निवर्तत इति युक्तम्, न च पौरुषेयात्वेन सह कर्तुः स्मरणयोग्यत्वस्य सदानपरत्वात्तद्वक्षणम्, परस्परपरिहारस्थितलक्षणो वा विरोधः सिद्धः, सिद्धौ वा तत् प्रत्य साध्य-तिष्ठेः 'असर्वमाणकर्तृकत्वात्' इति विरोधोपादानं व्यर्थम् । यदप्युक्तम् 'तदर्थानुष्ठानसमयेऽप्यदं-तया त्रैविधिकानामनिश्चिततत्प्रामाण्यानामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् सति कर्तरि तात्पर्यं स्यात्, न चाभियुक्तानामपि तदस्ति' इति, तद् आगमान्तरेऽपि समानं नवेति चिन्त्यतां स्वयमेव । न चार्थः १० नियमः—अनुष्ठाताऽऽभिप्रेतायांनुष्ठानसमये सत्कर्तारमनुस्मृत्यैव प्रयसन्ते, न हि पाणिन्यादि-प्रणीतव्याकरणप्रतिपादितशाब्दव्यवहारापनुष्ठानसमये तदनुष्ठाताऽप्यदं तया व्याकरणप्रणेताः पाणिन्यादिकामनुस्मृत्यैव प्रयसन्ते इति वक्ष्यम् । निश्चिततत्समयानां कर्तृस्मरणव्यतिरेकेणाप्यविल-म्बेन 'मयति' आदिनापुत्रादौ धारणकर्तृनात् । तन् स्थितमेतत्—सविशेषणस्यापि 'असर्वमाणकर्तृ-कत्वात्' इति हेतोर्वादिसंबन्धिधनोऽनेकान्तिकत्वम्, प्रतिष्ठादिसंबन्धिधनोऽसिद्धत्वम्, सर्वसं- १५ ग्धिधनोऽपि तदेवेति नास्माद्वैतोत्पौरुषेयत्वसिद्धिः । अतोऽपौरुषेयत्वप्रसाधकप्रमाणभावाच्छासन-स्यापौरुषेयत्वासम्भवे यदि सर्वप्रणीतत्वं नाभ्युपगम्यते तदा प्रामाण्यमपि न स्यात्, तथा च 'धर्मं प्रेरणा प्रमाणमेव' इत्ययोगव्यवच्छेदेनाप्यधारणमनुपपन्नम् । अथ प्रेरणाप्रामाण्यसिद्धयर्थं सर्वप्र-प्रेरणाप्रणेताऽभ्युपगम्यते तदा 'बोद्धव्यं च भूतम्, भवन्तम्, भविष्यन्तम्, सुखम्, व्यथितम्—पर्यंशतीत्यकर्मधर्मवर्णनमपि तु मलम्, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्" इत्याद्यभिधानमसङ्गतं प्रामोगीत्यु- २० यतः पाशाद्वज्रमांसकस्य । तत् स्थितमेतद् आधारेण मीमांसकापेक्षया प्रसङ्गसाधनमेतदुप-स्तम्—यदि सिद्धं शासनमभ्युपगम्यते भयङ्गिलदा जिनानां तत्-जिनप्रणीतम्-अभ्युपगम्यन्त्यमिति ॥

[सर्वज्ञवादः]

[पूर्वपक्षः—सर्वज्ञसत्त्वानिरसनम्]

अथ यद्यनु प्रेरणाप्रामाण्यमादिनां मीमांसकानामेतत् प्रसङ्गसाधनम्, ये तु तदप्रामाण्यमादि- २५ न्यायोक्तान् प्रति, स्वप्रतिपक्षी वा भवतः किं प्रमाणम् ? न च प्रमाणाविषयस्य सद्ब्यवहार-विषयत्वं युक्तम् । तथाहि—ये देवा-काल-स्वभावविप्रकर्षयन्तः सद्बुद्धमकप्रमाणविषयमायमना-पन्ना भाषा न ते प्रेक्षायतां सद्बुद्ध्यवहारपथापत्तारिणः, यथा नाकपृष्ठादयस्तथात्वेनाभ्युपगमवि-पत्ताः, तथा च समस्तपदस्तुविस्तरस्यापिज्ञानसंपत्समन्वितः पुरुष इति सद्बुद्ध्यवहारप्रतिषेधकलाऽ-नुपलब्धिः । न चासिद्धो हेतुः । तथाहि—सकलपदार्थसाक्षात्कारिणाह्नालङ्घितः पुरुषः ३० प्रत्यक्षसमधिगम्यो वा अभ्युपगम्यते, अनुमानादिसंवेद्यो वा ? न तावदप्यवगतोचरः, प्रतिनियत-रतिनिहितरूपादिविषयनिमित्तसाक्षात्करणस्वभावा हि चक्षुरादिकरणस्यापारसमासादितात्मलाभा-इत्यतो न परस्वं संवेदनमात्रमपि तावदालम्बितुं शक्ताः किमहम् ! पुनरनाद्यनन्तातीताऽनागत-पर्यन्तमान-सुखमादिसंभाव्यसकलपदार्थसाक्षात्कारिसंवेदनविशेषम्, तदप्यासितं वा पुरुषम् अवि-पक्षे चक्षुरादिकरणप्रवर्तितस्य ज्ञानस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् ? सम्भवे वाऽन्यतमकरणप्रवर्तितस्यापि ३५ ज्ञानस्य रूपादिसकलविषयग्राहकत्वेन स्तनवात् दोषेन्द्रियपरिकल्पना व्यर्थः । न च सुखमादिसम-स्तपदार्थप्रग्रहणमन्तरेण प्रत्यक्षेण तत्साक्षात्करणप्रवृत्तज्ञानप्रग्रहणम्, ग्राह्यग्रहणे तद्ग्राहकत्वस्यापि तद्गतस्य तेनाग्रहणात् । तदग्रहे च तद्गर्भाप्यासितसंवेदनसमन्वितस्यापि न प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तिः । नाप्यनुमानतः सकलपदार्थज्ञप्रतिपत्तिः, अनुमानं हि निश्चिनत्त्वसाध्यधर्म-धर्मसंबन्धाद् हेतोर्द-व्यमासाद्यत्वं प्रमाणताप्रामोतिः, प्रतिबन्धश्च समस्तपदार्थज्ञसत्त्वेन स्वसाधनेन हेतोः किं प्रत्यक्षेण ४०

१. ५०. ४२. ५०. १५. १-प्यविलम्बित 'मयति'—वा०, ५०, ५०, ५०. १ सुखममव्यवहित—भा०, ५०, ५०. ४ 'बोद्धा हि भूतम्, भवन्तम्, भविष्यन्तम्, सुखम्, व्यथितम्, विमृष्टम्—त्येवंशतीत्य-कर्मधर्मं शोषणवमिति नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्"—मीमा० पा० १, ५०. १, ५०. ११. १

अथ विद्वत्पण्डितोक्तमाहुरि तस्मिन्निदि । अथैतन्मन्त्रात्मन्त्ररेणानुपपद्यमानम् प्रमाणपद्विज्ञातम् ।
इत्यर्थेन अन्तर्निधमादात् साध्यापनेत्यर्थे तस्मिन्निदि । न आत्ममयमात्राण्यलक्षणमर्थेन तस्म-
न्त्ररेणानुपपत्तमात्रम् तत्पण्डितव्यवस्थम्, अतीभिन्द्ये स्वर्गाद्यर्थे तत्पण्डितपण्डितव्यवस्थरेण तस्य
प्रमाणपद्विज्ञातम् । अर्थादप्येवाहुरि तस्मात्पण्डितमन्त्रान् कुतस्तस्य तस्मन्त्ररेणानुपपद्यमानम् ।
तस्मात्पण्डितोऽपि तस्मिन्निदि । अन्तर्निधमादात् नु प्रमाणपद्विज्ञातमात्रवर्त्येन व्यापादात् न तस्म-
न्त्रात्मन्त्रव्यवस्थम् । न व्योपमानाऽर्थापत्य-आद्यमन्त्राणां भवता प्रमाणपद्विज्ञातमप्येति इति न
मन्त्रपण्डितोक्तिः । तदुक्तम्—

“नार्यसो वर्यसो तापयेदानीमस्तद्विदिभिः ।
 दसो न पंचकेदसोऽस्ति स्मिन् वा योऽनुमापयेत् ॥
 न वरागमिषिः कश्चिदपि न संप्रयोषकः ।
 न च मन्त्रार्थयादानां तापार्यमपकल्पते ॥
 न वरागमेन संप्रेक्ष्यतीयेऽप्येवमर्थध्याना ।
 नार्यस्तन्मणीतस्य प्रामाण्यं शस्यते कथम् ॥”

ततो 'ये' देन-वातः- इत्यदिप्रयोगे नातिशो हेतुः । सद्यश्चहारनिषेधश्च अनुपलम्भमात्रनिमित्तः ।
 शनैश्च धातुनैव अगच्छ प्रयोजित इति अत्रापि नातिमित्तमज्ञात्वात् प्रयत्नयितुं युक्तः ।

॥ अथ 'यथाऽन्तर्मात्रं तत्तत्तत्त्वाऽऽवेदकं प्रमाणं नान्ति तथा भवतां तदभावाऽऽवेदकमपि भास्तीति
सह्यपहारश्च तदभावावयवहासोऽपि न प्रयत्नेयितव्यः ॥ तथादि-सर्वेतिरोऽभावाः किं प्रत्यक्षसमधिगम्याः,
प्रमाणान्तरगम्यो वा । तत्र न तावत् प्रत्यक्षसमधिगम्याः' यतः प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभावाऽऽवेदकमभ्युप-
गम्यमानं किं सर्वज्ञं सर्वदा सर्वैः सर्वेशो न' इत्येवं प्रयत्ने, उत 'कचिन् कदाचिन् कश्चित् सर्वेशो २०
नास्ति' इत्येवम् इति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि 'सर्वज्ञं सर्वदा सर्वैः सर्वेशो न' इति प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिसिद्धिं
न सर्वज्ञाभावाः, तज्ज्ञानयत् एव सर्वज्ञत्वान्, नहि सकलदेश-कालव्यपस्थितपुरुषपरिपक्वाशाशरकरण-
मन्त्रेण तदाधारमत्सर्वज्ञत्वमवगन्तुं शक्यम्, तत्साशरकरणे च कथं न तज्ज्ञानयत् । सर्वज्ञत्वम् ?
इति नाशः पक्षः । द्वितीयेऽपि पक्षे न सर्वेषां सर्वज्ञभावसिद्धिरिति न प्रत्यक्षात् सर्वज्ञानवसिद्धिः ।
अथ न प्रयत्नं मानं प्रत्यक्षं सर्वज्ञाभावापर्ययकं किन्तु नियत्तमात्रम्, ननु यदि निरालेश-का- २१
साधारणकालपुरुषपरिपक्वाभितानन्तपदार्थसंविद्यापरम् कारणं वा तत् स्यात् तदा तन्निवृत्तमानं
तथाभूतं सर्वज्ञत्वं व्याप्यस्यैव नान्यथा, अन्याभूतनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरिति; तथाऽभ्युपगमे
वा स एव सर्वज्ञ इति न तेन तन्निषेधः । किंच, प्रत्यक्षनिवृत्तिरपि प्रत्यक्षमेव तदा स एव
दोषः । अथ प्रत्यक्षादस्या तदाऽस्मीं प्रमाणम्, अत्रागमं वा । अत्रागम्येति नातः सर्वज्ञाभाव-
सिद्धिः । प्रमाणये नानुमानमयम्, सर्वोऽऽयसंबन्धित्वात्स्थितिवृत्तेर्यथासन्नपमतिसाऽनेका- ३०
न्ति कल्पदोषप्रयत्नापात् । न च नुच्छा तन्निवृत्तिसूक्ष्मावधारिका, नुच्छायाः केनचित् सह
प्रतिबन्धमात्रेण सर्वसामर्थ्यविरहेण च शापकस्यासम्भवात् । तत्र प्रयत्तमात्रम्, नियत्तमानं वा
प्रत्यक्षं तदभावं साधयति । प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि तदभावे न तावदनुमानगम्यः, तदभावा-
साधकानुमानाभावात् । अथ 'विषादाभ्यासितः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति, यकृत्यान्, रघ्यापुरुष-
एव' इत्यनुमानं तदभावासाधकम्, भगवत् किं प्रमाणान्तरसंवादिनोऽयस्य यकृत्यं हेतुः, उत तत्रि- ३५
परीतस्य, आहोस्वित् यकृत्यमात्रमिति यकृत्यम् । यदि 'प्रमाणान्तरसंवापर्यस्य यकृत्यात्' इति
हेतुस्तदा विद्वदो हेतुः, तथाभूतयकृत्यस्य सर्वज्ञे एव भावात् । अथ 'प्रमाणान्तरविसंवादि-
नोऽयस्य यकृत्यात्' इति हेतुस्तदा सिद्धसाधनम्, तथाभूतस्य यकृत्यसर्वज्ञत्वेनास्माभिरप्यभ्यु-
पगमात् । अथ यकृत्यमार्तं हेतुः, न तस्य साध्यविपर्ययेण सर्वज्ञत्वेनानुपलभ्येत सहानवस्थात-
लक्षणस्य, तद्व्यपदिष्टस्यभावेन च परस्परपरिहारस्वरूपस्य च विरोधस्याभावात् न ततो व्यापृ- ४०
त्तिसिद्धिरिति न ह्यसाध्यनियतत्वम्, तदभावाच्च स्वसाध्यसाधकत्वम् । अथ सर्वज्ञो यत्ता मोप-
लब्ध इति ततो व्यापृत्तिसिद्धिः, न । सर्वसंबन्धिनोऽनुपलम्भस्यासंभवात्-सर्वज्ञ एव यकृत्यमा.

पापमानत्वाद्यगमस्तस्यार्थस्य न भूयोदर्शननिमित्तः सपक्षे, अन्यथा 'लोहलेखं वज्रम्, पाथियत्यान्, काष्ठचम्' इत्यत्रापि साधयति हिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यानुपलम्भनिमित्तोऽर्था-इत्यतिरेकनि-
 ध्यायपक्षेनानुपलम्भस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात्—किन्तु विपक्षे तद्वाचकप्रमाणनिमित्तः, तच्च वाचनं
 प्रमाणमर्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेवानुपपद्यमानस्यार्थस्य तत्र प्रवृत्तिप्रदभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽर्थापत्त्या
 तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वाद्यगमेऽभ्युपगम्यमाने यावत् तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वं नापगतं न ताव- ५
 द्दर्थापत्तिप्रवृत्तिः, यावच्च न तत्प्रवृत्तिर्न तावद्दर्थापत्त्युत्पादकस्यार्थस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वाद्यगम
 इतीति तत्राश्रयस्याप्यर्थापत्तिप्रवृत्तिः । अत एव यदुक्तम्—

"अयिनाभायिता चात्र तदैष परिगृह्यते ।

न प्रागद्यगतेत्येवं तस्यप्येषा न कारणम् ॥

तेन संबन्धयेत्यायां संबन्धन्यतरो भुपम् ।

अर्थापत्तये मन्तव्यः पश्चादस्त्यनुमानता” ॥ [नृसो० पा० सू० ५, अर्थापत्ति०
नृसो० ३०-३३] इत्यादि,

नभिरस्तम् । एवमभ्युपगमेऽर्थापत्तेरनुमानस्य प्रतिपादितत्वात् । स च तस्य पूर्वमन्ययाऽनुपपद्यमानत्वापगमः किं दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः, आहोस्विन् स्वसाध्यधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्य इति । तत्र यथाद्यः पक्षस्तद्वाऽत्रापि यद्यप्यम्—किं तन् दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तं प्रमाणं साध्य-१५ मिष्यपि साध्यान्वयाऽनुपपत्त्यर्थं तस्यार्थस्य निष्पाद्ययति, आहोस्विन् दृष्टान्तधर्मिण्येव । तत्र यथाद्यः पक्षस्तद्वाऽर्थापत्तुत्वापक्षस्यार्थस्य लिङ्गस्य वा स्वसाध्यप्रतिपादनमपारं प्रति न कश्चिद् विरोधः । अथ द्वितीयः, स न युक्तः, नहि दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितस्वसाध्यान्वयाऽनुपपद्यमानत्वेऽर्थाऽन्वय साध्यधर्मिणि तथा भवति । न च तथारथेनानिश्चितः स साध्यधर्मिणि स्वसाध्यं परि-
कल्पयतीति युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । अथ लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिप्रवृत्तप्रमाणयत्नात् तयोपपत्तद्वारेण २० स्वसाध्यनियतत्यनिश्चयः, अर्थापत्तुत्वापक्षस्य त्वर्थस्य स्वसाध्यधर्मिण्येव प्रवृत्तात् प्रमाणात् तयो-
पपत्तद्वारेणादृष्टार्थांन्वयाऽनुपपद्यमानत्वनिश्चय इति लिङ्गाऽर्थापत्तुत्वापक्षयोर्भेदः । नास्माद्भेदादप्या-
पत्तेरनुमानं भेदमासादयति । अनुमानेऽपि स्वसाध्यधर्मिण्येव विषयवादेऽनुपपत्त्यपत्तत्वेन प्रवृत्तं प्रमाणं तयोपपत्तद्वारेण स्वसाध्यनियतत्यनिश्चायकमभ्युपगम्यतयम् । अन्यथा 'सर्वमनेकान्तानामकम्,
सत्त्वात्' इत्यस्य द्वैतोः पक्षीकृतयस्तुल्यव्यतिरेकेण दृष्टान्तधर्मिणोऽभावात् कथं तत्र प्रवृत्तमानं बाधकं २५ प्रमाणमनेकान्ततामैकत्वनियतत्वमवगमयेत् सत्यस्य । न च साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि च प्रवृत्त-
मानेन प्रमाणेनार्थापत्तुत्वापक्षस्यार्थस्य लिङ्गस्य च यथाक्रमं प्रतिबन्धो पुरातन इत्येतादृशमात्रेणा-
र्थापत्त्यनुमानयोर्भेदोऽभ्युपगमन्तु युक्तः, अन्यथा पक्षधर्मत्वसद्विभक्त्यनुपपत्त्याऽनुमानात् तद्वदित-
द्वैतमुत्पत्तमनुमानं प्रमाणाग्नौरेवमिति प्रमाणपट्टयाश्च विस्तीर्येत । नियमयोरो लिङ्गान् परोक्षार्थ-
प्रतिपत्तेरपिशोषाय 'न तत्तत्तत् मिश्रम्' इत्यभ्युपगमे स्वसाध्याविनाभूतादप्यादप्यप्रतिपत्तेरपिशोषादनु-३०
मानादप्यपत्तेः कार्यं मानेत् । तदर्थं प्रमाणत्वेऽर्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भाव्यात् अनुमानस्य च सत्येका-
भाधप्रतिपाद्यस्य निषेधात् तन्निषेधे चार्थापत्तेरपि तदभावप्रादुर्भावेन निषेधाभावापत्तिरसमि-
गम्योऽपि सर्वज्ञाभाधः । अत्राप्याह्वं तु प्रमाणमप्रमाणत्वादेव न तदभावसाधकम्, प्रमाणत्वेऽपि
विज्ञानमनोऽपरिणामलक्षणं तन्, आहोस्विद्वदन्यदस्तुविज्ञानमलक्षणमिति । तत्र यथात्मनोऽपरिणाम-
लक्षणं तदभावसाधकमिति पक्षः, स न युक्तः, तस्य तद्वैकान्त्यभ्युपगमे परत्वेतोर्द्वित्वविरोधेऽपि शब्दा-३५
येनानेकान्तिकत्वात् । अधान्यविज्ञानमलक्षणमिति पक्षः, सोऽप्यसंबन्धः । यतः सर्वज्ञत्वादन्यद् यदि
किञ्चिद्व्यत्यं तद्विषयं ज्ञानं तदन्यज्ञानं तदाऽत्रापि यद्यप्यम्—किं सत्कलदेरा-कालस्पष्टिस्थनपुटयादौ
किञ्चिद्व्यत्यं अभ्युपगम्यते, आहोस्विन् कतिपयपुटस्पष्टिःसमाधिनमिति । तत्र यदि सत्कलदेरा-
कालाभिमतपुटयादौ किञ्चिद्व्यत्यं तद्विषयं ज्ञानं तदन्यज्ञानं तन् सर्वज्ञभावप्रतापकम्, तदनुक्तम् ।
सत्कलदेरा-कालस्पष्टित्यतपुटपरिपन्थांशतात्पर्यव्यतिरेकेण तदाधारात् किञ्चिद्व्यत्यस्य विषयो-४०
कर्ममद्वारेणं तद्विषयस्य तदन्यज्ञानस्य सर्वज्ञाभावावगमनिमित्तात्वं युक्तम्, सत्येदेरा-कालस्पष्टित्य-

[illegible]

मोक्षयोगशब्दे न प्रत्यक्षम्, नापि तच्छब्दाच्चयम् । प्रसङ्गसाधनानिप्रायेणैव 'यदि' अर्थोपशेरेण पार्श्वोक्त्याऽप्यभिहितम्—

"यदि पदभिः प्रमाणैः स्थान् सर्वत्र केन धार्यते ॥

एतेन ॥ प्रमाणेन सर्वत्र केन कल्प्यते ।

नूनं न बहुधा सर्वत्रसादीन् (सर्वान् रसादीन्) प्रतिपद्यते ॥

पञ्चासीत्येः प्रमाणस्तु पञ्चासीत्यर्थदर्शनम् ।

इह संप्रति टोकाभ्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत्" ॥ [स्तो० वा० सू० २, श्लो० १११-११२]

पुनरप्युक्तम्—

"येऽपि सातिराया इष्टाः प्रमा-मेधादिभिर्नराः ।

लोकाः लोकान्तराश्च न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ []

यत्राप्यतिरायो इष्टः न स्वार्थानतिरहनात् ।

इह-पुनरादिइष्टी स्यात् रूपे भोजवृत्तितः" ॥ [स्तो० वा० सू० २, श्लो० ११४]
इत्यादि ।

तेनाद्यापि 'स्वतन्त्रानुमानानिप्रायेभाध्यासित्त्यादिदूषणम्' 'उपमानोपन्यासबुद्ध्या वाऽरोपोपमा-१५ नोपमेयभूतपुद्गलपरिपक्वासाकारणे उपमानं प्रयसते' इत्यादि दूषणामिधानं च सर्वत्रहादिना स्वभा-
व्यापिपक्षरत्नमात्रकमेव । अतः 'अतीन्द्रियसर्वविदो न प्रत्यक्षं प्रवृत्तिद्वारेण निवृत्तिद्वारेण वाऽभाव-
साधनम्' इत्यादि सर्वत्रमुपगमयादाधिरस्तम् ।

यद्यानुमानेन सर्वत्राभावसाधने दूषणमभिहितम् 'किं प्रमाणान्तरसंवाधयस्य धकृत्यात्' इत्यादि, तद् धृमादभ्युपमानेऽपि समानम् । { तथाहि—तत्रापि यत्कं शक्यते—किं साध्य-२० धर्मिसंबन्धी धूमो हेतुत्वेनोपन्यस्तः, उत दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी ? तत्र यदि साध्यधर्मिसंबन्धी हेतुस्तदा तस्य दृष्टान्तेऽसंभवादन्ययस्योपः । अथ दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी, सोऽसिद्धः । दृष्टान्त-
धर्मिधर्मस्य साध्यधर्मिष्यसंभवात् । अथोपयसाधारणे धूमत्वसामान्यं हेतुस्तदा तस्य विप-
क्षेऽनग्री विरोधातिदेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिरित्येन स्वसाधनमकल्पम् । अथ विपक्षेऽनग्री धूमत्वानुपलम्भाद् विरोधसिद्धेर्न सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकल्पम् ; नन्यत्रापि यत्कं शक्यम्—सर्व-२५
संबन्धिधनोऽनुपलम्भस्यासंभवात् अनग्री देशान्तरे कालान्तरे वा केनचिद् धूमस्योपलम्भात् । तदुपलम्भमतः कस्याविदभाषात् सर्वसंबन्धिधनोऽनुपलम्भस्य संभय इति चेत्, केन पुनः
प्रमाणेनानग्री धूमस्यप्रमाद्वक्तुपगमायः प्रतिपद्यः ? यद्यन्यतः प्रमाणात्, तत् प्रमाणोर्धूमस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्न सर्वसंबन्ध्यनुपलम्भलक्षणस्य विपक्षे धूमविरोधसाधकस्य प्रमाणस्याभिधा-
नम् । अथ तथामृतानुपलम्भात् तदभावावगमः ; ननु तथाभूतपुद्गलभावे तदनुपलम्भसंभयः, ३०
तत्संभयाच्च तथाभूतपुद्गलभावासिद्धिरिति तरेतराधयत्याद् न सर्वसंबन्धिधनोऽनुपलम्भस्य सं-
भवः । संभवेऽपि तस्यातिदेन 'विपर्यये विरोधसाधक्यम् । अथात्मसंबन्धिधनोऽनुपलम्भस्य धूमत्वलक्षणहेतोर्विपर्ययाद् व्यावृत्तिसाधक्यम्, न ; तस्य परचेतोवृत्तिविरोधैरनैकान्तिकयात् ।
अथानुपलम्भमतिरिक्तः धूमलक्षणस्य हेतोर्विपर्यये बाधकः प्रमाणमस्ति न तु धकृत्यलक्षणस्य, किं पुनस्तदिति यत्क्यम् ? अग्नि-धूमयोः कार्यकारणभावलक्षणमतिबन्धमादकमिति चेत्, ३५
पुनरसी कार्यकारणभावः, किं वा तद्वाहकं प्रमाणम् ? अग्निभावे एव धूमस्य भायलक्षभावे ध्यामाय एव अती, तद्वाहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षाऽनुपलम्भस्यभावम् । ननु किञ्चिद्व्यवस्थस्य तस्यापकस्य वा रागादिमत्त्वस्य भावे एव धकृत्यस्य भावः स्वात्मन्येव इष्टः, तदभावे चाऽभाव यथोपलक्षादव-
यिगनेनानुपलम्भतो ज्ञात इति कथं च विपर्यये सर्वत्रहेतवे बीतरागते वा धकृत्यलक्षणस्य हेतो-
र्बाधकः कार्यकारणभावलक्षणमतिबन्धमाहकं प्रत्यक्षाऽनुपलम्भास्यं प्रमाणं दर्शनादर्शनराज्यावयव ४०

तथा ननु अत्रागमरिक्तमधुरादिजनितं प्रत्यक्षं तत् धर्मादिमाहकं न भवतीति प्रसक्त-
 भाषणम् मिथ्येति न पुनरन्यादृशभूतम्, चोदनाद्यन्यादृशस्य धर्ममाहकत्वापिरोपात् । ननु
 किं तद्व्याप्तं प्रतिनियतमधुरादिजनितं धर्मादिमाहकम्, उताभ्यासजनितम्, भादोदितम् शब्द-
 जनितम्, किंवाऽनुमानप्रभाषितम् । तत्र यदि चधुरादिप्रत्यक्षम्, तदनुमानम्, चधुरादीनां प्रति-
 नित्यत्वादिरित्यपराधेन तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानस्य धर्मादिमाहकतायोगात् । अत एव "यदि ५
 चदिः" इत्यादिपक्षं दृष्टव्यमत्र पक्षे । अथाभ्यासजनितं तदिति पक्षः-तथाहि-ज्ञानाभ्यासात्
 अत्रैतत्तत्तादिरिक्तमेव तावत्पर्यवस्ये तदुक्तरोत्तराभ्याससमन्वयात् सकलभावातिशयपर्यन्तं
 तद्वैदममवाप्यत इति, तदपि मनोरथमात्रम्, धर्मोऽभ्यासो हि माम कस्यचित् प्रतिनियत-
 तित्तरक्तत्वादी प्रतिनियतोपदेशात्तावन्तो जगत्तो जनस्य रसमात्रे न तु सर्वपदार्थविषयोप-
 देशसंभवः । न च सर्वपदार्थविषयानुपदेशज्ञानसंभवो धैर्यं तज्ज्ञानाभ्यासात् सकलज्ञानप्राप्तिः, १०
 तात्पर्ये वा नक्तत्पदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वात् किमभ्यासप्रयासेन । किंच, तदभ्यासप्रत्यक्षं
 ज्ञानं यदि चधुरादिप्रतिनित्यत्वरूपप्रभवमप्यन्येन्द्रियविषयवरादिगोचरम् अतीन्द्रियार्थगोचरं च
 ज्ञानम् तदा पदार्थज्ञानं प्रतिनियतमेव प्रमाणमिच्छाया अभावात् प्रतिनियतकार्यकारणभावाभा-
 वप्रतिनियतात्वात् नक्तत्पदार्थव्यवहारोपदेशमन्येन्द्रियविषयवरादिगोचरम् । अथाभ्याससिद्धत्वात् चधुरादीनामपि सर्वेष्टाव-
 द्वाचामतीन्द्रियदर्शनज्ञाने च व्यवहारोपदेशः, असत्तद्विचधुरादीनामभ्याससिद्धत्वात् शक्तिः १५
 तिनियमात् अस्मादाद्य एव व्यवहारिण इति, एतदप्यसमीचीनम्, न सर्वभ्यासे सत्सम्बन्धतो वा
 हेतोः कस्यचिदतीन्द्रियदर्शनं चधुरादिभ्य उपलभ्यते, एतानुसारिण्यथ कल्पना भवतीति । किंच,
 सर्वपदार्थवैदमे चधुरादिजनितज्ञानात् तदभ्यासः, तावदाद्यं च चधुरादिकं सर्वेष्टावस्थायां सर्वपदा-
 र्थमात्राभ्यासिज्ञानं जनयतीति कथमितरेतराध्यमेतत् कदाज्ञानगोचरत्वादि चतुर्थेतसो भवत इति
 न द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तिसम्भः । अथ शब्दजनितं तज्ज्ञानम्, ननु शब्दस्य तत्प्रतीत्येन प्रामाण्ये २०
 सर्वपदार्थविषयज्ञानसंभवः, तज्ज्ञानसंभवे च सर्वज्ञस्य तथामृतशब्दप्रणेनुरभिसितीनरेतराध्यवहोपा-
 नुपहः । अत एवोक्तम्—

"नर्त तदागमात् तद्वैद न च नेनागतो विना" । [सूत्रकः ५० सू० २, सू०
 १५२] इति ।

न च शब्दजनितं स्वप्नामिति न तज्ज्ञानवान् सकलज्ञ इत्यभ्युपगम्यते, एवं च प्रेरणाजनि- २५
 तज्ञानधर्मो धर्महरयम् । अत एवोक्तम्—"चोदना हि भूते भवन्तम्" इत्यादि, तत्र तृतीय-
 पक्षोऽपि युक्तिसम्भतः । अनुमानजनितज्ञानेन तु सर्वविरत्ये न धर्महरयम्, धर्मादेरतीन्द्रिय-
 र्वेन तज्ज्ञापकलिङ्गायेनाभ्युपगम्यमानस्यार्थस्य तेन सह संवन्धादिदेः, अतिदसंघर्षस्य चाऽ-
 ज्ञापकत्वात् ततो धर्माद्यनुमानम् इत्यनुमानजनितं ज्ञानं न सकलधर्मादिपदार्थाऽऽवैदकम् ।
 किंच, तथामृतपदार्थज्ञानेन यदि सर्वविदभ्युपगम्यते तदा असत्तद्विचधुरादीनामपि सर्वविरत्यमनि- ३०
 धारितमस्तरम्, "मावाभापोभयकं जगत्, प्रमेयत्वात्" इत्यनुमानस्यासत्तद्विचधुरादीनामपि भावात् ।
 अरूपं चाऽनुमानमिति तज्ज्ञानितस्याप्यवैशेषिकसंभवात् तज्ज्ञानवान् सर्वज्ञो युक्तः । अथानुमानज्ञानं
 प्रागविदमपि तद्वैशेषिकपदार्थविषयं पुनःपुनर्मात्रमानं भावनाप्रकर्षवर्त्यते योविज्ञानरूपतामा-
 सादयत् पेशपत्रमात्रं भवति, एवं चाभ्यासपलात् ज्ञानस्यानक्षरस्यापि काम-शोक-भयो-श्माद-
 र्थास्त्वमाद्युपप्लवग्य पेशपत्रम्, मन्वेयं तज्ज्ञानयत् अतीन्द्रियार्थविज्ञानस्याप्युपप्लवग्यं स्यादिति ३५
 तज्ज्ञानयतः कामाद्युपप्लवग्यपदार्थविषयत्वम् । अथ यथा एको-नीहाराचारणावृत्तवृत्तादिदर्शन-
 मविदार्त तदाविरणायप्यवैशेषिकसंभवात् तदपि तदपि रागाद्याचारकाणां विज्ञानायेतादृशहेतूनामप्ये सर्वेष्टज्ञानं
 सिद्धातमानुभवविषयतीति, असत्वेतत् । रागादीनामाविरणत्वासिद्धेः, कुल्यादीनामेव रागाविरणत्वं लोके
 प्रसिद्धं न रागादीनाम् । तथाहि-रागादिसद्भावेऽपि कुल्याद्यावैरक्तमाये विज्ञानमुत्पद्यमानं दृष्टम्,
 रागाद्यभावेऽपि कुल्याद्यावैरक्तसद्भावे न विज्ञानोदय इत्यन्यथ-व्यतिरेकाभ्यां कुल्यादीनामेवाऽऽवर- ४०
 णावाचगमो न रागादीनामिति न-रागाद्य आचारका इति न तद्विगमोऽपि सर्वविज्ञानस्य
 वैशेषिकहेतुः ।

किंच, सर्ववेदनं सर्वज्ञज्ञानेन किं समस्तपदार्थग्रहणम्, उत शक्तियुक्तत्वम्, आहोस्वित् प्रथानभूतकतिपयपदार्थग्रहणम् । तत्र यथायः पक्षस्तत्रापि यत्कथम्-किं क्रमेण तद्ग्रहणम्, आहोस्वित् योगपथेन ? तत्र यदि क्रमेण तद्ग्रहणम्, तदयुक्तम् ; अतीताऽनागतवत्समानपदार्थानामपरिसमाप्तसंज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तिः सर्वज्ञताऽयोगात् । अथ युगपद् अनन्तातीताऽनागतपदार्थसाक्षात्कारित्वे-
५ दनमभ्युपगम्यते, तदप्यसत् ; परस्परविच्छेदानां शीतोष्णादीनामेकज्ञाने प्रतिभासासंभवात् ; संभवे वा न कस्यचिदर्थस्य प्रतिनियतस्य तद् ग्राहकं स्यादिति तज्ज्ञानेन असदादिभ्योऽपि इव-
हारिभ्यो हीनतर इति कथं सर्वज्ञः ? किंच, यदि युगपत् सर्वपदार्थग्राहकं तज्ज्ञानम् तदैकक्षणे एव सर्वपदार्थग्रहणाद् द्वितीयक्षणेऽकिञ्चिज्ज्ञ एव स्यात्, ततश्च किं तेन तादृशाऽकिञ्चिज्ज्ञेन सर्वज्ञत्वेन ? न चानाद्यनन्तसंवेदनस्य परिसमाप्तिः, परिसमाप्तिं वा कथमनाद्यनन्तता ? किंच, सकलपदार्थ-
१० साक्षात्करणे परस्पररागादिसाक्षात्करणमिति रागादिमानपि स स्याद् विट इय । अथ रागादिसंवे-
दनमेव नास्ति न तर्हि सकलपदार्थसाक्षात्करणम्, तत्र प्रथमः पक्षः । अथ शक्तियुक्तत्वेन सकल-
पदार्थसंवेदनं तज्ज्ञानमभ्युपगम्यते, तदपि न युक्तम् ; सर्वपदार्थोऽवेदने तच्छेदकोननुमशङ्कः ;
कार्यदर्शनानुमेयत्वाच्छक्तीनाम् । किंच, सर्वपदार्थज्ञानपरिसमाप्तायपि 'इयदेव सर्वम्' इति कथं
परिच्छेदशक्तिः ? अथ वेदनाऽभावादभावेऽपरस्येति सर्वसंवेदनम्, अवेदनादभावेऽपरस्येति
५ कुतो निश्चयः ? तदपेक्षया तस्योपलब्धिलक्षणमात्रत्वात् तथाभूतानुपलब्ध्याऽभापनिश्चय इति चेत्,
एवं सति स एवेतरेतराध्यवयोः-सर्वस्य निश्चये तदभापनिश्चयः, तदभापनिश्चये च सर्वस्य निश्चयः
इति नैकस्यापि सिद्धिः । तत्र द्वितीयोऽपि पक्षः । अथ यावदुपयोगि प्रधानभूतपदार्थजातं तावदसौ
वेत्तीति तत्परिज्ञानात् सकलज्ञः, तदपि सर्वपदार्थोऽवेदने नियमेन न संभवति ; 'सकलपदार्थ-
१० व्यच्छेदेन तेषामेव प्रयोजननिवर्तनं (वर्तनं) कथम्' इति सकलपरिज्ञानमन्तरेण शक्यसाधनमिति न
२० तृतीयोऽपि पक्षो युक्तः ।

किंच, नित्यसमाधानसंभवे विकल्पाभावात् कथं यत्नम् ? यत्ने वा विकल्परसंभवात् समा-
धानविरोधान्न समाहितत्वमिति भ्रान्तर्छाद्यस्त्यक्तज्ञानयुक्तः स स्यात् । कथं वाऽतीतानागत-
ग्रहणम् अतीतादेः स्वरूपस्यासंभवात् ? असदाकास्मद्वेदे च तैमिरिकज्ञानवत् प्रमाणत्वं न
स्यात् । अघातीतादिकमप्यस्ति, एवं तस्यतीतादित्वादेरप्यभावात् एवेति सर्वज्ञत्वप्राप्तेच्छेदः ।
५ अथ प्रतिपाद्यापेक्षया तस्याभावात्, तदप्ययुक्तम् ; नहि विद्यमानमेवापेक्षया तदेवाविद्यमानं
भवति । तस्यानुपलब्धेरविद्यमानत्वमेवेति चेत्, तदनुपलब्धेरप्यस्तु कथमविद्यमानम् ? न
तस्यस्याभावेऽन्यस्याप्यभावात्, अतिप्रसङ्गात् । तस्यासत्यविद्यमानत्वेन प्रतिभातीति चेत्, स तर्हि
भ्रान्तः, असद्विकल्पसंभवात् । तस्यासद्विकल्पस्य विपरीतरणात् सर्वज्ञोऽपि भ्रान्त एवेति कथं सर्व-
विद् ? अथ विकल्पस्यापि स्वरूपेऽभ्रान्तत्वमेव तेन तस्य वेदने सर्वज्ञज्ञानमभ्रान्तम्, एवं तर्हि
१० स्वरूपसाक्षात्करणमेव कैवल्यम् कथमतीताद्यविद्यमानसाक्षात्करणम् ? ततश्चातीतानागतपदार्थो-
भावात् तागादाकारणार्थमवाप्त तद्ग्रहणात् सर्वज्ञः । किंच, स्वरूपमात्रवेदने तन्मात्रमेव निय-
मान्त्यात् तद्वेदनेऽद्वैतवेदनात् न सर्वज्ञत्वस्य हारः तैज्याये वा सर्वः सर्वविद् स्यात् । अथापि स्यात्
रास्यस्वप्नद्वन्द्ववद् अतीतानागतनादिर्ज्ञानम् ततो व्यवहारः इति, तदप्ययुक्तम् ; रास्यस्वप्नद्वन्द्ववद्
स्वरूपमात्रवेदने न रास्यासत्यविभागः किमवानुमानिकः, रास्यस्वप्नद्वन्द्ववत् तन्मात्रपर्यव-
५ तितस्यात् । किंच, अतीतानागतकालार्तसंघितस्यान् पदार्थानामतीतानागताद्यम् तन्नि घटम्
हिमपरातीतानागतकालार्तसंघात् अभ्युपगम्यते, आहोस्वित् स्यत एव । यद्यपरातीतानागतकाल-
संघात् कालस्यातीतानागतत्वम् तदा तस्याप्यपरातीतानागतकालार्तसंघादतीतानागतत्वम् तस्या-
प्यपरातीतत्वमप्यसत् । अघातीतानागतपदार्थक्रियासंघात् कालस्यातीतानागतत्वम् तेनाप्यदर्शयः ।
अनु पदार्थक्रियाणामपि कृतीऽतीतानागतत्वम् ? यद्यपरातीतानागतपदार्थक्रियासंघात् तदाऽपि

१-विद्वद्वाचीनां भा०, भा०, वा० । २-इति हिं तज्ज्ञान-भा०, वा०, पु०, भा० । ३-वेदवेदमन्त्रो-
क्तस्येति एव वद-भा० । प्रथमभूतद्वितीयवर्गग्रहणम्, 'इत्यस्यैवमनुष्येन द्वेयवेदेन प्रतीकवद्विभाग-वद्वत्' भा०-
३२२ इति निश्चये हि वदवर्तनेन कथं वदते नञ्वाहम् -तु० ३० प्र० २० १० ५ । ४-वद्वत्तु-भा० । भा०
३२२ । ५-संज्ञायेति वद-भा० । भा० ३२२ । ६-सर्वज्ञत्वप्राप्तीनामनुपगमने वा० । भा० ३२२ । ७-सर्वज्ञ-
वद्वत्तु-भा० । भा० ३२२ । ८-अथ 'वद्वत्' इत्यत्र-भा० ।

रीत्यानुरूपम् । अतीनागमनकालसंबन्धान् पदार्थक्रियाणामतीनागमनस्य तर्हि काटश्याप्यतीता-
भागापदार्थक्रियासंबन्धादतीनागमनस्यमिति व्यक्तमितरेण साध्यस्यम्, तत्र प्रथमः पक्षः । अथ
स्वरूपत एव काटश्याप्यतीनागमनस्य तदा पदार्थानामपि स्वतः पयातीनागमनस्यमस्तु किमतीनाग-
मनकाटसंबन्धितयेन ? न च पदार्थस्य रूपमसद्व्यतिहासेऽपि प्रतिभातीति नागीतागमनपदार्थमादि-
भास्यदादिभ्यः सर्वसम्बन्धविशेषः । अपि च, सर्वसम्बन्धान् यत्नितस्तो निषिद्धत्वाच्च कस्यचित् केनचित् ५
संबन्ध इत्यतीनागमनादिर्बन्धपदार्थमादिह्यमसद्व्यविषयत्वेन भ्रान्तं स्यादिति न भ्रान्तह्यमपान्
सर्वसं कल्पयितुं युक्तः । भयम् वा सर्वसंज्ञायाप्यसौ तत्कालेऽप्यसर्वसंज्ञानुं न दाक्यते, तदभावा-
पदार्थानामे तदभावाकलानयतः केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुमशक्तेः । तदुक्तम्—

“सर्वज्ञोऽयमिति हेनत् तत्कालेऽपि बुभुस्तुमि ।

तद्विज्ञानस्य विज्ञानरुदितेर्गम्यते कथम् ? ॥

१०

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा भवेत्सर्वदयस्तप ।

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञ न बुध्यते” ॥ [स्त्रो० पा० सू० २, स्त्रो० १३४-१३५]

न च तद्व्यतिहासे तत्प्रणीतत्वेनागमस्य प्रमाणमप्यगमनुं दाक्यम्, तद्व्यपगमे च तद्विद्वितामुद्यमे
प्रवृत्तिरप्यसह्यता । तदुक्तम्—

“सर्वज्ञो नावबुद्धयेद् येनैव स्यात्त तं प्रति ।

तदाक्यतां प्रमाणस्य मूलज्ञानेन दाक्ययत्” ॥ [स्त्रो० पा० सू० २, स्त्रो० १३६]

१५

इति ।

तदेवं सर्वज्ञसंज्ञायप्रादकस्य प्रमाणस्याभावात् तत्संज्ञायबाधकस्य चानेकधा प्रतिपादितत्वात्
सर्वज्ञाभावाव्यवहारः प्रयत्नयितुं युक्तः । तथाहि—ये बाधकप्रमाणगोचरतामापभास्ते ‘असत्’ इति
व्यवहर्तव्याः, यथा अङ्गुष्ठमे करिष्यान्, बाधकप्रमाणगोचरापस्य भयवस्तुपगमविषयः २०
तत्कलपदार्थस्य साक्षात्कातीत्यसंज्ञाप्यवहारविषयस्य सर्वविशेषेभ्युपगम्यत्वमिति पूर्वपक्षः ॥

[उचरयः—सर्वज्ञसंज्ञासाधनम्]

अत्र प्रतिविधीयते—यत्तावदुक्तम् ‘ये वेदा-काल-स्वभावव्यवहृताः प्रमाणविषयतामनापभा
न ते सद्यवहारगोचरचार्तिनः’ इत्यादि, तदुक्तम्, सर्वमिदि प्रमाणविषयत्वस्य प्रतिपादयिष्यमा-
नत्वाद् अस्ति हेतुस्तद्विषयत्वलक्षणः । यदप्यव्यपारि ‘न तावदक्षसंभयज्ञानसंवेदेषत्संज्ञायाः, २५
साक्षात् प्रतिनियतविषयत्वेन तत्साक्षात्करणव्यापारासंभवात्’ तत् सिद्धमेव साधितम् । यदप्युक्तम्
‘नाप्यनुमानस्य तत्र व्यापारः, तदि प्रतिबन्धग्रहणे पक्षधर्मताग्रहणे च हेतोः प्रवर्तते, न च
प्रतिबन्धग्रहणं प्रत्यक्षतत्त्व संभवति’ इत्यादि, तद् धूमादेरइत्यादिप्रभवत्वानुमानेऽपि समानम् ।
अथाऽप्येवैः प्रत्यक्षत्वात् तत्र यत्र तत्प्रभवत्व-कार्यविशेषत्वयोर्धूमादी प्रतिबन्धसिद्धिः, ननु धूमस्य
किमिति स्वरूपप्रादकप्रत्यक्षेण पायकपूर्वकत्वमप्यगम्यते, उत धूमस्वभावप्रादिणेति कल्पनाद्रवम् । ३०
तत्र न तावदाद्यः पक्षः, पायकरूपप्रादि प्रत्यक्षं तत्स्वभावमात्रग्रहणपर्यवसितमेव न धूमरूपमवेदनं,
प्रयत्नम्, तदप्रवेदनं च न तदपेक्षया तेन यद्ये कारणत्वापगमः, नहि प्रतियोगिस्वरूपग्रहणे तं प्रति
कस्यचित् कारणत्वमप्यत्र धर्मान्तरं गृहीतुं दाक्यम्, अतिप्रसङ्गात् । अथ धूमस्वरूपप्रतिपत्तिमता
प्रत्यक्षेण तस्य चित्रमानुं प्रति कार्यत्वस्वभावं तत्प्रभवत्वं गृह्यते, ननु तस्यापि पायकस्वरूपप्रादक-
त्वेनाप्रवृत्तेस्तद्व्यतिहासे तदपेक्षं कार्यत्वं धूमस्य कथमप्यगमविषयः ? अथाग्नि-धूमद्रव्यस्वरूपप्रादिणा ३५
प्रत्यक्षेण तयोः कार्यकारणभावनिश्चयः, तद्व्यवहृतम्, द्वयप्रादिष्वपि ज्ञाने तयोः स्वरूपमेव भाति
न पुनरङ्गुष्ठं प्रति कारणत्वम् धूमस्य वा तं प्रति कार्यत्वम्, न हि पदार्थद्वयस्य स्वरूपनिष्ठयो-
कलानप्रतिभासमात्रेण कार्यकारणभावप्रतिभासः । अन्यथा घट-घटयोरपि स्वरूपनिष्ठयोरेक-
मप्रतिभासः क्वचिदस्तीति तयोरेपि कार्यकारणभावापगमप्रसङ्गः । अथ यत्र प्रतिभासानन्तरं

यत्प्रतिभास एकज्ञाननिष्पन्नस्वपोसद्वयम् इति नायं दोषः, तदपि चरप्रतिभासतन्त्रे शास्त्री
भासे क्वचिद् ज्ञाने समानम् । न च क्रममाविपक्षयप्रतिभासमन्वयेन ज्ञानमिति एवम् कथं,
प्रतिभासनेदस्य भेदनिष्पन्नत्वान्, अन्यत्रापि तज्ज्ज्ञेयस्यापितत्वाद् भेदस्य, स च क्रममेव
निभासद्वयाप्यामिनमाने समस्तीति कथं न तस्य भेदः? न संक्रमेय ज्ञाने ज्ञानान्तरात्मनः

५ तन्मास इति भवतामभ्युपगमः । तदुक्तम्-“क्षयिका हि सा, न कालान्तरमात्रे” [

इति । अथ ह्यहि-धूमस्वरूपद्वयमादिज्ञानद्वयानन्तरभाविस्वरूपसहकारि ह्यिदं त्वीहद्वयज्ञानं
यनि तत्र तद्वयस्य पूर्वापरकाठभाविनः प्रतिभासात् कार्यकारणमायनिधयो मयिष्यति, तन्मयः
तम् । पूर्वेमवृत्तत्यसद्वयस्य तत्राग्रापासात् तदुत्तरस्वरूपस्य च पदार्थमात्रमद्वयमात्रमप्युत्तरात्
दीनां च तद्वयममानजननेऽन्येः शक्तिः वा प्रथमाशसन्निधातयेनादामेव तद्वयमज्ञानोऽनित्य

१० तद्वद्विज्ञानस्य स्वरूपादेरन्येऽन्यीत्यवात् परितन्मस्वरूपमन्येऽन्यस्य लोचनस्य ‘तद्विज्ञानस्य’
इत्यनियमे गम्यादीं ज्ञानजनकत्वमेव तत्रापि तज्ज्ञानकत्वनिरोधात् । अथ तन्मात्रमन्येऽन्योऽन्यो
तन्मात्रात्तन्त्रे ‘कार्यकारणमूने दमे वस्तुनी’ इत्येतदाकारणमन्येऽन्यत् कार्यकारणमात्रमन्ये
तद्विज्ञानजनकत्वनिष्पन्नो व्यवस्थान्तरेः तन्त्रेऽपि परितन्मस्वरूपसहकारिषुगुणोपादानात्तराशौ
‘तद्विज्ञानस्य’ इति प्रत्ययः समनुपपन्न इति परितन्मस्यापि कथुमंत्रयमन्येऽन्यत् ज्ञानम् । अथ

१५ तन्मस्वरूप लोचनानिर्गन्तात् तान् प्रत्ययमन्त्रः तन्त्रु तन्मस्वरूपानिर्गन्तात् तन्मस्वरूपानि
इत्याह, तन्त्रेऽपि तन्त्रेऽपि कार्यकारणभावे लोचनानिर्गन्तात् समानम् । प्रत्ययस्य तु तद्वयमन्ये
दिनेऽन्ये दिनेऽपि करारिष्यत्, तत्र प्रत्ययस्य शक्तिरूपसहकारि भूम-पापकयोः कार्यकारणमा-
त्रमन् । तन्मात्रमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत्
तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत् तद्वयमन्येऽन्यत्

२० तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

२५ तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

३० तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

३५ तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं
तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

४० तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

४५ तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

५० तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं तन्मस्वरूपस्य कथं

“विचोभ मासपराधेन पुत्रप्रामाण्याऽनुमा ।

राधेतोऽकप्रसिद्धा न पशधर्ममपेक्षते” ॥ []

तत्पराधर्मदेतुगुणगुणानुमानप्रामाण्यप्रतिपादनं भयनोऽप्यनुक्तं स्यात् । यद्व्यप्यधोयि ‘सर्वज्ञ-
तायां साध्यायां जयीं दोषजातिं देतुनोतिवर्षने’ इत्यादि, तत्र स्याद्व्यप्यं दोषः यदि तत्तत्सा-
धयेनाभ्युपगम्यते, यापता दृष्टोक्तप्रकारेण यन्नविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वं साध्यमित्यु- ५
क्तं, तत्र साम्यं दोषग्नोपदेशोऽनुक्तं च । यद्व्यप्यधोयि ‘यद्यनियतः कश्चित् सकलपदार्थस्य
लोऽभिप्रेतः’ इत्यादि, तद्व्यप्यसङ्गतमेव, यतो नास्माभिः प्रतिनियत एव कश्चित् सर्वज्ञोऽनु-
क्तं साध्यते किन्तु विशिष्टकारणपूर्वकत्वं विशिष्टाद्वयम्; तच्च सारसाध्यव्याप्तदेतुबलान् साध्य-
नि सिद्धिमासादयद् देतुपराधर्मैर्यथाशक्तम् प्रतिनियतसर्वज्ञपूर्वकत्वेनेव सिद्धिमासादयति । न च
‘एव देतोरन्यस्यापि सर्वज्ञस्य मिद्वैरन्यागमाध्वयमपि भयनां प्रसज्यते’ इति दूषणम्, अन्याग-१०
नं हृदयिव एव प्रमाणपिरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यस्य व्यप्यतापिष्यमाणत्वात् कथं
नेतुणामपि सर्वज्ञत्वलिखितं । यथान्यदभिहितम् ‘न कश्चित् सर्वज्ञप्रतिपादकः सम्यग् देतुः
‘यति’, तद्व्यप्यसङ्गतम्, तत्रप्रतिपादकस्य सत्ययथेतोर्पञ्चनविशेषरथादेः प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
न्यदभिहितम् ‘सर्वं पदार्थाः कस्यचित् प्रत्यक्षा, प्रमेयत्वात्, अद्वयादिपत्’ इत्यत्र ‘यदि सकल-
र्थमादिप्रत्यक्षार्थं साध्यम्’ इत्यादि, तद्व्यप्यसङ्गतम्, एवं साध्यविकल्पनेऽहंवादेऽप्यनुमानात् १५
इति स्यात् । तथाहि-अत्राप्येवं पक्षं दृश्यते-यदि प्रतिनियतसाध्यधर्मिधर्मो यतिः साध्यत्वेनाभि-
हता तद्विपक्षेण दृष्टान्तधर्मिणि तद्वर्धमधर्मेण पादकेन व्याप्तस्य धूमलक्षणस्य देतोरसिद्धत्वात्
को देतुः स्यात् साध्यविकृतश्च दृष्टान्तः । अथ दृष्टान्तधर्मिधर्मः साध्यधर्मिणि साध्यते तदा
सादिविरोधः । अधोभयगन् यद्विस्तारमात्रं तदा सिद्धसाध्यतादोषः । ‘तथा प्रमेयवमपि देतु-
तेष्वन्यमानम्’ इत्यादि यदुक्तं तद् धूमलक्षणेऽपि देतो समानम् । तथाहि-अत्रापि किं साध्य-२०
धर्मो देतुवैतोपात्ता, उत दृष्टान्तधर्मिधर्मः, अधोभयगतं सामान्यम् ? तत्र यदि साध्य-
धर्मो देतुः, स दृष्टान्तधर्मिणि नास्तीत्यन्यथो देतुदोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिधर्मः, स साध्य-
धर्मसिद्ध इत्यसिद्धताहेतुदोषः । अधोभयगन् सामान्यम्, तदपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षमहानसंपत्त-
तापितक्षणव्यतिरिक्त्याधितं न संगम्यतीति देतोरसिद्धत्वा तदवस्थिता । अथ पर्यंतप्रदेशाभितामि-
मध्यदेःराशालभाविप्रत्यक्षप्रतीयमानत्वेन न महानसोपलब्धधूमव्यत्वात्स्यन्तधैलक्षण्यमिति २५
पगतसामान्याभायः । ननुभयगतसामान्यप्रतिपत्तौ ततोऽनुमानप्रवृत्तिः, ताम्रवृत्तौ च तदर्थकि-
धेनस्तत्र प्रवर्तमानस्य प्रत्यक्षप्रवृत्तिः, तस्यां च सत्यामस्यन्तधैलक्षण्यमावस्तव्यते, तत्सद्भावे
नयगतसामान्यसिद्धितस्तदनुमानप्रवृत्तिरिति धक्कः दूषणावकाशः । अथ कण्ठक्षीणतादिलक्षणध-
त्वापसाधयर्थेन महानस-पर्यंतप्रदेशसङ्गतधूमव्यत्वात्स्यन्तधैलक्षण्यमित्युभयगतसामान्यसिद्धौ
मानुमाने हेतुसिद्धतादिदोषस्तर्हि यावथापिसंपादादिधर्मकलावसाधयेत्य वचनविशेषव्यतिरि- ३०
प्यस्यन्तधैलक्षण्यनिवर्तकस्य सद्भावेन कथं न तद्विरोधत्वात्सामान्यसंभवः ? प्रमेयार्थं ॥ यथा महत्त-
व्यं देतुमेति तथा प्रतिपादयिष्यामः, आस्तां तापत् । यत्तु ‘नापि शब्दात् तत्सिद्धिः’ इत्यादि प्रति-
देतं तत् सिद्धसाध्यतादोषात्प्रतिपादयितुमशक्यम् । यद्व्युक्तं ‘ये देश-काल-रथादिप्रयोगे नासिद्धो-
’ इति, एतद्व्यप्यमुक्तम् । अनुमानस्य तदुपलम्भस्यमायस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वेनानुपलम्भलक्षणस्य
ः परमपुत्रत्वात्सिद्धत्वात् । अत एव ‘सम्यक्कारनिषेधश्चानुपलम्भमिति सोऽनेन’ इत्यादिसारतया ३५
तम् । ‘अथ यथाऽस्माकं तत्सद्भावाऽऽपेक्षकं प्रमाणं नास्ति तथा भयता तदभावाऽऽपेक्षकमपि
स्ते’ इत्येति पापत् ‘प्रसङ्गात्तथापिमात्रायेन सर्वमेव सर्वज्ञप्रतिक्षेपप्रतिपादकं युक्तिजालमभिहि-
’ इति यदुक्तं, तद्व्यप्यपादः यतः ‘सर्वज्ञो ददवते तावयेदानीम्’ [स्तो० वा० सू० २, स्तो०
०] इत्यादिमौ तत्सद्भावापेक्षकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तिप्राप्तपादनद्वारेण यद् अतत्तावत्प्रमाण-

१ पु० ४४ पं० ८ । २ पु० ४४ पं० ११ । ३ पु० ४४ पं० १६ । ४ पु० ४४ पं० १३ । ५ पु० ४४ पं०
१८ । ६ पु० ४४ पं० १८ । ७-साध्यधर्मो भा०, वा०, मा० विना । ८ पु० ४४ पं० १३ । ९ धूमरपलक्षणे
०, वा०, मा० । १० पु० ४४ पं० १३ । ११ पु० ४५ पं० १५ । १२ पु० ४५ पं० १५-१६ । १३ पु० ४५
१४ । १४ पु० ४८ पं० १४ । १५ पु० ४५ पं० ८ ।

प्राप्ते समर्थमुत्पाद्यता इति धर्मादेशेऽपि देन-कात-व्यभाषविग्रहस्य कश्चित् सुखयित्वेव स
 पुत्रादिभिरुक्तं चक्षुरादि प्रादुर्भावविशेषमिति न कश्चित् हृदयभाष्यप्रतिपादनम् । अथ चक्षुरादेः

मनु भूयत एष सधुता दाम्भ्यवपं ।

मिथ्या न प्रपाद इति चेत्,

“दशरथश्चतुषो जात्यन्तरस्याम्” इत्युत्तरमत्रोपपत्त्याय, अन्यत्रापि प्रकृत्युपपत्तिसंगतजनितसर्ववि-
 द्बहुपि समागतान् । तदेवं धर्मोदितमस्तपदाप्यहकार्येन बहुसादृजितप्रत्यक्षस्याऽविरोधाद् न
 प्रत्यक्ष-साम्यप्रयोगजस्यादेवोपपत्त्यापत्तमाधसिद्धिरिति न प्रसङ्ग-विपर्ययोः प्रवृत्तिरिति न तत्-
 स्तरप्रतिहेतवः । एतेन “यदि बह्विभिः प्रमाणैः स्यात् तर्पय” [न०० पा० सू० २, न०० १११] इत्यादि
 पालि-वृत्तिपरिनिर्णयप्रसङ्गापत्तमिमामेवेन युक्तिजातमपिर्ल निरस्तम्, व्याप्तिप्रतिषेधस्य पूर्वा-
 प्रकरेण सिद्धितया । यच्च “किं प्रमाणान्तरसंयाधर्ष्य बह्वृथात् इत्यादि तद् धूमादप्यनुमानेऽपि
 समाप्तम् । तथाहि-अत्रापि परं दक्षपम्-किं वाप्यधर्मितं चधी धूमो हेतुत्वेनोपपत्तः” इत्यादि
 पापम् “तद्वः प्रतिबन्धोऽत्येव-बहुवचनोऽत्र-धूमवोरिय” इति पर्यन्तम्, तदप्युक्तम्, यतोऽ-
 त्येव-बहुवचनोऽत्र नास्ति-धूमयोः कार्यकारणप्रतिबन्धस्य तद्वाहक्यमाणस्य याऽभायः । नहि
 प्रतिज्ञायै धूमो दृष्टान्तायै च न दृष्ट इत्येतावता धूमस्याग्निकार्यत्वमुपपत्तेरिति न

"दार्प्यं धूमो हृतभुजः कौर्ये घर्मानुवृत्तितः" [1]

न चासीं दर्शनाऽदर्शनाभावाच्चः किन्तु विशिष्टान् प्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्याम् प्रमाणात् ।

प्रत्यक्षमैवं प्रमाणं प्रत्यक्षाऽनुपलब्धशब्दाभिधेयम्, तदेव कार्यकारणाभिमतपदार्थमिष्यं प्रत्यक्षम्, तद्विधित्वाभ्यपेक्षुविषयमनुपलब्धशब्दाभिधेयम्, कदाचिदनुपलब्धमपूपकं प्रत्यक्षं तद्भाषसाधकम्, कदाचिन् प्रत्यक्षपुरुषस्रोऽनुपलब्धम् । तत्राद्येन येषां कारणमिमतामां सन्निधानात् प्राग-२०
नुपलब्धं तद् धृमादि तत्सन्निधानात्पलब्धये तस्य तत्कार्यता इवस्थाप्यते । तथाहि-यथायज्ञिः
प्रकार्थमोऽस्मिन्न्यो न इत्याह-यथासन्निधानात् प्रागपि तत्र देशे स्यात्, अयतो याऽऽगच्छेत्, तद्वन्निधेतुको या भवेत् । तदेतन् सत्यमनुपलब्धमपुरुषसत्त्वेन प्रत्यक्षेण निरस्तम् । एतेन प्रागनुपलब्धस्य रासमस्य शुभकारसन्निधानान्तरमुपलब्धमानस्य तत्कार्यता स्यादिति निरस्तम् ।
तथाहि-तथापि यदि रासमस्य तत्र प्रागसत्त्वम्, अन्यदेशादनागमनम्, अन्याकारणत्वं च २५
निधेयं दाक्षयेत् तदा ह्यादेयं शुभकारत्वावता, केवलं तदेव निधेयुयदाक्षयम् । एवं तावदनुपलब्धमपुरुषसत्त्वेन प्रत्यक्षस्य तत्साधनत्वमुक्तम् । तथा, प्रत्यक्षपुरुषस्रोऽनुपलब्धमोऽपि तस्माधना-
येषां सन्निधाने प्रवृत्तमानं तत् कार्यं दृष्टं तेषु मध्ये यदैकस्याप्यप्रायो भवति तदा नोपलब्धये, तत्
तस्य कारणमितत् कार्यम् । न स्याति-काष्ठादिसन्निधाने भवतो धूमस्थापनीते शुभकारादावनुपलब्धमोऽलि, अग्वाही स्थपनीते भवत्यनुपलब्धः । एवं परस्परसद्विदां प्रत्यक्षानुपलब्धभाषमिमतेष्वेव ३०
कार्यकारणेन निःसम्बिधं कार्यकारणभावं साधयतः ।

सर्वकालं ध्यातिसिद्धानि भवन्ती धूमस्थानमिज्जन्त्यर्थं कदाचित् सदसतोऽज्जन्त्यत्वेन, अहेतु-
कात्वेन, अदृश्यहेतुकात्वेन वा भवेत् । तत्र न तावत् प्रथमः पक्षः, असतो ज्जन्त्यत्वात्, "सदरेण न
ज्जन्त्येते" ।] इति त्वदमिभाषात् सत एव जन्ममानत्यानुपपत्तेः । कैयटकाय्ये च कदाचि-
त्त्वेन सिद्धत्वात् । नाप्यहेतुकाय्यम्, कदाचित्त्वेनेव; अहेतुवे सदयोगात् । नाप्यदृश्यहेतुकाय्यम्, ३५
धूमसाध्यादिसामान्यव्यवस्थान्तरिकानुविधानात् । अथापि स्यात् अदृश्यस्यायं स्वभावो यदायादिस-
त्त्वेनास्ति, तदा तद्वत्त्वेन, तत् किमिति मन्तरेण
त्वे भाषात् । धूमोत्पत्ति-
 । अथ स एवोदृश्यस्य
मिति सिद्धान्तात् न पूर्व ४०
पद्यात् वा धूमं विदधाति । न चान्यदा करोतीति तस्य तद्व्यवस्थेः सत्यप्येवमस्य धूमजनने तद्विष-

पारंपर्येणाग्निजन्यत्वं धूमस्य । किंच, यथा देश-कालादिकमन्तरेण धूमस्यानुपेतलक्षणेना प्रतीयते
तथाऽग्निमन्तरेणापि धूमस्यानुपेतदर्शनात् तदपेक्षा केन धार्यते ? तदपेक्षा च तत्कार्यतया । यथा
चादृश्यभावे एव धूमस्य भावान् तज्जन्यत्वमिष्यते तथा सूर्यदाऽग्निभावे एव धूमस्य भावदर्शनात्
तज्जन्यता किं नेष्यते ? यावतां च सद्भिधाने भावो दृश्यते तावतां हेतुत्वं सर्वयोगमित्यव्याहृतान्-
५ प्रीजन्यत्वाद् धूमस्य कुतोऽग्निज्यमिचारः ?

न चायं प्रसारोऽसर्वज्ञत्व-चकृत्ययोः सम्भवति, असर्वज्ञत्वधर्मानुविधानस्य घटने अद्वैतनः ।
तथाहि—यदि स सर्वज्ञत्वादित्यत् पर्युदासवृत्त्या किञ्चिज्ज्ञत्वमसर्वज्ञत्वमुच्यते तदा तद्वर्मानुविधानाऽ-
शानात् तज्ज्ञन्यता घटनस्य । नहि किञ्चिज्ज्ञत्वतत्तमभावात् घटनस्य तत्तमभाप उपलभ्यते । तथा-
हि—किञ्चिज्ज्ञत्वं प्रकृतम् अत्यल्पमिहानेषु हृम्यादिषु, न च तेषु घटनप्रवृत्तेरुत्कर्ण उपलभ्यते । अतः
१० प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या सर्वज्ञत्वभावोऽसर्वज्ञत्वं तत्कार्यं नु घटने तदा ज्ञानरहिते शून्यतारे तस्यो-
त्कर्णः स्यात्, न च कदाचनपि तत् तत्रोपलभ्यते ।

ज्ञानानिर्वापयस्तु च सकलज्ञानत्रयाख्याप्तुं यद्यनस्यतिदायभायो दृश्यते इति ज्ञानत्रयैवज्ञाना-
नुविधानदर्शनात् तत्कार्यता तस्य—धूमस्येधायादिसामग्रीगतसुरभिगन्धप्राचनुविधायिनी—वषोट-
प्रत्यक्षाऽनुबन्धमात्रं व्ययस्यान्ये । अत एव कारणताधर्मांनुविधानमेव कार्यस्य तत्कार्यतागमनि-
१५ मिच्छम् न पुनरप्यन्यतिरेकानुविधानमात्रम् । तत्तुक्तम्—

"कार्यं धूमो हुनभुजः कार्यं घमांनुवृत्तिः" । [] इति ।

यद्यप्यन्तरेण निश्चिन्तं तन् तदभावे न कारागिरिषि भयति, अग्न्या तद्येनमेव तत्र शारिङ्ग
नरद्वि लगे न भवेत्, भयति न यन् यन् निश्चिन्तयित्वायं वयं तन् तद्विषयपरिणामविशेषा
इत्याभ्येयान्तरि निश्चिन्तमिति ज्ञानतन्त्राय भाषः, तेन—

२० "यत् क्षमं च गुण-शोभान् नियमेनानुवर्तने ।

तत्रात्मगीश्वरः तन्म्याहो जागोऽयं वरः" ॥ [

अथ यदि सामान्यादिज्ञानप्रमाणरूपतोऽपिग्यादि वस्तुमेकं तत्रार्थं यथोक्तप्रमाणानु-
सृतोऽवयवो न भवति, तथाप्यवयवस्य सत्प्रमाणरूपतो न सत्कार्यमिति सिद्धिं तन्नाश-
तोऽपि अर्थमवच्छेदोऽप्यभिप्रायः । न । ईदृशमेव वस्तुसिद्धिज्ञानतः शरीरं भवतीति शक्यम् ।

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

- दिजनितं यद्यतीन्द्रियविषयम्' इत्याद्यादि, तदपि प्रतिक्षिप्तम्; अतीन्द्रियार्थग्राहकत्वस्याप्येन्द्रियविषयग्राहकत्वस्य च ग्राह्य प्रतिपादनात् व्यवहारोच्छेदाभावस्य च दर्शितव्यम्। अतीन्द्रियेऽपि च कालादौ विशेषणभूते चक्षुरादेः प्रवृत्तिप्रतिपादनाच्च इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गापत्तिरन्यथाः पूर्वपक्षप्रतिपादितस्य। शब्दज्ञानजनितमानपक्षे तु इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गापत्तिरन्यथाः कारणपक्षे च-
१. संभवात्। अन्यसर्वप्रणीतागमप्रभवत्वेन ज्ञानस्य कथमितरेतराश्रयत्वम्? तदागमप्रणेतुरप्यन्यसर्वप्रणीतागमपूर्वकत्वेऽन्यस्या स्यात् सा चेप्यत एव; अनादित्वादागम-सर्वप्रणेतृत्वाः। यदप्यद्यादि 'शब्दजनितं ज्ञानमस्पष्टाभम्, तज्ज्ञानवतः कथं सकलज्ञानम्' इति, तदप्यसङ्गतम्; नहि शब्दजनितेन ज्ञानेनाभ्यासानासादितवैशद्येन सकलज्ञोऽभ्युपगम्यते—येनायं दोषः स्यात्—किन्त्वभ्यासासादितसकलविशेषसाक्षात्कारित्यलक्षणनैर्मल्यवता। अत एव 'प्रेरणाजनितं ज्ञानमसदादीनाम-
- १० प्यतीताऽनागत-सूक्ष्मादिपदार्थविषयमस्तीति सर्वत्रत्वं स्यात्' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम्; अन्यस्त्वज्ञस्य स्पष्टविज्ञानस्य सकलपदार्थविषयस्यासदादीनामभावात्। 'लिङ्गजनितत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यातीन्द्रियधर्मादिपदार्थसंयन्धानयगमाद् लिङ्गस्यानयगतसाध्यसंबन्धस्य च तस्य धर्मादिसाध्यानुमापकत्वा-संभवात्' इत्यादि' यत्, तदप्यसङ्गतम्; अवगतधर्माद्यतीन्द्रियसाध्यसंबन्धस्य हेतोः प्रसिद्धत्वात्। तथाहि—स्यविषयग्रहणक्षमस्य ज्ञानस्य तद्ग्राहकत्वं त्रिशिष्टव्यसंयन्धपूर्वकं पीतहृत्पुरुषज्ञानस्येव।
- १५ 'सर्वमनेकान्तात्मकम्' इति सकलसामान्यविषयस्य च ज्ञानस्य तद्गतशेषविशेषाग्राहकत्वं सुप्रसिद्धमिति भवति पौल्लिकाऽतीन्द्रियधर्मादिसिद्धिरतो हेतोः। यदप्युक्तम् 'अनुमानज्ञानेन सकलज्ञत्वाभ्युपगमेऽसदादीनामपि तत् स्यात्, भावनायत्वात् तद्वैशद्ये तु कामादिविभुतविशदज्ञानवत इयासंबन्धत्वात् तज्ज्ञानस्य तद्वत् उपभुतत्वप्रतिः' इति, तदप्युच्यते; यतो भावनावलम्बनं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण दृष्टान्तस्वोपासत्त्वाच्च न सकलदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्मिन्यासजनं युक्तम्; तथाऽभ्युपगमे सकला-
- २० नुमानोच्छेदप्रसङ्गेः। न चानुमानगृहीतसार्थस्य भावनावलम्बो वैशद्यं तत्प्रतिभासित्वम्यातजे ज्ञानेऽनुभवतो वैपरीत्यसंभवो येन तद्व्यभासिनो ज्ञानस्य कामाद्युपभुतज्ञानस्येवोपभुतत्वं स्यात्। यदप्यभ्येवापि 'रजो-नीहाराद्यावरणापये वृक्षादिदर्शनयद् रागाद्यावरणाभावे सर्वज्ञानं वैशद्यमायु भविष्यति' न च रागादीनामाधारकत्वं सिद्धम्' इत्यादि, तदप्यसङ्गतम्; कुड्यादीनामप्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामाधारकत्वासिद्धेः। तथाहि—सत्यस्यप्रतिभासस्यार्थग्रहणे न कुड्यादीनामाधारकत्वम्, निदिष्टप्रापरकत्वम्।
- २५ प्यस्थितेनापि भाव्यसीन्द्रियार्थस्यान्तरावरणाभावे प्रमाणान्तरसंघादिन उपलभ्यात्; कुड्यादीनां त्वावरणत्वे तद्वैशद्यमसंभवेप्ये स्यात्, तथाप्रतिभासेनादृष्टत्वेऽपि कुड्यादीनां नाधारकत्वम्। यच्च प्रतिभं ज्ञानं जाग्रदवस्थायां दृष्ट-लिङ्गाऽक्षव्यापाराभावेऽपि 'भो ज्ञाता मे आगन्ता' इत्याद्याकारमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तत्र कुड्यादीनां कथमाधारकत्वम्? कथं या विज्ञानस्य नातीन्द्रियविशेषणभूत-भस्वनकालाद्यभासकत्वम् अनिन्द्रियज्ञस्य च ज्ञानस्य बाह्य-सूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्कारित्वं न सिद्धम्
- ३० येन 'सर्वज्ञानस्यानद्यज्यत्वे चाद्याऽतीन्द्रियादिसकलपदार्थसाक्षात्कारणे स्पष्टत्वं च न स्यात्' इत्यादि प्रेर्यते। अत एव सकलपदार्थग्रहणस्वभावस्य ज्ञानस्य इन्द्रियादिजन्यत्ववत् एव प्रतिनियतत्वादिना हकत्वनियमोऽप्यस्तीत्ये, प्रतिभादौ तदज्यत्वे नस्यामायात्। सकलज्ञानं घातीन्द्रियमिति कथं 'येऽपि सातिदाया दृष्टाः' इत्यादि तथा "यत्राप्यतिदायो दृष्टः" [३३० पा० १० २, ३३० ११४] इत्यादि न दूषणं तत्र प्रमते? न हि ज्ञानस्याशेषमेव ज्ञानस्वभावास्य कश्चित् प्रतिनियतो रूपादिकः स्वरूपः
- ३५ संभवति इत्यनद्यज्यत्वेदितम्।

अथ रागादीनामाधारकत्वेऽपि कथमात्यन्तिकः क्षयः, कथं याऽभ्युपगमानमन्यविदारं ज्ञाने दृष्टनोदकतापादियम् ग्रहणमकथंयस्याम् वैशद्यं चाऽप्यप्रतीतिरिति? नैतत् प्रेर्यम्। यतो यदि रागादीनामाधारकत्वादिस्वरूपं न ज्ञायेत, नित्यवमाकसिकत्वं वा तेषां स्यात्, तत्रेतां वा स्वरूपाविज्ञानं

१ ५०-५१ वं-११। २ ५०-५१ वं-१२-५०-५१ वं-१३। ३ ५०-५१ वं-१४। ४ ५०-५१ वं-१५। ५ ५०-५१ वं-१६। ६ ५०-५१ वं-१७। ७ ५०-५१ वं-१८। ८ ५०-५१ वं-१९। ९ ५०-५१ वं-२०। १०-कथं यं भा०, ४०, गु०। ११-प्रतीति-भा०। १२ ५०-५१ वं-२०-२१। १३ ५०-५१ वं-२१। १४-न्द्रियार्थस्या-गु० १०-भागे नादृष्टत्वेऽपि कुड्यादीनामाधारकत्वम् भा०। १५-विशेषणभूत-भा० गीत। १० ५०-५१ वं-२०। १६ ५०-५१ वं-२१। १७ हि दृष्टत्वा-भा०, प्री०। १८-मावरणत्वं भा०।

कारिज्ञानपूर्वकमपि सिद्धिमाप्नुयति । नहि धर्माऽधर्मयोः सुख-दुःखकारणत्वासाधारणं कारिकात्वादीपपदार्थ-तदापारम्भसमसमाधिगणसाधारणकरणमन्तरेण सम्भवति, सर्वपदा-नां परस्परप्रतिषेधभावेकपदार्थगर्भधर्मप्रतिपक्षिण सकलपदार्थप्रतिपक्षिणान्तरीयका प्राक् प्रतिपा-ना । अतो भवति सकलपदार्थसाधारणकारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरतो हेतोर्वचनविशेषस्य, तत्सिद्धौ सामान्येनः सूत्रमाऽन्तरितद्वयानन्तार्थसाधारणकार्यतीन्द्रियज्ञानसम्पत्समन्वितस्य कथं न सिद्धिः । ५

भाष्येनहं यत्कल्पम्-साध्योक्ति-तदावृत्तिवचनयोरनभिधानात् न्यूनता मामाऽत्र साधनद्वयोः, तेसावचनेन प्रयोजनमाप्तात् । { अथ विषयनिर्देशार्थं प्रतिज्ञावचनम्, ननु स एव किमर्थः । धर्म्ययाप्रयोगादिप्रतिपक्षेः । तथाहि-अस्ति साध्यनिर्देशो 'यो वचनविशेषः स साक्षात्कारि-नपूर्वकः' इत्युक्तेः किमर्थं साध्यवैयर्थ्यान् प्रयोगः, उत वैधर्म्ययानिति न ज्ञायेत, उभयं तत्राशङ्कित-नविशेषात्वेन साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वे साध्ये साध्यवैयर्थ्यान्, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन १० इत्यादिशेषे साध्ये वैधर्म्ययानिति । हेतु-विद्वद्भाऽनैकान्तिकप्रतीतिश्च न स्यात् । प्रतिज्ञापूर्वके प्रयोगे शब्दविशेषः साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकः, शब्दविशेषत्वाद् इति हेतुभायः प्रतीयते, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वके वचनविशेषत्वाद् इति विद्वद्भाः, बहुवादिकरणप्रतिज्ञानपूर्वके वचनविशेषत्वाद् यनैकान्तिकत्वम् । हेतोश्च वैरूप्यं न गम्येत, तस्य साध्यापेक्षया व्यपस्थितेः । सति प्रतिज्ञानि-तेऽप्यथैव समुदायोपपत्तात् साध्यधर्मो इति पक्ष इति तत्र प्रवृत्तस्य वचनविशेषावस्य पक्षधर्म-१५ त्, साध्यधर्मसामान्येन च समानोऽर्थः सपक्ष इति तत्र वर्तमानस्य सपक्षे सत्यम्, न सपक्षोऽ-पक्ष इत्यसपक्षेऽप्यसत्यं प्रतीयते । तदिदमनालोचिताभिधानम् । तथाहि-यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्येतावन्मात्रमभिधाय नैव कश्चिदास्ते किन्तु हेतोर्वर्गिण्युपसंहारं करोति । न यदि वचनविशेषश्चायं नष्ट-मुष्टपादिविषयो वचनसंदर्भ इति श्रूयात् तदा साध्यधर्मप्रयोग-मिति, अथासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेत्यभिदूष्यात् तदा वैधर्म्यवत् इति संयन्धवचनपूर्वकात् २० तदधर्मत्ववचनात् प्रयोगद्वयापगतिः विवक्षितसाध्यावगतिश्च । हेतु-विद्वद्भाऽनैकान्तिका अपि तदधर्मवचनमात्रेण न प्रतीयन्ते, यदा तु संयन्धवचनमपि क्रियते तदा कथमप्रतीतिः । तथाहि-

वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते हेतुरवगम्यते, विधीयमानेनानूपमानस्य व्याप्तेः । वचनविशेषः सोऽसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते विद्वद्भाः, विषयव्याप्तेः । यो वचनविशेषः स बहुवादिजनितज्ञानपूर्वक इति अनैकान्तिकाप्यवसायः, व्यभिचारात् । तथा, वैरूप्यमपि हेतोर्गम्यत २५ य, यतो व्याप्तिप्रदर्शनकाले व्यापको धर्मः साध्यतया अवगम्यते, यत्र तु व्याप्यो धर्मो विधादा-पदीभूते धर्मिण्युपसंह्रियते स समुदायैकदेशतया पक्ष इति तत्रोपसंहृतस्य व्याप्यधर्मस्य पक्षधर्म-दावगतिः । सा च व्याप्तिर्वत्र धर्मिण्युपसंह्रियते स साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः प्रतीयत इति सपक्षे सत्यमवगम्यते । सामर्थ्याच्च व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिसर्वत्रायसीयते सोऽसपक्ष इति असपक्षेऽप्यसत्यमपि निश्चीयते इति नार्थः प्रतिज्ञावचनेन । तदाह धर्मफीतिः-“यदि प्रती-३० तेऽप्यथा न स्यात् सर्वं शोभेत, एषा च पक्षधर्मसंबन्धवचनमात्रात् प्रतिज्ञावचनमन्तेणापि प्रती-तेरिति कलशोपयोगः” । [यदा च प्रतिज्ञावचनं नैरर्थक्यमनुभवति तदा तदावृत्ति-वचनस्य निगमनलक्षणस्य सुतरामनुपयोग इति न प्रतिज्ञावचनमपि प्रकृतसाधनस्य न्यूनतादोषः । त्वलं तत्प्रतिपाद्यवैयर्थ्यस्य स्वसाध्यादिनाभूतस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारमात्रादेव सिद्धत्वाद् नार्थादापन्नस्य स्वभावेन पुनरभिधानं निप्रदृश्यामिति प्रतिज्ञाविषयनं धादकयायां क्रियमाणं ३५ प्रदर्शनप्रदमापद्यति । उपनयवचनं तु हेतोः पक्षधर्मत्वप्रतिपादनादेव लब्धमिति तस्यापि ततः प्रवृत्तं प्रतिपादने पुनरकतालक्षणं पक्षं शेष इति न तदनभिधानेऽपि न्यूनं साधनवाक्यम्, ततः सर्वशेषादिति तत्वात् साधनवाक्यस्य अवस्यतः प्रकृतसाध्यसिद्धिः ।

स्वसाध्यादिनाभूतश्च हेतुः साध्यधर्मिण्युपसंह्रियतव्यो धादकयायामित्यभिप्रायपता आधा-यैव गाथायुनाययवेन तथाभूतहेतुप्रदर्शनं कृतमिति । तथाहि-“समप्रविज्ञासनम्” इत्यनेन गाथा-४० म्नाययवचनेन स्वसाध्यव्याप्तस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः सूचितः । हेतोश्च स्वसाध्यव्याप्तिः

“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र वयेण किम् ?
नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र वयेण किम् ?” ॥ []

इत्यादिपक्षनग्नद्वयेन प्रतिपादित इति मन्यानेन आचार्येणापि न दृष्टान्तमूल्येन विदितमत्र प्रयोगे ।
‘पुनर्मयविशालमम्’ इति च अत्र व्याख्याने पुनरिदं शासननामसर्वप्रणीतत्वप्रतिपादकत्वेन
प्राग्वयेयम् । तथाहि—पुनरिदं शासननामसर्वप्रणीतत्वप्रतिपादकत्वेन, समया। कपिलादि-
प्रणीतमिति शासननामसर्वप्रणीतत्वप्रतिपादकत्वेन, समया। कपिलादि-
इत्यादिपक्षनग्नद्वयेन दृष्टान्तमूल्येन विदितमत्र प्रयोगे ।
‘विशालमम्’ विषयसंज्ञः यतः अतो द्वय-
साङ्गमेव तिनानां शासनमिति भवत्यतो विशेषणान् सर्वैकविशेषसिद्धिरिति स्थितमेतच्चिनशासनं
दृष्टान्तं तत्प्रादेशे सिद्धं निश्चितप्रामाण्यमिति ॥

[ईश्वरस्वरूपवादः]

१०

अत्र ईश्वरस्वरूपवादः प्राहुः—पुनरुक्तम् ‘सर्वसमणीतं शासनम्, तत्प्रणीतत्वाच्च तत् प्रमा-
णम्’ इति । इदं त्वयुक्तम् ‘राग-द्वेषादिकान् शून्यं जिनचर्य इति जिनाः । सामान्ययोगिन एवेभ्य-
व्यतिरिक्ता एतत्तत्त्वयोगिनः न पुनः शासननादिसर्वैकमन्यथा ईश्वरः । तथा च एतज्जलिः—

“हेरा-कर्म-विपत्ताऽऽसर्वैरपराधैः पुनरपिदेष ईश्वरः” [योगद० पा० १, सू० २४] इति ।

अनेन त्वेव रागादिलक्षणहेराशून्यदिनत्यं नष्टजमीश्वरस्य प्रतिपादितम् न पुनर्विषयभाषणाद्यभ्यास-
व्यापारात् हेरादिभयस्तस्य, येन ‘रागादीन् स्वभाषारेण जिनयन्तः’ इति वचः सार्थकः तद्विषयत्वेन
स्यात् । तथा चार्थैरप्युक्तम्—

“ज्ञानमप्रतिषेधस्य ऐश्वर्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं यैष धर्मैश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्” ॥ []

इत्यादिपक्ष-‘भवजिणाणं’ इति, भवमिति नारक-तिर्यग्-नराऽभरपयावत्वेनोपपन्ने प्राणिनोऽ-
स्मिन्निति भयः संसारः । तदेतत्प्रादु रगाद्योऽत्र ‘भव’शब्देनोपचारात् विपक्षिताः, तं जिन-
चर्य इति जिनाः । उपचाराभ्ययने च प्रयोजनम्—न दापिकलकारणे रागादी अभ्यस्ते तत्कार्यस्य
संसारस्य जयः शून्यो विधातुमिति प्रतिपादनम् । भयकारणभूतरागादिजये घोषायः प्रतिपादितः
प्राहुः तदुपायेन च विपक्षरागादिजयप्रादेशे तत्कार्यभूतस्य भयस्य जयः संभवति नान्यथेति ।
न इत्यादिपक्षतिरेकेणोपपत्तिरिति । अन्योपायेन निर्वृत्तत्वेन हेरा-काल-स्वभाषयतिनियमो न स्या-
दिति सर्वप्राणिनामीश्वरत्वम्, न वा कस्यचित् स्यात् । प्रतिपादितभाष्यमर्थः—

“नित्यं सत्यममर्यं वाऽदेतोऽन्यान्पेक्षणात् ।

अपेक्षतो हि मायानां कादाचित्क्यसंमपः” ॥ []

इत्यादिना प्रत्येन धर्मैर्कीर्तिता । तत्र रागादिहेराविगमः स्वभाषय एवेभ्यस्स्येति युक्तम् ।

[प्रासङ्गिकी परलोकचर्चा]

१०

[पूर्वपक्षः—परलोके प्रत्यवस्थानम्]

अत्र बृहस्पतिमतानु-
पादनं अनेन कुर्वताऽस्माकं ।
ज्ञानादिसंपत्समन्वितस्येश्वरः ।
उत्पद्यन्ते
प्राणिनोऽस्मिन्निति’ एतच्चयुक्तमितिदितम्, परलोकसद्भावे प्रमाणाभावात् । तथाहि—परलोकसद्भा-
वावेदं प्रमाणं प्रत्यक्षम् अनुमानम् आगमो वा अनेनाभ्युपगमनीयः, अन्यस्य प्रमाणत्वेन
तेनानिष्टः । न चात्रैतत् द्रव्यम्—भयतोऽपि किं तत्प्रतिषेधकः प्रमाणम् ? यतो नास्मामिस्तत्प्रतिषे-
धकप्रमाणान् तदभायः प्रतिपाद्यते किन्तु परोपन्यस्तप्रमाणपर्यनुयोगमात्रमेव कियते । अत एव
“सर्वत्र पर्यनुयोगपरमयेव श्रुतिरिति बृहस्पतेः” [] इति चार्थैर्कर्मिदितम् ।

“अर्थव्याप्तेर्भावेऽभावात् प्रत्यक्षोऽपि प्रमाणता ।

प्रतिपक्षप्रमाणस्य तन्मनुष्ये समं द्रव्यम्” ॥ [

] इति ।

अर्थागंभवेऽभावाः प्रत्यक्षस्य सांपादक्यभावाः प्रामाण्ये निमित्तम्, न च साध्यार्थाभावेऽभावितो
तिहादुपजायमानस्यानुमानस्यापि समान इति कथं न तस्यापि प्रामाण्याभ्युपगमः ॥

किंच, अयं साध्यांकः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यदि परेभ्यः प्रत्यक्षलक्षणमनवयुष्यमानेभ्यस्तत् ५
प्रतिपादयति तदा नेपां धानसंबन्धित्वं कुतः प्रमाणोदयगच्छति? न तावत् प्रत्यक्षान्-परचेतो-
वृत्तीनां प्रत्यक्षानो धानुसरावयव्यान्-किं तर्हि स्वामिनि धानपूर्वकौ व्यापार-व्याहारी प्रमाणतो
निश्चित्य परेष्वपि तथाभूतनद्वेष्टानां तन्मन्वन्धित्वमनवयुष्यते ततस्तेभ्यस्तत् प्रतिपादयति ।
तथाऽभ्युपगमे च व्यापार-व्याहारादेर्निष्क्रम्य धानसंबन्धित्वलक्षणस्य साध्याप्यभिचारित्वे पक्षधर्मस्य
साभ्युपगमे भवतीति कथमनुमानोपापकस्याप्यर्थस्य ध्रुव्यमभिहितम्-येन ‘नास्माभिरनुमानप्रतिपक्षः १०
क्रियते किंतु श्लक्ष्णं यदनुमानपादिभिर्निष्क्रम्यभ्युपगमं तदा लक्षणभाग्य भवतीति प्रतिपाद्यते’ इति
व्याः होमामनुमपति-प्रत्यक्षलक्षणप्रतिपादनार्थं परचेतोवृत्तिपरिहानाभ्युपगमे श्लक्ष्णद्वैत्यभ्युपग-
मस्यापरेषां भाविन्यप्रतिपादनात्? अथ नास्माभिः प्रत्यक्षमपि प्रमाणत्वेनाभ्युपगम्यते-येन ‘तत्तुल्यप्र-
णयनेऽप्यसंभवायी अनु-
प्रमाणम्” [

लक्षणलक्षितप्रत्यक्षपूर्व-
विधीयते न पुनर्गतः”
मैत्र्याह, तस्यापि :
मैत्र्यमवलोद्भूतयेन ताभिरक्षरलक्षणलक्षितप्रत्यक्षपूर्वकत्वस्य वस्तुतः प्रदर्शितत्वात् । ‘यत्तत् पक्षधर्म
त्वम्’ इत्येवमप्य धूमस्य व्याप्तिः” इति साङ्केतिकव्यवहारस्य गोपालादिभूषणैर्लोकार्त्तमविनोऽकिञ्चि २०
स्वरस्यात् । प्रत्यक्षस्य व्याप्तिस्तथादित्यं प्रामाण्यलक्षणम्, तद् यथा संभवति तथा परतःप्रामाण्यं
व्यवस्थापयद्भिः ‘सिद्धं’ इत्येतत्पदवाच्यत्वायां दर्शितं न पुनरुच्यते । तत् स्थितमेतत्-न प्रत्यक्षस्य
भयदमिमाद्येन प्रामाण्यव्यवस्थापकलक्षणसंभवः । तद्भावे शोऽनुमानस्यापि प्रामाण्यप्रसिद्धिरिति न
प्रत्यक्षं पर्यनुयोगविधायि ।

नाऽप्यनुमानादिकं पर्यनुयोगकारि, अनुमानादेः प्रमाणत्वेनानवयुष्यमानात् । अथस्माभिर्येष्वप्य २५
नुमानादिकं न प्रमाणतयाऽभ्युपगम्यते तथापि परेण तत् प्रमाणतयाऽभ्युपगतमिति तत्प्रमिद्धेन तेन
परस्य पर्यनुयोगो विधीयते, तनु परस्य तत् प्रमाणतः प्रामाण्याभ्युपगमविषयः, अथाप्रमाणतः? यदि
प्रमाणतः तदा भवतीऽपि प्रमाणविषयस्तत् व्यात् । नहि प्रमाणतोऽभ्युपगमः कस्यचिद् भवति कस्य
चिदपि युक्तम् । अथाप्रमाणतोऽनुमानादिकं प्रमाणतयाऽभ्युपगम्यते परेण तदाऽप्रमाणेन न तेन
पर्यनुयोगो युक्तः, अप्रमाणस्य परलोकासाधनत्वं तन्माधकप्रमाणपर्यनुयोगोऽप्यसामर्थ्यात् । अथ तेन ३०
प्रमाणलक्षणपरिहानात् तत्प्रामाण्यमभ्युपगतमिति तत्सिद्धेनैव तेन परलोकादिसाधनाभिमतप्रमा-
णपर्यनुयोगः क्रियते, नन्यशानात् तत् परस्य प्रमाणत्वेनाभिमतम्, न स्वाज्ञानादन्यथात्वेनाभिमतम्-
मानं वस्तु तत्साध्यामर्धक्रियां निरर्थकयति, अन्यथा विपर्यवेनाज्ञेयमन्यमानं महोपधादिकमपि तात्
मारयितुं कालेन दीपमानं स्वकार्येकलक्षणं स्यात् । अथ नास्माभिः परलोकासाधकप्रमाणपर्यनुयोगो-
ऽनुमानादिना स्वतन्त्रप्रसिद्धप्रामाण्येन, पराभ्युपगमाद्यगतप्रामाण्येन वा क्रियते किं तर्हि ‘यदि पर- ३५
लोकादिकोऽतीन्द्रियोऽर्थः परेणाभ्युपगम्यते तदा तत्प्रतिपादकं प्रमाणं वक्तव्यम्, प्रमाणनिपन्धना
दि प्रमेयव्यवस्थितिः, तस्य च प्रमाणस्य तत्तुल्यतासंभवेन तद्विषयाभिमतस्याप्यभावाः’ इत्येवंप्रिया-
स्यालक्षणः पर्यनुयोगः क्रियत इति न स्वतन्त्रानुमानोपन्यासपक्षधर्म्यमिच्छादिलक्षणदीपावकाशो
बृहस्पतिमतानुसारिणाम् । नन्वेवमप्यनया भङ्गा भवता परलोकाद्यतीन्द्रियार्थप्रत्यक्षप्रमाणपर्यनु-
योगो प्रसक्तसाधनात्मन्यनुमानम् तद्विषयव्यवस्थां च स्वार्थेनैव प्रतिपादितं भवति । तथाहि-‘प्रमा ४०

१-निधन्यलक्षणम्-वि० । २-लक्षणलक्षि-वा० । ३ ४० ५० ५० १९-४० ५१ ६० ३ । ४ ४० १५

६० १० । ५ चाऽ-भा०, वा०, गा० ।

६० १० ।

स्वभादिमल्ययस्य, अत्राभ्युपगमे परलोकयादिनः स्वपक्षमनायामगिद्धमेव मन्यन्ते । “नदि दृष्टेऽनु-
पपन्नम्” इति न्यायान् । यथैव हि निश्चयरूपा मैतापितृ-जन्मप्रतिपक्षव्यभिक्तिसिद्धेरेव जन्मसं-
स्कारव्यावृत्तादिजन्मप्रसाधाकारविशेषाभिज्ञजन्मान्तप्रतिपक्षव्यभिक्तिरपि प्रत्यक्षनिश्चिता न्यादिति
न परलोकशक्तिः । न च निश्चयप्रत्ययोऽनन्यामदशायाप्रनुमानतामतिव्रजमिति, “पूर्वरूपमाधर्म्यान् तन्
तथाप्रसाधितं नानुमेयतामतिपतति” [] इति न्यायान् अन्य-व्यतिरेक-पक्षधर्मताऽनुपपत्त-
स्यानन्यामदशायामुपलब्धेः, अन्यामदशायां च पक्षधर्मन्यायानुपपत्तस्यानन्यामदशायां विद्वद्नाम् गिद्धमनु-
मानप्रतीतिरपि परलोकस्य ।

अथेतरेतराध्ययदोषादनुमानं नास्त्येवैवंप्रिये प्रिये इत्युच्येत । नन्वेवं सति सर्वमेव द्वाभाषतो
व्यवहारोच्छेद इति तदुच्छेदमनुपपन्नत्वा व्यवहारार्थताऽवश्यमनुमानमनुपपन्नव्यम् । एतेन
प्रत्यक्षपूर्वकन्यायाधेऽप्यनुमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । न चानुमानपूर्वकः स्यादपीतेनाध्यय-
दोषानुपपन्नः, तस्यैवैतरेतराध्ययदोषस्य व्यवहारप्रवृत्तिर्नो निराकरणात् ।

यदप्युक्तम् “अनुमानपूर्वकस्येऽनयस्याप्रवृत्ताप्रनुमानप्रवृत्तिः” इति, तदप्यवगतम् । एवं हि
सति प्रत्यक्षपूर्वकस्येऽप्यर्थे विप्रतिपत्तिप्रिये नानुमानप्रवृत्तिमन्तरेण तन्निराग इति चार्थोऽपि प्रत्यक्ष-
तयस्या एति-

“नया, प्र-१५
तदिकरणत्वा-
सानुपपन्नस्य-
लोभताऽल्लिङ्गजोदात्यं परीक्षं प्रमाणं तत्र व्याप्रियत इति कथमनुमानेन अनिश्चयप्रवृत्तेऽनयस्ये-नरे-
तराध्ययदोषप्रसक्तिः परलोकयादिनः प्रति भयना प्रयत्नः ।

यदप्युक्तम् “सर्वमन्यनुमानमस्मान् प्रति प्रमाणवैनागिद्धम्” इत्यादि, तदप्यवगतम् । यतः किम-
नुमानमात्रस्याप्रामाण्यं भयना प्रतिपादयितुमभिमतम् “अनुमानमप्रमाणम्” इत्यादिप्रवृत्तेः, अथ
सांख्यिकलक्षणक्षेपा, अतीन्द्रियायानुमानप्रतिक्षेपो वा ? न तापदनुमानमात्रप्रतिक्षेपो युक्तः, एतेनैव
द्वारोच्छेदप्रवृत्त्याम् । यतः प्रतिपत्तिर्येवैव । कथयिदृशं दर्शिते नियमनः किञ्चिदप्युक्तं न तु
सर्वस्यान् सर्वस्यापगमः । उक्तं चाप्येव-

“स्ववृत्ताभिर्गतो भूयो न तदाऽऽगन्तुमर्हति” । []

अतः किञ्चिद् दृष्ट्वा कथयिदृशमे निमित्तं करणीयम् । तच्च विधत्तादृश्यमविनामाकार-
वाच्यं विधायिकादिभिः परिकल्पितम् । तद्व्यगमस्य प्रत्यक्षाऽनुपपन्नस्य तदायमानवसाधनः प्रती-
यते । सामान्यद्वारेण प्रतिवर्त्तायामाह देशादिस्मिन्नारे न बाधकः, नापि व्यनवाक्यस्य, इत्यप-
वापि सामान्यस्येव न्यायान् । सामान्याहृष्टाद्येव्यभिक्तिप्रतिभावे न सान्तरे प्रत्यक्षे यथा दातव्यद्वारा
च्छेदेन ‘दातम्’ इति प्रत्यये विदोयणाहृष्टानां पूर्वगृहीतानां दातव्यद्वाराविषयपदार्थानाम् । तदार्थ-
‘यते दातम्’ इति प्रत्ययो भवत्येव । सामान्यस्य च तत्त्वमनुगतताऽबाधितप्रत्ययविषयत्वेन व्यक्तत्वा-
पितम् । तदेवं विपत्ततादृश्यमर्थात्तरे प्रतिपादयितुमर्हं वा प्रविपादयति । इत्यतश्चाद्यदृश्यं
कथितं स्थितस्य, रीय पक्षधर्मता, ततः स्ववृत्तानुवृत्तौ ततः साध्यावगमः । यदपि प्रतिपक्षे
नोपेति तस्यापि कार्यं न सर्वस्यान् सर्वप्रतिपत्तिः अभ्युपगमे वाऽप्रतिपक्षेऽपि तद्व्यति-
प्रसङ्गः । प्रमातृसंस्कारकारकाणां पूर्वदर्शनाप्रभावात् इत्युक्तम्, सर्वव्याप्रतिपत्तौ ददातुं
स्ववृत्तानुपपत्तेः । दर्शनजः संस्कारोऽप्यनभिज्ञतः स्वसाधारण्येन प्रतिपत्तयुपयोगी, न च वृत्ति-
मन्तरेण तावद्भाषोऽपि । न चानुभवप्रत्ययनिश्चयना वृत्तिः कथिदृश्ये, संस्कारमन्तरेण तद-
नुपपत्तेः प्रत्ययस्य च निदुर्गोच्यतामवाप्नोति । यथाप्यवसरे विषये वरन्वत्तरदोषादव्यवहार-
वरापत्तयतिपत्तिगतवापि मानकमभावेनैव वरन्वत्तरावगमः । इत्यपि विशेषः—दृश्यवृत्त-
तावापत्तताले वृत्तिरतिवेदनम्, अन्यव्याख्यासाह विद्यमानाया अप्यवर्तिनि । विद्युत् “विद्युत्तद्व्य-
१ मानुपितु-मी०, वी० । २-प्रसाधितां ३- ५० । ४- ५० ५० ५० । ५- ५० ५० ५० । ६- ५० ५० ५० ।
७- ५० ५० ५० । ८- ५० ५० ५० । ९- ५० ५० ५० । १०- ५० ५० ५० । ११- ५० ५० ५० । १२- ५० ५० ५० ।
१३- ५० ५० ५० । १४- ५० ५० ५० । १५- ५० ५० ५० । १६- ५० ५० ५० । १७- ५० ५० ५० । १८- ५० ५० ५० ।
१९- ५० ५० ५० । २०- ५० ५० ५० । २१- ५० ५० ५० । २२- ५० ५० ५० । २३- ५० ५० ५० । २४- ५० ५० ५० ।
२५- ५० ५० ५० । २६- ५० ५० ५० । २७- ५० ५० ५० । २८- ५० ५० ५० । २९- ५० ५० ५० । ३०- ५० ५० ५० ।

१ मानुपितु-मी०, वी० । २-प्रसाधितां ३- ५० । ४- ५० ५० ५० । ५- ५० ५० ५० । ६- ५० ५० ५० ।
७- ५० ५० ५० । ८- ५० ५० ५० । ९- ५० ५० ५० । १०- ५० ५० ५० । ११- ५० ५० ५० । १२- ५० ५० ५० ।
१३- ५० ५० ५० । १४- ५० ५० ५० । १५- ५० ५० ५० । १६- ५० ५० ५० । १७- ५० ५० ५० । १८- ५० ५० ५० ।
१९- ५० ५० ५० । २०- ५० ५० ५० । २१- ५० ५० ५० । २२- ५० ५० ५० । २३- ५० ५० ५० । २४- ५० ५० ५० ।
२५- ५० ५० ५० । २६- ५० ५० ५० । २७- ५० ५० ५० । २८- ५० ५० ५० । २९- ५० ५० ५० । ३०- ५० ५० ५० ।

संबन्धप्रादकमाहः स्यात्तः सकलाशेषेणावगमात्" तथा च यत्र यथेति देशकालविक्रिमानां व्यक्ती-
नामनयभासाऽनुपपत्तिः, अत एकत्र क्षणे योगित्वं प्रतिबन्धप्राहिणः । एतन् पूर्वस्याद्विशिष्टम्,
तद् लोके अर्थान्तरदर्शनात् अर्थान्तरसुदृढप्रतीतिना तार्किकाणां निमित्तचिन्तायां पक्षधर्मत्वापमि-
धानम् । अतो न तान्त्रिकलक्षणप्रतिक्षेपोऽपि ।

- ५ उत्पन्नप्रतीतीनामस्तु प्रामाण्यम्, उत्पाद्यप्रतीतीनां तु अतीन्द्रियाऽदृष्ट-परलोक-सर्वथाद्य-
नुमानानां प्रतिक्षेप इति चेत्, तदसत्, यद्यनयगतसंबन्धान् प्रतिपत्तुनपिहृत्येतदुच्यते तदा
धूमादिष्वपि नुस्यम् । अथ गृहीताविनामावाचनमप्यतीन्द्रियपरलोकादिप्रतिभासानुपत्तेरेवमु-
च्यते, तदसत्, ये हि कार्यविशेषस्य तद्विशेषेण गृहीताविनामावासे तस्मात् परलोकाद्य-
गच्छन्त्येषा, अतो न प्रायते केन विशेषेणातीन्द्रियार्थानुमानप्रतिक्षेपः ? साहचर्याविशेषेऽपि
१० व्याप्यगता नियतता प्रयोजिका न व्यापकगता, अतः समव्याप्तिकानामपि व्याप्यमुखेनैव प्रति-
पत्तिः । नियतताऽप्यगमे चाध्यान्तरप्रतिपत्तौ न बाधः, न प्रतिबन्धः, एकस्य रूपमेवानुपपत्तेः ।
ततो न विशेषविरुद्धसंभवः नापि विरुद्धाभ्यभिचारिण इति यदुक्तम् 'विरुद्धाऽनुमान-विरोधयोः
सर्वत्र संभवात् क्वचिद् विरुद्धाभ्यभिचारिणः' इति, एतदप्यपास्तम् । 'अविनामायसंबन्धस्य
प्रहीतुमशक्यत्वात्, अवस्था-देश-कालादिभेदात्' इत्यादिष्व पूर्वनीत्याऽनुमानप्रमाणत्वेऽनुपपत्तिः ।
१५ परीक्षस्यार्थस्य सामान्याकारेणान्यतः प्रतिपत्तौ लोकप्रतीत्यायां बौद्धेस्तु कार्यकारणभावादि-
लक्षणः प्रतिबन्धस्तन्निमित्तत्वेन कल्पितः । तदुक्तम्—

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनामायनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात्" ॥ [] इत्यादि ।

तथा—

२० "अवश्यंभावनियमः कः परस्यान्यथा परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वासति रागयत्" ॥ [] इति च ।

- तथाहि—कश्चित् पर्वतादिदेशे धूम उपलभ्यमानो यद्यग्रिमन्तरेणैव स्यात् तदा पायकधर्मानुवृत्ति-
तत्त्वस्य तत्कार्यत्वं यन्निरक्षितं विशिष्टप्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां तदेव न स्यादित्यहेतोस्तस्यासरशात्
कचिद्व्युपलम्भो न स्यात्, सर्वदा सर्वत्र स्यात्कारेण व्युपलम्भः स्यात्, अहेतोः सर्वदा सरशात् ।
२५ स्वभावश्च यदि भावव्यतिरेकेण स्यात् ततो भावस्य निःस्वभावत्वापत्तेः स्वभावस्याप्यभावापत्तिः ।
तत्प्रतिबन्धसाधकं च प्रमाणं कार्यहेतोर्विशिष्टप्रत्यक्षाऽनुपलम्भशब्दवाच्यं प्रत्यक्षमेव सर्वज्ञसाधक-
हेतुप्रतिबन्धनिश्चयप्रस्तावे प्रदर्शितम् । स्वभावहेतोस्तु कस्यचिद् विपर्यये बाधकं प्रमाणं व्यापकानु-
पलब्धिस्वरूपम्, कस्यचित् तु विशिष्टं प्रत्यक्षमभ्युपगम्यम् । सर्वथा सामान्यद्वारेण व्यक्तीनाम् अतद्-
परावृत्तव्यक्तिरूपेण वा तासां प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यतः, अन्यथाऽप्रतिबन्धादन्यतोऽन्यप्रतिपत्ताय-
३० तिस्रस्तद्वात् । प्रतिबन्धप्रसाधकं च प्रमाणमवश्यमभ्युपगमनीयम् । अन्यथाऽगृहीतप्रतिबन्धत्वाद्-
न्यतोऽन्यप्रतिपत्तायपि प्रसङ्गस्तदवस्थ एव । यत्र गृहीतप्रतिबन्धोऽसत्यर्थं उपलभ्यमानः साध्य-
सिद्धिं विदधाति तद्वन्मता तस्य पक्षधर्मत्वस्वरूपा, तद्भाहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं वा । तदुक्तं
धर्मकीर्तिना—

"पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा" []

- ३५ अतो लोकप्रसिद्ध-तान्त्रिकलक्षणलक्षितानुमानयोर्भेदाभावादतीन्द्रियपरलोकाद्यर्थसाधकत्वमपि
तस्यैवेति तत्प्रामाण्यानभ्युपगमे इहलोकस्यापि अभ्युपगमाभावात्प्रसङ्गः । च 'किमत्र निर्विकल्प-
कम्, मानसम्, योगिप्रत्यक्षम्, ऊहो वा प्रतिबन्धनिश्चायकम् । प्रतिबन्धोऽपि नियतसाहचर्यलक्षणा
कार्यकारणभावादिषां' इति चिन्ताऽत्रोपयोगिनी, धूमादिप्रतिपत्तिर्यत् प्रज्ञा-भेदाद्विशिष्टानका-
र्यविशेषादिजन्मान्तरविज्ञानस्य भावपरलोकप्रतिपत्तिरिति । अतोऽनुमानाप्रामाण्यप्रतिपादनाय

१ प्र० ५५ पं० २० । २ प्र० ७०-पं० ३६ । ३ प्र० ७० पं० ३३-३५ । ४ परे का० ।

५-रनिमित्तेऽद्या-भा० । ६ प्र० ५७ पं० १८ ।

पूर्वपक्षपादिना यद् पुनः ज्ञानमुपपन्नं तदित्यत्र प्रष्टव्यम् । प्रतिपक्षमुच्यते न दृश्यते तद्वैयर्थ्यात् ।
 यदेष्टुणम् 'परलोके प्रत्यक्षानुभवोत्पत्तिरपि न दृश्यते' इत्यन्त्यात्मात्माऽनुपपत्त्या परलोक-
 प्रायः' इति, तदपि न शक्यम् । पूर्वोक्तमन्त्रेण सर्वस्य नियतप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तेऽनुमानत्वप्रतिपादनात् ।
 अधिनाभावसंभवात् प्रतीतुमशक्यत्वात्प्राप्तानुमानमिति चेत् न । नभ्ये तदेवैवं शक्यं वा कस्य
 चेन दोषमिधानम् । तस्मात् सर्वव्यवहारव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षेण ऊटेन वा प्रतिबन्धव्यतिरिक्तं कथं नानु- ५
 मानात् परलोकव्यतिरिक्तम् ।

यदेष्टुणम् 'मातापितृनाममीमात्रेणेह जन्मसंभवात् तद्व्यवस्थितिरिक्तभूतपरलोकसाधनं पुनः'
 इति, तदपि प्रतिविहितमेषः, समन्तरप्रत्यक्षमात्रेण प्रत्यक्षप्रत्यक्षस्य भावात् स्वमादिप्रत्यक्षस्य
 प्रत्यक्षात् साक्षात्प्रतिविदि इति बौद्धाभिमतप्रतिविदिप्रसङ्गोऽनन्तरात् । यदपि प्रत्यक्षादि 'न सति-
 दितमात्रविपर्यादात् प्रत्यक्षस्य हेतु-कालव्याप्या प्रतिबन्धमाहणसामर्थ्यम्' इति, तदपि न किञ्चित् । १०
 एवं इति क्षतिसिद्धिर्नियमितेन प्रत्यक्षस्य शक्यमात्रस्य प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति तदेव बौद्धाभिमतं
 स्वसंभवेदमन्त्रं सर्वव्यवहारोच्छेदकारि प्रत्यक्षमिति प्रतिपादितवार्तम् । तस्माद्भौक्तव्यवहारव्यतिरिक्तम-
 स्यविस्मयकप्रत्यक्षवत्ताद् ऊहात्यप्रमाणान् वा हेतु-कालव्याप्या यथोक्तलक्षणस्य हेतोः प्रतिबन्ध-
 हणे प्रवृत्तिरनुमानस्येति न व्याहतिः प्रवृत्तस्येति पुनरपि निरस्तम् 'केचित् प्रेक्षादयः' इत्यादि । न च
 'प्रेक्षा-मेधादयः क्षीरस्य माषान्तर्गतः' इत्यादि शेषं युक्तम्, तद्वत्तर्गतरेऽपि प्रतिहारसंभवाद्भ्य- १५
 य-व्यतिरेकाभ्यां तेषां मातापित्रोः पितृक्षीरजन्मैरवस्य पितृक्षीर- (१) तर्हि हेतुमेवात्र मेदो मातापि-
 तृक्षीरादप्यप्रेक्षादीनाम् । अयमपरो वृद्धरूपतिमत्तानुसारिण एव दोषोऽस्तु यः कार्यमेदेऽपि कारण-
 मेदं नैच्छति । अस्माकं तु एवं-विप्रादापनेन वृद्धादप्यपनेन कृममायिष्यद्वधर्माप्यासितत-
 त्प्रादापनेनोद्भिन्नप्रमथयिज्ञानसमधिगम्याद् मेदः सिद्ध एव । विद्वधर्माभ्यासाः, कारणमेदश्च २०
 पदार्थानां मेदकाः । स यज्ज्ञाऽनलयोपि क्षीर-विज्ञानयोर्विद्यत एवेति कथं न तयोर्मेदः ? तज्ज्ञेदा-
 दप्यमेदे ब्रह्मादितयादापनेनलव्यस्य एव पृथिव्यादित-वृत्ततुष्ट्याभावापत्त्या व्यपहारोच्छेदः । अप्यवा
 मातापितृ-पूर्वजन्मैकसामग्रीजन्यमेतत् कार्यम्, ऐतन्न (तन्न) दोषोऽप्यतिरिक्तपक्षेऽपि विज्ञान-
 क्षीरयोः । पूर्वमन्युर्मेत् 'विलक्षणोदप्यव्यय-व्यतिरेकाभ्यां मातापितृक्षीराद् विज्ञानमुपजायताम्,
 नहि कारणकारमेव सकलं कार्यम्' इति, तदप्यसत्, यतो नहि कारणविलक्षणं कार्यं न भवती- २५
 त्पुरुषते, अपि तु तद्व्यय-व्यतिरेकानुविधानात् तत्कार्यत्वम् । तथाहि—यद् यद्विकाराम्यय-व्य-
 तिरेकानुविधायि तत् तत्कार्यमिति व्यवस्थाप्यते, यथा अगुद-कर्तुरोर्नादिदाशदाहकपायकगत-
 तुलमिगन्धाद्यव्यव्यतिरेकानुविधायी धूमस्तत्कार्यतया व्यवस्थितः, एकसंगतस्यनुपतितशास्त्रसं-
 स्कारादिसंस्तुतप्रकाशविज्ञानधर्माव्यव्यतिरेकानुविधायि च प्रकाश-मेधाद्युत्तरविज्ञानमिति कथं न
 तत्कार्यमन्युपपन्नम् ? तद्वन्नन्युपगमे धूमादेरपि प्रसिद्धपह्यादिकार्यस्य तत्कार्यत्वमसिद्धिरिति ३०
 पुनरपि सकलव्यवहारोच्छेदः ।

“तस्मात्तस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

तन्नामन्तीयकं पितृमत्तमिच्छसमाभितम्” ॥ []

प्रतिपादितं च प्रमाणतः प्रतिनियतः कार्यकारणभावः सर्वव्यवस्थे 'कुसमपयिसासणं'
 इति पक्षव्याख्यां कुर्वन्निर्णयं पुनरिहोच्यते । ३५

योऽपि शालुक्यराज्येन व्यभिचारः 'यथा गोमयादपि शालूकः, कथित् समानजाती-
 यादपि शालूकादेव तथा केचित् प्रेक्षा-मेधादयस्तद्व्याख्यात्, केचित् तु रसायनोपयोगात्,

१ पु० ७० पं० ११ । २ पु० ७१ पं० ४ । ३ पु० ७२ पं० २४ । ४ पु० ७१ पं० ८ । ५ पु० ७२
 पं० ३१ । ६ पु० ७१ पं० ११ । ७ पु० ७२ पं० २४ । ८ प्रेक्षादय इति इत्यादि भा०, वा०, पु०, भा० ।
 ९ पु० ७१ पं० १४ । १० पु० ७१ पं० १४ । ११-न्यत्वेष भा० ।-व्यवस्थापि-भा० । १२-प्राप्तेर्
 भा० । १३-तन्न दोषो-पु० । १४ एत न दोषो-भा०, वा० । १५-व्यतिरेकपक्षेऽपि भा०, वा० ।
 १६ पु० ७१ पं० १८ । १७-व्यवस्था भा० । १८ पु० ७२ पं० ३१ ।

अपरे मातापितृशुक्रदोषितविशेषादेव' इति, सोऽपि न सम्यग्, तत्रापि समानता पूर्वार्थासंसंभवात्। अन्यथा समानेऽपि रसायनाद्युपयोगे यमलक्ष्योः कस्यचित् कापि प्रमेधादिप्रतिप्रतियोगो न स्यात्, रसायनाद्युपयोगस्य साधारणत्वादिति। न च प्रभादजन्मादौ रसायनाभ्यामेव विशेषः, शालूक गोमयजत्रयस्य तु शालूकादेस्तदभ्यामादौ विशेषो दृश्यः ५ प्रचिज्ञातिस्मरणं च दर्शनमिति न युक्ता दृष्टकारणादेव मानापितृशरीरात् प्रमा-मेधादिकार्यविशेषः। न च गोमय-शालूकादेर्व्यभिचारविषयत्वेन प्रतिपादितम्यात्यन्तवैलक्षण्यम्, रूप-रसगन्ध-स्पर्शयन्तुल्यपरिणामत्वेन द्वयोरपि अवैलक्षण्यम्। विज्ञान-शरीरयोश्चान्तर्बहिर्मुखाकारविज्ञानप्राप्तयः स्व-परस्मैवेद्यतया स्वस्मैवेदन-बाह्यकरणादिजन्यप्रत्ययानुभूयमानतया च परस्वतन्तुयात्यनेकविरुद्धधर्माध्यासतोऽत्यन्तवैलक्षण्यस्य प्रतिपादित्यया नोपादानोपादेयभावो युक्तः।

१० यस्तु शरीरवृद्ध्यादेर्धन्यवृद्ध्यादिलक्षण उपादानोपादेयभावधर्मोपलब्धः प्रतिपाद्यतेऽसौ महाकायस्यापि मानह्राज्जगतादेशैतन्याल्पत्वेन व्यभिचारीति न तद्भावसाधकः। यस्तु शरीरविकाराद्यैतन्याविकारोपलब्धलक्षणसज्जर्मभावः प्रतिपाद्यतेऽसावपि सान्धिक्यमत्त्वानाम् अन्यगतचित्तानां या छेदादिलक्षणशरीरविकारमज्जावेऽपि तच्चित्तविकारानुपलब्धसिद्धः। इदमेतत् च सहकारिविशेषादपि जल-भूम्यादिलक्षणाद् बीजोपादानम्याङ्कुरादौ विशेष इति सहकारिकारणत्वेऽपि शरीरादेः १५ विंशतिहासार्थपयोगादौ यौवनवयस्यायां चा शास्त्रादिमन्त्रकारोपानविशेषपूर्वज्ञानोपादानस्य विज्ञानस्य विवृद्धिलक्षणे विशेषो नासंभवी।

यद्यप्युक्तम् 'अनादिमानापितृपरम्पराया तथाभूतस्यापि बोधस्य व्यवहितमातापितृगतस्य सज्जाधात् ततो धातनाप्रबोधेन युक्त एव प्रमा-मेधादिविशेषस्य संभवः' इति, तदप्युक्तम्। अनन्तरस्यापि मातापितृपाण्डित्यस्य प्रायः प्रबोधसंभवात् ततश्चभुरादिकरणजनितस्य स्वरूपसंवेदनस्य चभुरादिज्ञानस्य वा युगपत् क्रमेण चोपलब्धौ मय्येवोपलब्धमेतत् इति प्रत्यभिज्ञानं सत्तानान्तरतदप्यज्ञानानामपि स्यात्, न च मानापितृज्ञानोपलब्धेस्तदपत्यागः कस्यचित् प्रत्यभिज्ञानमुपलभ्यते। अनेन 'एकस्यात् प्रक्षणः प्रज्ञोपलब्धिः' प्रत्युक्ता, एकप्रभवत्वे हि सर्वशान्तिपरस्पर प्रत्यभिज्ञाप्रसङ्गः एकसन्तानोद्भूतदर्शन-स्पर्शनप्रत्यययोरपि।

यत्तुक्तम् 'आत्मनोऽदृष्टेर्नामानमाधित्य परलोकः' इति, तदप्युक्तम् तददृष्टसिद्धे। तथाहि— १५ हेहेन्द्रिय-विषयादिब्यतिरिक्तोऽहं प्रत्ययप्रत्यक्षोपलब्ध एवात्मा। न च वभुरादेः करणग्रामस्यातीन्द्रियैतमविषयत्वेन ज्ञानजननाव्यापारान् कथं तज्जन्यप्रत्यक्षज्ञानविषय इति वक्तुं युक्तम्, स्वसंवेदनप्रत्यक्षप्राप्त्याभ्युपगमात्। तथाहि— उपसंहृतसंकलेन्द्रियव्यापारस्य अन्धकारस्थितस्य च अहम् इति रूपं प्रतिभाति। न चेत्तत् ज्ञानमनुभूयमानमप्यपहोतुं शक्यम्, अनुभूयमानस्याप्यपलायं सवोपलायप्रत्ययैनाप्रमाणम्, तत्र बाधकमज्जावस्यासिद्धं। नापि बाह्येन्द्रियव्यापारप्रभवम् तस्यापाराभासापि ज्ञानस्य प्रमाणत्वेन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। न चेदं सविकल्पव्येनाप्रमाणम् सविकल्पकमहं जानामि' इत्येवं विषयमधगच्छति तदा स्वात्मानमपि। तथाहि तत्र यथा विषयस्यायस्य कर्मतया तथाऽऽत्मनोऽप्यवभास कर्तृतया। न च शरीरादीनां ज्ञातृता यथा हि शरीरादुत्पद्यते अहं शरीरादीनां ज्ञाता' इत्येव च प्रतीतिकर्मत्वेन घटादिमस्तु-यन्बाध शरीरादिमसासा न स्यात् तदयमासापदये च घटादरेण कथं प्रतीतिः' इत्यास्तु विज्ञापकस्या प्रतीतिता अपरस्य तत्प्रतीतिकर्तृता न यत्नवभास अना लिङ्गाद्यनपन्न आ माऽवभासा, यस्मात्त

पुनः। शरीर-... निष्मरणावधानं च
... यथागात्रं वा म...
... वादिनि...
... सफलव्यापार-म...
... शास्त्रानामपि। तत्र पुनः।

कथं तस्यादिति? न चान्न प्रत्यक्षस्य बाधारहितस्यापूर्वार्थवियवस्थासंज्ञवियवधाभासस्योपासन्दि-
ग्धरूपस्य निमित्तरूपत्वेन प्रतिभासमानस्य स्मृतिरूपता अप्रामाण्यं वा प्रतिपादयितुं युक्तम् ।
इतोऽस्यापि प्रतीतावधारसमानस्यापरोक्षतय युक्ता न प्रमाणांतरमभ्यता ।

पद्वद्वाङ्मनः—अस्मत्प्रत्यक्षमात्रः किमप्यस्य प्रत्यक्षता चिन्त्या । प्रत्यक्षं हीन्द्रियव्यापारजं ज्ञानम् ।
तथाद्योक्तं भवद्भिः—“इन्द्रियाणां सर्वप्रयोगो बुद्धिर्ब्रह्म प्रत्यक्षम्” [जैमि० अ० १-१-४] प्रत्य- ५
क्षविषयस्यान्तर्दृश्यस्य प्रत्यक्षता न तु स्वाक्षात्, अनिन्द्रियजत्वेन । तत्र घटादेर्वातेन्द्रियज्ञानविषय-
त्वेन सर्वतोऽपि प्रतीताऽप्यक्षता मावेवमात्मनः ।

अथैवमुच्येत—मात्रमग्रे घटादितुल्या प्रत्यक्षता, घटादेर्हि इन्द्रियज्ञानविषयत्वेन सा
व्यपस्थाप्यते, न सारमा कस्यचिन् प्रमाणस्य विषयः । कथं तर्हि प्रत्यक्षः? न ज्ञानविषयत्वात्
प्रत्यक्षः अपि स्वपरोक्षत्वेन प्रतिभासमानं प्रत्यक्ष उच्यते, तत्र केवलस्य घटादिप्रतीत्यन्तर्गतस्य १०
वाऽप्यवस्थाधने प्राक् प्रतिपादितम्, यत्तद्व्यपन्नम्, यतः अपरसाधनमिति कोऽर्थः—किं चिद्रूपस्य
सत्ता, आहोस्यिन् स्वप्रतीतो व्यापारः? यदि चिद्रूपस्य सर्वथात्मप्रकाशानुमुच्यते तदा दृष्टान्तो
यत्तद्वदः । न वाचाऽऽहूनीयम्—अपरोक्षे दृष्टान्ताद्वैयर्थ्यं न कर्तव्यम्, यत्तत्तथाविधे विषादविषये
तु प्रसिद्धं दृष्टान्ताद्वैयर्थ्ये दृश्यते । न वा दीपादि दृष्टान्तः, तत्र हि सजातीयालोकानुपेक्षार्थेन
स्वप्रतीतो स्वप्रकाशाकारणं व्यपस्थापितं कैश्चित् न रिगिन्द्रियमाद्यस्यम्, तद्व्यापार्ये ‘स्वप्रकाशः’ १५
प्रदीपादयः’ इति चक्षुष्मतामिवाधानमपि तत्प्रतीतिप्रसङ्गः, तस्मात् स्वप्रकाशः प्रदीपादयः ।
यत्तु आलोकांतरनिवेष्टारणं तत् कस्यचिद्विषयस्य काश्चित् सामग्री प्रकाशिका इति नैकत्र
दृष्टावेमान्यत्रापि प्रसन्नियोगोचते । अथ द्वितीयः पक्षः, सोऽप्युक्तः, अर्वाचनादेय—नहि कश्चित्
पदार्थः कर्तृरूपः कारणरूपो वा स्वतन्त्रमि कर्मणीय तस्यापारो दृष्टः । कथं तर्ह्यनुमेयपदेऽप्यारमभ-
तीतिः प्रमात्रन्तरमाद्यात्? एकस्यैव लिङ्गादिकरणमपेक्षे(द्या)व्याप्यमेवेन मेदे सति अदोषः । २०

किंच, प्रमाणाविषयपदेऽप्यपरोक्षत्वेत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः? वारुतया स्वकृतेणावभास-
नमिति चेत्, घटादयोऽपि किं पररूपतया प्रतीतिविषयाः? अतो यद् यस्य रूपं तत् प्रमाणवि-
षयादेऽप्यवधीयते इति न ज्ञानविषयता प्रमाणः । तथाहि—तस्य वारुता प्रमादृताऽऽत्मस्वरूपता,
घटादेः प्रमेयता ज्ञेयता घटादिरूपता, अतो यथा तस्य स्वरूपेणावभासनाप्राप्तप्रत्यक्षता तद्व्याप-
नोऽपि । अभ्युपगमनीयं चित्तम्, अन्यथाऽऽत्रादित्यसंबेदनस्य प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यक्षादिलक्षणव्यति- २५
रिक्तं लक्षणान्तरे वक्तव्यम्, तथा च प्रमाणव्यपत्त्याघातः, केनचित् प्रत्यक्षादिलक्षणेनात्मादिविषयस्य
स्वसंबेदनव्यासंप्रदानम् । इतोऽप्युक्तं प्रमात्पत्तुं फलेऽपि संबेदनाद्युपगमप्रसङ्गम् । तथाऽभ्युपगमा-
ददोष इति चेत्, तथा चोक्तम्—

“संविधिः संविधितयैव संबेधा न संबेधतया” [] इति ।

एतत् प्राक् प्रतिक्षिप्तम्, न स्वरूपावभासे प्रमाणाविषयता । किंच, एवं कल्प्यमाने बोधद्वयमान्तरम् १०
स्वसंबिद्रूपं च कल्पितं स्यात्, तथा चायुक्तम्, एकसादेव विषयावभासतिदेः किं द्वयकल्पनया?
अप्युच्येत—कल्पना ज्ञानवभासमानस्य, बोधद्वये तु घटादिव्यपन्नमग्रेऽस्तीति न कल्पना । यदीदृशः
प्रतिभासः प्रमाणत्वेन व्यपस्थाप्यते तदा ‘घटमदं चक्षुषा पदयामि’ इति कारणप्रतीतिरपि प्रमात्-
फलप्रतीतिरपि कल्पनीया ।

याऽपि कैश्चित् कारणप्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेनोक्ता साऽपि नातीत्य संगच्छते । तथाहि— १५
‘घटमदं चक्षुषा पदयामि’ इत्यस्यामयगतौ किं गोलकस्य चक्षुष्य, आहोस्यिन् तद्व्यपति-
रितम्? गोलकस्य चक्षुषे न कश्चिद्व्यपन्नः स्यात् । तद्व्यतिरिक्तस्य च रश्मेरभ्युपगमः.. अभ्युपगमे
या न प्रतीतिविषयः, केवलं द्वाभ्यामुच्चारयति घटप्रतीतिरिति चेत् । एवं च प्रमाद-फलविषयं
दादोषारणमात्रमयमीयते, न च तयोः प्रतीतिगोचरता कारणस्यैव तथाहि—इन्द्रियव्यापारे
सति दारीराद् व्यपक्षिद्यस्य विषयस्यैव केवलस्यावभासनमिति न्यायविद् प्रतिपन्नाः । किं तस्याप- ४०

१-व्यपिषय-भा० । २-४० ७८ १० १४ । ३-तस्य हि भा० । ४-न प्रतीतो प्रकाश-भा०, ५० । ५-तु प्र-
काशः भा०, भा० विना सर्वत्र । ६-शब्दस्या भा० विना सर्वत्र । ७-तत्र घटादेर्मेयता घटा-५० । ८-इतोऽप्य-
युक्तम् भा० भा० । ९-नाऽभ्युपगमदोष इति चेत् तथा चोक्तम् भा०, भा०, १० । १०-नविषयता
भा० । ११-चिन्तयं भा०, भा० । १२-तथायुक्तमे-भा०, भा० । १३-बोधपदेन-भा०, भा० ।

भासनम्' इति पर्यनुयोगे' भूकत्वं परिहारमाहुः, व्यपदेशमशक्यत्वात् । अतः प्रमात्रवभासानुपपत्तिः ।

ननु 'अहम्' इति प्रत्ययः सर्वलोकासाक्षिको नैवापह्नोतुं शक्यः । अनपह्नवे सविषयः, निर्विषयो वा? निर्विषयता प्रत्ययानामवाधितरूपाणां कथम्? सविषयत्वेऽपि प्रमात्रप्रतिभासे किंविषयोऽयं प्रत्ययः? न प्रत्ययापह्नयः न चास्य निर्विषयता किन्तु देहादिव्यतिरिक्तो विषयत्वेनावभासमान आत्माऽस्य न विषयः न च शावृत्तेनावभासमान इत्युच्यते । कस्तर्हि विषयः? शरीरमिति ब्रूमः । तथाहि- 'कृशोऽहम् स्थूलोऽहम् गौरोऽहम्' इति शरीराद्यालम्बनैः प्रत्ययैरस्य समानाधिकरणताऽवसीयते । नन्वेवं सुख्यादिप्रत्ययैरप्यहङ्कारस्य समानाधिकरणता-सुख्यहं दुःख्यहमिति वा, अतो न देह-विषयता । यच्चोच्यते 'गौरोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनाच्छरीरालम्बनत्वम्' इति, तत्राप्येतद्वि-चार्यम्-गौरादीनां शरीरादिव्यतिरिक्तानामनहङ्कारस्पदत्वं दृष्टं तद्वच्छरीरादिगतानामपि युक्तं व्य-
१० स्थापयितुम्- "न ह्यस्य द्रष्टव्यदेतद् मम गौरं रूपं सोऽहमिति भवति प्रत्ययः, [व्याख्या० पृ० ३४१ पं० २३]

अतः न तात्त्विकः, यथाऽन्यसिस्तत्कार्यकारिण्यस्यन्तनिक-
टेऽहङ्कारः, शरीरेऽपि । यतो निमित्ताद् अयमेतत्सिर्हन्मयसंप्रतिप-
क्षेऽनात्मरूपे इदंताप्रत्ययविषयेऽहङ्कारस्तत एव शरीरेऽपि । आत्मविषयस्यहङ्कारो नोपचारिकः,
१५ इदंप्रत्ययासंमिश्राहंप्रत्ययप्रतिभासितत्वात् प्रमाणा शरीरादिव्यतिरिक्तः ।

एतदेव कथम्? 'ममेवं शरीरम्' इति प्रत्ययोपादानात् 'ममायमात्मा' इति प्रत्ययमायाय । ननु 'ममायमात्मा' इति किं न भवति प्रत्ययः? न भवतीति ब्रूमः । कथं तर्ह्यमुच्यते? केवलं वाच्य उच्यते न तु प्रत्ययस्य संमयः । अत्रापि ममप्रत्ययप्रतिभासस्यादर्शनात् शब्दोच्चारणमात्रं केन वार्यते । किमि-
दानीं सुखादियोगः शरीरस्येभ्यते? नैवम्, 'सुखादियोगाभावात् मिथ्याप्रत्ययोऽयं 'सुख्यहम्' इति
२० न त्वेतदालम्बनम् । अतो व्ययस्थितम्-शावृत्तिभासादर्शनात् प्रतिभासे वा शरीरस्य शावृ-
त्तेनावभासनात्र देहादिव्यतिरिक्तस्याहंप्रत्ययविषयता, शरीरस्य च शावृत्तेनावभासमानस्यापि प्रमाण-
तिर्ज्ञां बुद्धियोगनिषेधान्मिथ्याप्रत्ययालम्बनता, न तु तस्याचेतन्येऽन्यः कश्चिद् वाता प्रत्यक्षप्रमाण-
विषयः तिष्ठ्यतीत्यादि) तद्व्यसङ्गतम्, यतो भवतु जैमिनीयानां "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-
जगम प्रत्यक्षम्" [जैमि० अ० १-१-४] इतिलक्षणलक्षितेन्द्रियप्रत्यक्षयादिनाम् 'अहम्' इत्ययमासप्रत्य-

२५ यस्यानिन्द्रियजयतेनात्राऽप्रत्यक्षमन्वयो नास्माकं जिनमनानुसारिणाम्, न हास्माकमिन्द्रियजमेव प्रत्य-
क्षम् किन्तु यद् यत्र विद्वांश्चानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं तत् तत्र प्रत्यक्षमित्यमुपगमात्, "तद् इन्द्रियाणि
निन्द्रियनिमित्तम्" [तत्पार्थ० अ० १, सू० १४] इति वाचकमुत्पद्ययतात् । तेन यथा प्रत्यक्षविषयादेन
घटादेः प्रत्यक्षता तथाऽऽत्मनोऽपि स्वसंवेदनाप्यक्षतायां को विरोधः? अत एव यदुच्यते 'प्रदारेभि-
रज्ञानप्राप्तयेन प्रत्यक्षता व्ययस्याप्यते, आत्मनस्यपरोक्षत्वेन प्रतिभासनात् प्रत्यक्षत्वम् । तस्य केवलस्य

३० घटादिप्रतीत्यन्तर्गतस्य याऽपरमाधनं प्राक् प्रतिपादितमित्यत्र अपरमाधनमिति कोऽर्थः-हि चिद्रूपस्य
रक्षा, आहोमित्यत् स्वप्रतीती व्यापारः इति पक्षद्वयमुपार्थ्य प्रथमपक्षे चिद्रूपस्य तत्प्राधान्यप्रकारान्
यदुच्यते तदा दृष्टान्तो वक्तव्यः' इति, तद्विरुद्धम् । अप्यक्षप्रतीतेऽप्ये दृष्टान्ताद्वैयर्थ्यायुक्तत्वात् ।

अथ विद्यादगोचरेऽप्यक्षप्रतीतेऽपि दृष्टान्ताद्वैयर्थ्यं लोके नुप्रतिष्ठमिति नोऽत्रापि यत्कश्च-
स्तदाऽन्येव प्रदीपादिलक्षणो दृष्टान्तोऽपि ज्ञानस्य प्रकाशं प्रति साक्षानीयापरमाण्वेभ्यो ग्राये ५

३५ तथाहि-यथा प्रदीपाद्यालोको न स्वप्रतिपत्त्यालोकात्मनमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वप्रतिपत्ती न
समानप्राप्तीयज्ञानापेक्षम् । यथायन्मात्रेणाऽऽद्योक्तस्य दृष्टान्तस्य न पुनस्तस्यापि ज्ञानान्यमागाधने ।
देन 'इन्द्रियाप्राप्त्याद्यनुपपत्त्यामिषाग्यानामपि तत्प्रतीतिप्रसङ्गे' इति प्रयेने । न हि दृष्टान्ते
वाच्य-धर्मि-धर्मोः संपर्केऽपि आगच्छयितुं युक्तः । अन्यथा घटेऽपि वास्तव्यमाः वास्तव्यमाः प्रगाथेर-
धिति तस्यापि धोत्रप्राप्त्यप्रसङ्गः । न च वाच्यदृष्टान्तमन्त्रेण प्रमाणप्रतीत्याप्येधमात्रमिद्वितीति

४० तस्यैव वक्तुम्, अन्यथा जीवच्छरीरस्यापि साम्यकवे गोप्ये नोऽप्यत्र (तद्वत् तत्र) निवृत्तदृष्टान्तमा-
भावात् प्रमादिमन्त्रादिमन्त्रमिति व्याप ।

अथ साधर्म्यदृष्टान्ताभावेऽपि दृष्टव्यमप्यदृष्टान्तस्य घटादेः भावात् केवाऽसंनिवेशित्वान् तत्र

१-देन सूत्रेण ४०, ४० । २-अ विषयः ४०, ४० । ३-सुखादि-४०, ४०-यमु कथं प्रति-४०, ४० ।
४० । ५-प्रत्ययः ४०, ४० । ६-तदपि ४०, ४० । ७-शा ४०, ४०-अत्र-४०, ४० । ८-४०, ४० । ९-४०, ४० ।
१०-४०, ४० । ११-आत्मनोऽप्यत्र-४० । १२-आत्मनोऽप्यत्र-४० । १३-तथाये बोधन-४० ।
१४-अत्रोदित-४०, ४० ।

अथ नीलं तद्दर्शनविरतावपि परहृदि प्रतिभातीति साधारणतया भावम् । विज्ञानं त्वसाधारणतया प्रकाशकम्, नैतदपि युक्तम् । यतो नीलस्य न साधारणतया सिद्धः प्रतिभासः, प्रत्यक्षेण स्वप्रतिभासिताया एवावगतेः । नहि नीलं परहृदि प्रतिभातीत्यत्र प्रमाणमस्ति, परहृदोऽनधिगमे नीलादेस्तद्वैधृताऽनधिगमेः ।

अथानुमानेन नीलादीनां साधारणता प्रतीयते—यथैव हि स्वसन्ताने नीलदर्शनात् तदा-
 दानार्थं प्रवृत्तिसत्त्वाऽपरसन्तानेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् तद्विषयं दर्शनमनुमीयते, नैतदुच्यति;
 अनुमानेन स्व-परदर्शनभूतो नीलादेरेकताऽसिद्धेः। तदि सद्वाच्यपदार्थदर्शनादुपजगामानं स्व-
 दृष्टद्वारां परदृष्टस्य प्रतिपादयेत्, यथाऽपरधूमदर्शनात् पूर्वसदृशं दहनमधिगन्तुमीशो न तु
 तत्रैव पूर्वदृष्टम्, सामान्येनान्वयपरिच्छेदात्। तथानुमानतोऽपि प्राप्ताकारसंस्कृता ।

ननु भेदोऽप्यस्य न सिद्ध एव । प्रतिभासभेदे सति कथमसिद्धः परप्रतिभासपरिहारेण स्वप्न-
 तिभासान् स्वप्रतिभासपरिहारेण च परप्रतिभासान् विवेकस्वभावांन् व्यतिरेचयति अन्यथा
 तस्यायोगात् । ततः स्व-परदृष्टस्य नीलादेः प्रतिभासभेदाद् व्ययहारे तुल्येऽपि भेद एव । इतरथा
 रोमाक्षतिवत्तद्व्यावर्त्येदं नात् सुखादेरपि स्व-परस्तन्तांनभ्यस्तत्त्वं भवेत् ।

अथापि सप्तानभेदात् सुखादेर्भेदः । ननु सप्तानभेदोऽपि किमन्यभेदात् ? तथा चेद्वनपत्त्या ।
अथ तस्य स्वरूपभेदाद् भेदः सुखादेरपि तर्हि स एवास्तु, अन्यथा भेदातिशेदः । न ह्यन्यभेदादन्यद् ॥ ५ ॥
मिथम्, अतिप्रसङ्गात् । नीलादेरपि स्व-परप्रतिभासितः प्रतिभासंभेदोऽस्तीति निश्चयः ।

अथ देशैकतयादेकायम्, ननु देशस्यापि स्व-परदृष्ट्यान्तरीकन्यायाद् भिन्नता युक्ता । तस्माद् प्राहकाकारयत् प्रतिपुष्टयमुद्भासमानं नीलादिकमपि मिश्रमेव । तथैककालोपलब्ध्याद् प्राहकयत् स्वमकाशम् ।

अथ प्रादुर्भाकार्यश्चिद्रूपायाद् वैद्यको नीलाकारस्तु अङ्गत्वाद् प्राद्या, अत्रोपपत्तेः—किमिदं २०
 धोपस्य चिद्रूपायम् । यद्यपि रोहं स्वकं नीलादेरपि तर्हि तदस्तीति न अङ्गता । अथ नीलादेरपरो-
 क्षत्यरूपमन्यस्माद् भवतीति प्राद्याम्, ननु धोपस्यापि स्वस्वरूपमिन्द्रियादेर्भवतीति प्राद्यां न्याम् ।
 अथ यद् इन्द्रियादिकार्यं न तद् वैषम्यं, नीलादिकमपि तर्हि नयनादिकार्यमस्तु न तु प्राद्याम् ।

अप्यापि बोधो बोधस्य रूपतया नित्यो नीलादिकस्तु प्रकाशरूपतयाऽनित्य इति प्राशङ्गः, तदप्यसत्, स्वभावेनैतदादिबलादुदेति रूपमपरोक्षम्, तद् अनित्यं स्वभाविर्भवेत्, प्राशङ्ग्य २५ कथम्? न हि यद् यस्मादुत्पद्यते तन् तस्य घेद्यम्, अतिप्रसङ्गम्। तस्मादपरोक्षरूपाः स्वभावात्। एवमकाशाः। बोधस्तु नित्योऽनित्यो या तात्काले वैषष्ट्यमुज्जाति त त वैश्वान, प्रबोधि पारमर्त प्राशङ्ग्य-प्राद्वक्तव्यतः।

यदि मीते व्याप्रियते तदा तत्राप्यगो व्यापार इत्यवस्था । अथ न व्याप्रियते न तद्व्यापार इत्यवस्था । अथ व्यापारस्याप्यवस्थाप्यतिरेकेण्यपि मीते प्रति व्यापारिक्रिया, तस्य तदुत्पत्त्या, मनु मीलन्यापि" एवं स्वरूपं विद्यत इति बोधं प्रति प्रदृष्टव्यापत्तिः स्यात् ।

रिक्त, बोधेन यदि नीलं प्रति ग्राहकतया ज्ञापने वा नीलाद् भिन्ना, अभिन्ना वा ' भिन्ना येन्, २५
त तथा तस्य ग्राहकत्वं, भिन्नादेव । अयाभिन्ना तां नीलादेर्वाक्यपत्त्या, ज्ञानस्यैवाधुनाज्ञान-
राजपत्न्यं । अयं ज्ञानस्यैवाधुनाज्ञानस्य नीलं प्रति ग्राहकता नीलादेरनु तं प्रति ग्राहता । ननु
बोधेन ग्राहकत्वे नीलादेरनु ग्राहकत्वे तिष्ठे राक्षपरिकल्पना युक्ता, शक्यं वा बोधोन्नेयत्वान्, तद्विनी

१-भातखट्ट-दा० । २-खाग्न वा०, पु०, ब-अ० । ३-खाग्न वा०, पु०, ब-अ० । ४-खाग्न
वा०, वा० । ५-समेष्टाद् मेष्टो-भा०, दा० । ६-बायाग्न तरेक-अ०, दा० । ७-उपेक्ष-पु० । ८-दं
दिनपायं बोधस्य य-आ०, वा० । ९-अम्यकुम्भ-अ०, दा० । १०-हर्षीयस्वक-वा०, पु० । ११-वि
रचक-भा०, वा० ।

[illegible][illegible][illegible]

हान्तरूपध्यामा, शब्दधा मित्रहान्तरूपध्यामादाहान्तरूपं तन्व हान्तरूपं न स्यात् । न चाका-
दाहान्तरूपेण हान्तरूपमपि तद्वैतमिति तन्व हान्तरूपं माहान्तरूपमिति चर्कं युक्तम्, समवायस्य
निर्देशमात्रमात्रम् । हान्तरूपं च स्वर्गधित्येति चिन्तं ज्ञानमोऽपि तद्वैतमिति तन्व तद्वैतमिति २५
चर्कं न स्वर्गधित्येति चिन्तं ज्ञानमोऽपि तद्वैतमिति तन्व तद्वैतमिति २५

द्वितीयपक्षेऽपि धेनुनाम् 'मदि बधिन् पशुर्यः कर्तृरूपः करणरूपो वा स्यान्मनि कर्मणीय
सत्तापाने दए' इति, मत्पशुपक्षेणाम्, मिश्रप्रापारण्यतिरेकेणापि आत्मनः कर्तुः प्रमाणस्य
न ज्ञानस्य स्वयंमिदित्यप्रतिपादनात् । एकस्यैव न द्वितीयादिकरणमपेक्षायस्यामेदेन यथा
प्रमाणत्वं प्रमेयस्य च भवति न विमिश्रितत्वेनाभ्युपगम्यते तथैकदाऽप्येकस्यात्मनः अनेकधर्मसंज्ञावात् ३०
प्रमाणत्व-प्रमाणत्व-प्रमेयवाक्यविरुद्धानि हि आभ्युपगम्यते तत्तत्प्रमेयोवात् तत्तत्त्वमापायस्य
प्रमाणमिदित्यनेनापिरोधानात् । यथोक्तम् 'प्रमाणाविषयस्यैव्यपरोक्षतेत्यस्य भाषितस्य कोऽर्थः'
इत्यादि, मत्पशुपक्षेणाम् । ज्ञानतया प्रमाणमेव न स्वकृपायमात्मनस्य प्रतिपादितत्वात् । न च घटादेः
स्वरूपस्य मिश्रज्ञानप्राप्त्यान् प्रमाणः प्रमाणस्य च स्वकर्म मिश्रज्ञानप्राप्तम्, तयोर्भिन्नपक्षेन घटादेस्तु
तद्विषयेषण स्वरूपस्य सिद्धत्वात् । न च प्रमाण-प्रमातृस्वरूपप्राप्तकस्य प्रत्यक्षस्य तात्पर्यानुसारं प्रमादः, ३१
तत्तत्प्राप्तकस्य दर्शनस्य प्रदक्षिणत्वात् । यदपि 'घटादेः चक्षुरा पदयामि' इत्यनेनोक्तिप्रसङ्गापादनं
कृतम्, तदप्यपशुपक्षेणाम्, सति धनुषो जडव्याख्यास्वरं विदितस्य प्रमातृ-प्रमित्योरपि विरुद्धपदो-
रपक्षेऽपिदित्यनेन पक्षम्, अन्यत्वं भाषयानुपपत्तेः । यत्किंचम् 'इन्द्रियव्यापारे सति शरीराद् व्यपचिउ-

१ दाक्षिण्य-वा०, वा० सिंग। २ दाक्षा-का०, गु०। ३ अथ मयतु वा०, मा०, वा०। ४-प्राणा-गु०। ५-सद्वर्मा श-मा०, मा०, वा०, वा० सिंग। ६-सद्वर्माश-मा०, मा०, वा०, वा० सिंग। ७-मरुपाथा-मा०, मा०, वा०, वा०। ८ पु० ७९ पं० ११ वत्सल 'किं निद्रूपस्य सता' इति वत्सल। ९ पु० ७९ पं० १८। १० पु० ८१ पं० १७-प्र० पु० पं० १६। ११ पु० ७९ पं० ११। १२ पु० ७९ पं० ११। १३ पु० पं० २६। १४ पु० ७९ पं० २४। १५ पु० ७९ पं० २६।

दैर्घ्यरूपवादः ।

ष्ववभासानुप्रवेशेन प्रतिभाति, उताननुप्रवेशेन । यद्यनुप्रवेशेन तदैकतर्फीलमानपरमाण्ववभासानु-
मनुप्रवेशाधीलज्ञानसंवेदनस्यैकपरमाणुरूपत्वम् । तस्य चाननुभवात् कुतो नीलज्ञानसंवेदनसिद्धिः ?
अथाननुप्रवेशेन तदा नीलज्ञानपरमाण्ववभासानामयन्ताकाकस्यानां प्रतिभासनात् कुतः स्थूलमेक-
नीलज्ञानसंवेदनं प्रतिनीलमानपरमाण्ववभासं मिश्रत्वात् ? अथ स्वसंवेदनायभासमेदं सत्यपि न
तत्प्रतिभासस्य नीलभासस्य भेदः ननु कुतो नीलज्ञानस्याभेदः किं तत्स्वसंवेदनाभेदात्, स्वतो या ? ५
यदि स्वसंवेदनाभेदात्, तदयुक्तम् ; तद्भेदस्य व्यपस्थापितत्वात् । अथ सत्य एव तदभेदः, तद्व्ययु-
क्तम् । तस्याव्याप्यसिद्धत्वात् ।

तथा, यदि दर्शनायस्थायां स्वदर्शनायस्था न प्रतिभातीति तद्व्यवस्थाव्याप्तिदर्शनेनायस्यानु-
ग्रीतुं शक्या । नन्वेवं तदप्रतिभासने तेन तद्व्यवस्थिरपि कथं ग्रीतुं शक्या ? तदप्रतिभासने 'तत्
इदमवस्थावृत्तं व्यावृत्तम्' इत्येतदपि ग्रीतुमशक्यमेव । न च तद्विचित्रप्रतिभासादेव तद्व्या-
मिग्रीहीतयेति पक्षः युक्तम्, तदप्रतिभासने तद्विचित्रस्यैवाप्रवृत्तत्वात् । न च 'तद्व्यवस्थिरस्य स्वरूपमेव'
इति दर्शनमानेन तत्स्वरूपप्राप्तिना तद्विचित्रस्यैवा तद्व्यवस्थिरपि ग्रीहीतयेति युक्तम्, तद्व्यावृत्तस्य
सर्वस्य समानत्वात् । न बाधधितैकप्रत्ययविरहस्यागमन एकत्वमिति युक्तम् । न बाधैकत्वाच्चरमायस्य
विशिष्टाधकर्मसि, तद्वाधकत्वेन संभाव्यमानस्य प्रमाणस्य यथास्थानं निषेधमानत्वात् ।

अथ तु याऽनुसन्धानप्रत्ययलक्षणजैतोस्तदेकव्यवस्थिरसिद्धिरपि नेतरेतत्प्रत्ययदोषः, यतो नैक-१५
त्यप्रतिपक्षमनुसन्धानमव्यपिष्टत्वाद्वाप्ये निधीयते—येनायं दोषः स्यात्—अपि त्वनेकत्वेऽनुस-
न्धानस्यासंभवात् ततो व्यावृत्तमनुसन्धानं तदेकत्वेन व्याप्यत इत्येकमन्ताने स्रष्टावपुसन्धान-
दर्शनादनुमानतोऽपि तत्सिद्धिः । न च भेदे दर्शन-स्रष्टादिमानानामनुसन्धानं संभवति । अन्यथा
देयदत्तानुभूतेऽपि यद्दत्तस्य स्रष्टावपुसन्धानं स्यात् ।

अथ देयदत्त-यद्दत्तस्योक्तसन्तानाभावादानुसन्धानम्, यत्र स्वैकः सन्तानस्त्र पूर्वाऽप-२०
रमानयोत्पत्त्यन्तर्भेदेऽपि भवत्येवानुसन्धानम् ; ननु सन्तानस्य यदि सन्तानिभ्यो भेदः एकत्वं च
तदा शङ्कान्तरेण स एषाभ्याऽमिहितो यत्प्रतिपक्षमनुसन्धानम् । अथ सन्तानिभ्यो भेदः सन्ता-
नस्तदा पूर्वात्तरमानक्षणां सन्ताननिर्देशादप्यानां देयदत्त—यद्दत्तज्ञानपरत्वं तन्मेदात् तद्विचित्र-
सन्तानस्यापि भेदः इति कुतोऽनुसन्धाननिमित्तत्वम् ? अथैकमन्तानिपतितानां पूर्वात्तरमान-
स्तानिनां कार्यकारणभावाद् भेदऽप्येकमन्तानत्वम् तद्विचित्रमनुसन्धानप्रत्ययो युक्तः, न पुनरैव २५
दत्त-यद्दत्तज्ञानयो कार्यकारणभावः, अतस्तद्विचित्रमन्तानाभावादिनिमित्तज्ञानानुसन्धानाभावात् ; ननु
देयदत्तज्ञानं यद्दत्तं यदा व्यापार-व्याहारगतिरिति पदद्वयार्थे तदा तद् यद्दत्तानुमानजनकः भव
तीति कार्यकारणभावादिनिमित्तैकमन्ताननिषेधनाऽनुसन्धानप्रसक्तिः स्यात् ।

अथ स्वमन्तानुपादानोपादेयभावेन माना ज्ञानजनकभावः, मिश्रमन्तानोऽनुसन्धानाभावात् । यन्
तद्भाष इति नाऽयं दोषः ननु किं पुनरिदमुपादानं यद्भावाद् मिश्रमन्तानोऽनुसन्धानाभावात् । यन्
स्वमन्तानिनिपुनां वाय जनयति तदुपादानकारणम्, यथा मृत्पिण्ड स्वय नियतमानो घटमुपादय-
तीति स घटोत्पत्त्यायुपादानकारणम् अथवाऽयम्—अनेकस्वादुगन्धमाने कार्ये स्वगतपिण्डोपाधायक-
तत्, नन्वेव निमित्तकारणम् । ननु प्रतिक्षणविशारदत्वेकस्वभावायुपादानं कार्यं स्वगतपिण्डोपाधायक-
क्षणेयुपादानोपाधकारणं न त्वयवस्थापयितुं शक्यः । तथाहि—उत्तरमान जनयन् पूर्वंज्ञान किं नष्ट
जनयति उत्तरमम् उत्तरमम् अनुभवम् वा ? न नावप्रष्टुं विचित्रतत्त्वस्यापानजनकत्वादिनि-
यमानं नतोपाधकारणं शन नायजनम् क्षणवत् नष्टमज्ञानम् । नाप्यनुभवम् पक्षस्वभावम्
विराजोभयकृपावत्त्वमानं । नाप्यनुभवकृपावत्त्वमानं अन्योन्यव्यपच्छेदकृपावत्त्वमाने निषेधेन तद्विचित्रज्ञान-
नरिपक्षत्वेनानुभवकृपावत्त्वमानं ज्ञेयमानम् ।

अथ यदि व्यापारमात्रान् कारण कार्योपादकमभ्युपगमयेन तदा स्यादयं दोषः—यदुत नष्ट
व्यापारमात्रमभ्युपगम्य यथा यथापादकत्वम् यदा तु प्रागभावाप्राप्तमेव कारणस्य कार्योपादकत्वम् न
बुत एतदोपादयः नन्वेकस्वप्रभ्युपगमे प्रागभाविनोऽनेकस्वादुगन्धमाने कार्ये कुतोऽयं दोषः ।

१ एषाऽनुसन्धानप्रत्ययः । २ तद्व्यवस्थाव्याप्तिदर्शनं । ३-सन्ताने तद-भा- ४-सं-
-सन्ताने तद-भा- ५-सं- ६-सं- ७-सं- ८-सं- ९-सं- १०-सं- ११-सं- १२-सं- १३-सं- १४-सं- १५-सं- १६-सं- १७-सं- १८-सं- १९-सं- २०-सं- २१-सं- २२-सं- २३-सं- २४-सं- २५-सं- २६-सं- २७-सं- २८-सं- २९-सं- ३०-सं- ३१-सं- ३२-सं- ३३-सं- ३४-सं- ३५-सं- ३६-सं- ३७-सं- ३८-सं- ३९-सं- ४०-सं- ४१-सं- ४२-सं- ४३-सं- ४४-सं- ४५-सं- ४६-सं- ४७-सं- ४८-सं- ४९-सं- ५०-सं- ५१-सं- ५२-सं- ५३-सं- ५४-सं- ५५-सं- ५६-सं- ५७-सं- ५८-सं- ५९-सं- ६०-सं- ६१-सं- ६२-सं- ६३-सं- ६४-सं- ६५-सं- ६६-सं- ६७-सं- ६८-सं- ६९-सं- ७०-सं- ७१-सं- ७२-सं- ७३-सं- ७४-सं- ७५-सं- ७६-सं- ७७-सं- ७८-सं- ७९-सं- ८०-सं- ८१-सं- ८२-सं- ८३-सं- ८४-सं- ८५-सं- ८६-सं- ८७-सं- ८८-सं- ८९-सं- ९०-सं- ९१-सं- ९२-सं- ९३-सं- ९४-सं- ९५-सं- ९६-सं- ९७-सं- ९८-सं- ९९-सं- १००-सं-

इदमत्रोपादानकारणम् इदं च सहकारिकारणम् इति, द्वयोरपि कार्येणानुविहितान्वय-व्यतिरेकत्वात्? अथ सत्यप्यन्य-व्यतिरेकानुविधाने एकस्योपादानत्वेन जनकस्यमपरम्याप्येति, नन्वेतद्वोपादानभावेन जनकत्वं कस्यचिद् रूपस्याननुगमे प्राग्भाविन्यभावेण दुरवसेयम् । अथामिहितमेवोपादानकारणत्वस्य लक्षणं तद्व्यगमात् कथं नद् दुरवसेयम् । सत्यम्, उक्तम् न तु कस्यचिद् रूपस्याननुगमे तत् संभवति । नाप्यवसातुं शक्यम् ।

तथाहि—यत् स्वगतविशेषाधायकस्यमुपादानन्यमुक्तं तत् किं स्वगतकतिपयविशेषाधायकस्यम्, आहोस्वित् सकलविशेषाधायकस्यम् इति? तत्र यदि प्रथमः पक्षः, स न युक्तः; सर्वत्रज्ञाने स्वाकारण-कस्यासदादिविमानस्य तं प्रत्युपादानभावप्रसङ्गान् । तथा, रूपस्यापि रूपमानं प्रत्युपादानमावय-सक्तिः, तस्यापि स्वगतकतिपयविशेषाधायकत्वात् । अन्यथा निराकारस्य बोधस्य सर्वान् प्रत्यविशेषाद् १० 'रूपस्यैवायं ग्राहको न रसादेः' इति ततः प्रतिकर्मव्यवस्था न स्यात् । रूपोपादानत्वे च ज्ञानस्य परलोकाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् । किञ्च, कतिपयविशेषाधायकत्वेनोपादानत्वे एकस्यैव ज्ञानक्षणस्य तत्कार्यानुगत-व्यावृत्तानेकधर्मसम्बन्धित्वाभ्युपगमे विरुद्धधर्माभ्यासोऽभ्युपगतो भवति, तथा च यथा युगपद्भाष्यनेकविरुद्धधर्माभ्यासेऽप्येकं विमानं तथा क्रमभाष्यनेकतद्धर्मयोने किमित्येकं नाभ्युपगम्येत?

१५ अथ सकलविशेषाधायकत्वेन, न तर्हि निर्विकल्पकात् सविकल्पकोत्पत्तिः । न च निर्विकल्पक-योरभ्युपादानोपादेयत्वेनाभ्युपगतयोस्तद्भाष्यः स्यात्, तथा च कुतो रूपाकारात् समनन्तरप्रत्ययात् कदाचिद् रसाद्याकारस्याभ्युपादेयत्वेनामिमत्स्योत्पत्तिः?

अथ विज्ञानसन्तानयद्व्याभ्युपगमाद् नाऽयं दोषः—तेन सर्वस्य स्वसदृशस्योत्पत्तिः—तद्यसिन् वृक्षेने एकसिन्नपि सन्ताने प्रमातृनानात्यप्रसङ्गः; तथा च गवाऽभ्युपगमनयोर्मिन्नसन्तानपत्तिनो- २० रेकेन दृष्टेऽर्थेऽपरस्यानुसन्धानं न स्यात्, देयदत्त-यजदत्तसन्तानगतयोरिवान्येनानुभूतेऽप्यस्य । दृश्यते च—

"गामहं ज्ञातवान् पूर्वमभ्यं जानाम्यहं पुनः" [स्तो० वा० सू० ५, आत्म० ब्रह्म० १२२] ।

किञ्च, सकलस्वगतविशेषाधायकत्वे सर्वान्मनोपादेयमानक्षणे तस्योपादेयाद् अनुपयुक्तस्यापरसमा-धस्याभावाद् योगिगिज्ञानम् रूपादिकं चैकसामग्र्यन्तर्गतं प्रति न सहकारित्वं तस्येति सहकारि- २५ कारणाभावे नोपादेयक्षणव्यतिरेककार्यान्तरोत्पादः ।

अथ येषां कारणमेव कार्यतया परिणमति तेषां भवन्त्यं दोषो नैवत्वाकं प्राग्भाष्यमात्रं कारणव-मभ्युपगच्छताम् । नन्वत्रापि मते येन स्वरूपेण विज्ञानमुपादेयं विज्ञानान्तरं जनयति किं तेनैव रूपमेकसामग्र्यन्तर्गतम्, उत स्वभावान्तरेण? तत्र यदि तेनैव तदा रूपमपि ज्ञानमुपादेयभूतं स्यात्, तत्स्वभावेनैवत्यत्वात्, तदुत्तरज्ञानक्षणवत् । अथ स्वभावान्तरेण तदोपादानामिमत् ज्ञानं

३० द्विस्वभावात्सङ्गते । यथा योपादान-सहकारिस्वभावरूपद्वययोगस्तथा त्रैलोक्यान्तर्गतान्यजगत्कार्यो-त्तरपेक्षया तस्याजनकस्यमपि स्वभावः, ततश्चैकस्य ज्ञानक्षणस्य यथोपादान-सहकार्यजनकत्वात्तत्-विरुद्धधर्माभ्यासितस्याभ्युपगम्यते तथा हर्ष-विषादाद्यनेकविधतात्मनस्तात्सन्तानस्याभ्युपगमनस्यमा-अयोपादान-सहकार्यजनकत्वादयो धर्मास्त्रय कल्पनाशिलिपिकल्पिताः, एकस्य तु तस्य स्वसंवेदना-

३५ स्वसंवेदनाध्यशतिद्वयस्य क्रमवच्छेद-विषादादिकार्यदर्शनाऽनुमीयमानतदपेक्षजनकत्वाऽजनकत्वधर्मा-पनेयं न स्यात् । तत्र स्वगतसकलधर्माधायकस्यमुपादानत्वं भवदभ्युपगमेन सहतम् । नापि सन्ता-मनिवृत्त्या कदाप्युपादकत्वस्यभाष्यम्, तथाऽभ्युपगमे ज्ञानसन्ताननिवृत्ते, परलोकाभाष्यमसङ्गः ।

अथ समनन्तरप्रत्ययत्वमुपादानन्यमुच्यते । तथाहि—समस्तुस्या, अनन्तरोऽप्यपरिण-

१-शानुगमे वा०, भा० । २-ष्ट० ८० पृ० ११ । ३-ष्ट० ८० पृ० १२ । ४-तपेक्षाने द्वा-भा०, भा० । ५-य च द्वा-भा०, भा० । ६-वृत्त्याने-भा०, भा० । ७-तर्हि निर्विकल्पकोत्पत्तिः । वा०, भा० । ८-एक-सविकल्पको-भा०, भा० । ९-ज्ञानरूपा-भा०, भा० । १०-नास्माकं भा०, गृ०, वा०, भा० । ११-क्रमवच्छेद-भा०, भा० । १२-हर्षादिविध-भा०, भा० । १३-नुमीयमानं तदपेक्ष-भा०, भा० । १४-नुमीयमानं तदपेक्ष-भा० ।

प्रत्ययोः जनकः । न चैतद् मिश्रसन्तानादिति न तत्रानुसन्धानसंभवः । नन्यत्रापि समर्थं कार्येण यमुपादानार्थं प्रत्ययस्य तदा यन्त्रयम्—किं सर्वथा समत्वम्, उतैकदेशेन ? यदि सर्वथा तदसत्, कार्य-कारणयोः सर्वथा तुल्यत्वे यथा कारणस्य प्राग्भावित्वं तथा कार्यस्यापि स्यात् ; तथा च कार्य-कारणयोरेककालत्वाद् न कार्यकारणभावः, न एककालयोः कार्यकारणभावः सत्येतरगोपि-
पाणयत् । तथा, कारणमित्यस्यापि स्वकारणकालता, तस्यापि स्वकारणकालतैति एककालसन्तानम् ।
भ्यमिदानीं समत्वं जगत् स्यात् । अथ कथञ्चित् समानता, तथा सति 'योगिज्ञानस्यायसदादिमाना-
लम्पनस्य तदाकारत्वेनैकमन्तान्तत्वं स्यात्' इत्यादि ह्युपनिषद्व्याख्यानैः । अथानन्तत्वंमुपादानत्वम्, ननु
क्षणिकैकान्तपक्षे सर्वजगत्क्षणानन्तरं विद्यमानत्वेन जगद् जायत इति सर्वेषामुपादानत्वमित्येकम-
न्तान्तत्वं जगतः । देशानन्तर्यं तत्रानुपयोगि, देशस्थवद्विद्वत्प्राणीद्वजन्ममरणविसम्यं भाविजन्मविको-
पादानव्याधुपगमात् । प्रत्ययत्वं तु नोपादानत्वम्, सहकारित्वेऽपि प्रत्ययत्वस्य भावान् । तत्र समन-
न्तरप्रत्ययत्वमनुपादानत्वम् । 'न च प्रतिक्षणविशेषाद्यु भावेषु कथञ्चिद् एकान्यव्यमन्तरेण जनकत्व-
मपि संगच्छते किमुनोपादानादिविभागः' इति शनमहमहप्रतिपादनायगरेऽभिधायमात्रः ।

अथ केचिन् तुल्येऽपि जनकत्वे स्व-परसन्तानगतयोर्विमानयोग्यवादान्तरे कारणमाहुः—“स्व-
न्तर्नौ चेतितं ज्ञानं ज्ञानान्तरजनकम्, न त्वेषं परसन्तानौ, अतो जनकत्वमिति त्रिगुणोपादानकारण्ये
निमित्तस्य स्वमपादिरधुनाहेतुगुणमापाद् व्यवस्था” । अस्यापि व्यवस्थानिमित्तत्वमनुक्तम्, नहि
ज्ञानमर्थवेदिनं व्यवस्थां लभते । संवेदनं हि ज्ञानार्थं स्वतः व्यवेक्षते, न च स्वसन्ततिपत्तिरेव पर-
सन्ततिपत्तिरेऽपि तुल्यम् । ज्ञानान्तरवेद्यत्वं तु न साधयैरभ्युपगम्यते ज्ञानस्य नियमन इति भावम-
प्यतिप्रसङ्गरहितः । न च स्वसन्ततापि स्वसंयतिज्ञानपूर्वकता ज्ञानस्य विद्या, मूर्तापचयगोचर-
कालभाविज्ञानस्य तथाव्याप्यगमात् । यतो विज्ञानपूर्वकत्वेऽपि तत्र विप्रतिपक्षा यादृशः पुनः पुनः
संयतिज्ञानपूर्वकत्वम् ? तत्रैतत् स्यात्—विज्ञानपूर्वकत्वस्यानुमानेन निश्चयान् कार्यं विप्रतिपत्तिः ।
तथा दर्शितम् 'तज्ज्ञातीयान् तज्ज्ञातीयोग्यताः' इति, यतश्च । अतज्ज्ञातीयादपि आपानामुपनिर्वा-
मान्, यथा धूमादेः ।

येऽप्यत्राहुः—“सददा-नाददाभेदेन भावानां विज्ञातीयोत्पत्त्यर्थमपानेनद्वयम्” तेषामपि
सददा-नाददाविवेको भाषागृह्यप्रमाणगोचरः, कार्यनिरूपणायामपि तयोर्विवेको दुर्लभस्तस्मादप्यम-
रिहातः । यैः पुनरुच्यते—“सर्वस्य समानज्ञातीयादुपादानानुपत्तिः, आद्यस्यापि धूमराजस्योदादा-
भावेन व्यवस्थापिताः काष्ठान्तर्गतानां अजयः” तत्रापि राज्ञातीयत्वं न विद्या । कपारीनां हि कपारिपूर्व-
कावेन वा राज्ञातीयत्वम्, धूमस्योपलक्षितनायकपूर्वकावेन वा । प्राच्ये विद्यते तैत्तिरीयं विज्ञातीया
दुर्लभतागौरव्यभ्यानुपजायमानस्य । उक्तविकल्पेऽपि काष्ठान्तर्गतानामप्यपानां धूमस्य तैत्तिरीयम्,
पारिभाषिकं वा । परिभाषापाल्पायद्वयमविषयः । श्लोकेऽपि तदाकारव्यवस्थितानामप्यपानां तैत्ति-
र्यमप्यवधारतः । तैत्तिरीकेणापि श्लोकप्रतिपक्षव्यवहारानुसरणे युक्तं कर्तुम् । तस्मात् राज्ञातीयादुपत्तिः ।

यद्यत्रोच्यते—‘तस्यामपराधायां विज्ञानभावे तदपराधातः प्रत्युत्पन्नगोचरकालादीदीर्घादीर्घानि
भवेत्, न मया किञ्चिदपि चेतितम्’ ‘स्मृतिर्दीर्घमनुभवपूर्विका, अतो येनानुभवेन तत्र न
किञ्चिदोच्यते तस्यामपराधायां तस्यापराधं तस्याधोऽभ्युपगम्यत्वं’ यतश्च तुल्यत्वम्, ‘न किञ्चिद-
चित् मया’ इति ह्युपता पर्यवेदनं योच्यते, स्वरूपावेदनं वा । स्वभाववेदेनैककालप्रतिषेधो न पुनः ।
स्वरूपावेदेन तु स्वसंवेदनाभ्युपगमे दुनोत्पत्तिरिति । तस्मादिदानीमेव अतोऽपराधम् तदपराधाभावी इव
सर्वानुपगमः रक्ष्यते ।

अतश्च ता मस्यामपराधायां विज्ञानं तथापि जनकत्वातिरिक्तव्यापारविदेत्यामात्रं, समस्तस्य तददीर्घं हे
जनकत्वातिरिक्तऽभ्युपगम्यमाने तयोस्तात्त्विकमेदमहम् । तथा च ‘चरैर्यजन्तं हानस्यन्तं
समनन्तरमाद्यप्यं तदेव परसन्तताप्यवच्छिन्नत्वेन जनकत्वम्’ इत्येकत्र क्ताम् । अथ जनकत्व-
समनन्तरव्याप्यो धर्मा । कारणनिकाः, अकल्पितं तु यत् क्वचप तत् तैत्तिरीयम्, न च योऽप्यहम् ।
किमिदानीं शांभुना क्पाद् भावानामुपत्तिः ? हेतुच्यते, यथा वा काष्ठविकल्पे ? अथ जनकत्व-

१ इ० ८८ ४० ४ । २-सर्वचेति-क०, ब० । ३-यत्तायादिन क०, ट० । ४ इ० ८८ ४० ४० ।
इ० ८८ ४० ११ । ५-नात् तदु-क०, ब० । ६-न । ७-सर्ववेदेन योच्ये-क०, ट० । ८-सर्वेन जनक-
त्वातिरिक्तान्यु-क०, ब० । ९-नाकारात्मकजनकत्वम् इत्येकत्र क्ताम् । क०, ब० । १०-काष्ठविकल्पे-क० ।
१०-समजनकत्वाति-क० ।

निरिक्रम्य समनन्तरप्रत्ययव्यस्येवमुच्यते कथं तन्निबन्धना व्यवस्था? तथाहि—एकस्मात् कर्मणो परसमन्ततिगतेन विमानेन तुल्येऽपि जनकस्य समनन्तरप्रत्ययव्यस्येन जननविशेषमस्तीत्येकमव्याज-
व्यवस्था नियते, यदा तु व्यवस्थानिवन्धनस्यापि सांभूतव्यं ततस्तद्वृत्ताया व्यवस्थायाः सामर्थ्येनाने-
दुर्भवेन्निति । अयमपि सौगतानां दोषो न जनानाम्, यतो 'मानपूर्वकत्वं ज्ञानम्, स्वसंज्ञितं च
५. मानस्य स्वरूपम्' इत्येतन् प्राह प्रतिमाधितम् ।

यद्योक्तम् 'अनज्जानीयादपि मायानामुपसिद्धिर्ज्ञानाद्, यथा भूमादेः' इत्यपि न शङ्क्यम्, यतो
मायामित्यनज्जानीयोऽप्यसिद्धिर्भूतगम्यते—निरक्षणादपि पारकात् भूमादेरुपसिद्धिर्ज्ञानाद्—किन्तु कारण-
गतधर्मानुविधानं कार्यव्यामुपगमननिबन्धनम्; तस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तिर्न प्राह । न च कार्य-विशेषो-
विधानल-धूनयोः स्वस्या पैतृसम्यग्, पुत्रतत्त्विकात्वेन प्रयोऽपि सादृश्यात् । गरीषा सादृश्ये च
१०. कार्यस्यैवनागमादत्रमहः एकाग्रयामोः । यन्तु 'सद्वानादशविधैकः कार्यनिरूपणाधामपि दूरीय' ।
न च यः कार्यसंज्ञानादिति विवेके नापधारयितुं शमलस्यानुमानव्यवहारेऽनधिकार एव । तदुच्यते-

'मुनिरेति न कार्यं कारणं न इत्यभिप्रेत्य, आत्मार्थधारणे यतो विवेकः' []

अत्र एव 'कदाचित् रि कदाचिद्वैकत्वेन वा' इत्यादि अनभिमतोक्तान्प्रमाद्यम्, क्वाश्चिद्
सादृश्यं कार्य-कारणसंज्ञितं नाह; तस्य च प्रकृते प्रमाणानुगताह ।

१५. दम् 'युग-सुविदितकालस्यानु विमानाभावेन तदुपैक्यमुत्तममात्रस्य न शङ्क्यमिति' इत्युपस्थापि,
निरक्षरः, निरक्षरः विमानाभावात्प्रत्ययमात्रमात्रमाह । तथाहि—न तावत् युग एव तदवस्थायां
दिशान्तरं वेत्ति, तथा विमानाभावात्प्रमाणम्, तदवस्थां न तथैव ज्ञातव्यात् न तदवस्थायां
निरक्षरः । अन्ति युगसंज्ञितोऽप्यवस्थायां वेत्ति, कारण-व्यापक-व्यवस्थानुगताधीनो निरक्षरः
२०. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

निरक्षरः, 'कारणव्यवस्थायां प्रमाणं निश्चयः साधयेतामुत्तममतीत्युच्यते । तदवस्थायां प्रमाणं
प्रमाणव्यवस्थायां प्रमाणं निश्चयः साधयेतामुत्तममतीत्युच्यते । 'न निश्चये
२५. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

३०. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

३५. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

४०. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

४५. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

५०. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

५५. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

६०. 'यदि विवेकः प्रमाणम् अत्रत्य तदभावात्प्रमाणकत्वाधीनम् । न यथाभावात् तदभावात्प्रमाणं तथा
अनन्यत्वात्प्रमाणं, अत्रत्य' इत्यर्थेतिरितिज्ञानानिवाधून्येन निश्चयस्य प्रमाणस्यानवस्थायीत्वेन

वेदिकयपि कर्तृपूर्विका तर्हि प्राप्तादादिसंस्थानयन् पृथिव्यादिसंस्थानयनस्यापि तद्व्यवसायः, विदोषानुपलक्षणम् । तत्र हेनोत्पत्तिरिति ।

[मा भूद्विमिश्रये तथाऽप्यस्मान् साध्यमिच्छेन्न युक्तं, नहि केवलम् एतत्प्रमाणम् इति चेन्न-
स्यात् साध्यायामः । ननु किं घटादीं कर्तृ-कर्म-कर्मण्यपूर्वकत्वेन कार्यसाध्यासंस्थानयनमः ? अन्यदे-
घटगते कार्यस्य प्रतिपत्तिरपि न इत्यादि, वा हि सकलाद्येनैव गृह्यते, अथ नृ इति चेन्नमिहकाल-
एव केयाश्चिन् कार्योनामकर्तृपूर्वकाणां कार्यसदोनात्र सर्वं कार्यं कर्तृपूर्वकम्, यथा यत्ने-
यनस्यतीनाम् । अथ तत्र न कर्तृसाध्यायः किन्तु कर्मप्रमाणम्, तत्र विद्यमानेऽपि कर्मणि मयतीति
कथं साध्याभावे हेनोदोनाम् ? क पुनर्विद्यमानकर्तृकाणां नदप्रतिपत्तिः ? यथा घटादीनामनयनो-
त्पत्तीनाम् । युक्तं तत्र कर्तृप्रतिपत्तिः, उत्पादकालानयनमात्रम् । नन्वादि य मन्त्र मन्त्र मन्त्रिघातम्,
अन्यदाऽप्य सविधानामावाद्ग्रहणम् । यनयनेषु च व्यापरेषु च नयनानयनानु कर्तृप्रमाणे नद-
गमोऽप्यवयवी, यथोपलब्धमानजगमनि घटादीः, अत उत्पत्तिरनयनमात्रम् कर्तृप्रमाणमिति-
व्याप्तम् तत्र व्याप्तिप्रमाणकाल एव कार्यसाध्याहेनोदोनात्र कर्तृपूर्वकत्वेन इति ।]

इतश्च दृष्टान्तद्वयपरिकल्पनायामावाद्-दृष्टान्तं श्रित्यादीनां कारणप्रमाणाः अदृष्टम् च कर्तृ-
कारणव्यवस्था न युक्तिमती । अथ न श्रित्यादेः कारणव्यतिरिक्तकर्म कर्तृप्रमाणमात्रम्, तत्तदा-
वेऽपि तस्याप्यकारणवर्तते, नद्वयम् । यतो यद् यस्याऽप्य-व्यतिरेकानुविधायि तन् नयन कारणम् ।
इतरम् कार्यम् । श्रित्यादीनां स्वयमेव-व्यतिरेकायानुविधायनं तदाकृतानं यमस्यादि नयन-
कथमतो व्यतिरेकं कारणं भवेत् । एवमपि कारणव्यवस्थायां दोष इति । "अथवा नयनोत्पत्तिः"
[] इत्यादिना । नयनात् एतत्प्रमाणेऽपि व्याप्यमावादनमर्थं हेनो ।]

अथ तेषां पक्षेऽनयनमात्रं तद्विमिश्रयः, नद्वयम् । नयनवत् नयनवत् च यमिच्छन्वित्येव
यस्येनायोधम् । आसीत् श्रित्यादां साध्य-नदभावोत्पत्तिहेनोत्पत्तिरिति चेन्न नद्वय-
साध्य-विषयोदोनाम् । नद्वयव्यतिरिक्तवत् व्याप्तिरिति । एवमपि साध्याभावे दृष्टम् हेनोदो-
प्रमाणकाले व्यतिरेकात्तदायां निशये वा व्यतिरेकव्यवस्था पक्षेऽनयनमिति नयन-
कथितेनयनमिति मतेम् । नयनात्तद्विमिश्रयः कथितम् हेनोद्विमिश्रयः ।]

अवाङ्मा-माकृतानां व्याप्यारिभिर्येवमिच्छायाः व्याप्यारि यो वा, साध्याभावे कर्तृप्रमाणे
हेनोद्विमिश्रयः उत्पत्ते, तेषु नृ कर्मप्रमाणम् न साध्याभावे, निशयः । ननु तेषु 'इवम्' इत्येव
प्रमाणे कर्तृप्रमाणविशेषतश्च युक्तः । ननु युक्तम्, उत्पत्तिरनयनमात्रम् । कर्तृप्रमाण-
मात्रम् । यन्तम् 'श्रित्याद्यप्य-व्यतिरेकानुविधानसदोनाम् तेषाम् तदा नयनम् कारणवत्
इत्येतिप्रमाणदोषः' इति, यस्यां यद्व्यवस्थायां धर्मोधर्मयोर्गोप्य न कारणता भवेत् । न च तदो-
त्पत्तेय, तयोः कारणव्यवस्थाधनम्-नहि किञ्चिन्नयनमित्युक्तम् तन्मिच्छायां नृ नयनवत्
वा । न च तस्याधनस्याद्विषयसंस्थानमिति । इति चेन्न उत्पत्तिः । इति चेन्न उत्पत्तिः । इति चेन्न उत्पत्तिः ।
प्रमाणे, सर्वोपयोगितां नृ साध्यात्तात्पत्तिरिति । यन्तु सर्वव्याप्तिरनयनमात्रम् ।
युक्तिः प्रदर्शितम् । साध्यादेः उत्पत्तिरनयनम् । तान् प्रति पूर्ववत् नयनं प्रमाणम् ।
प्रमाणमित्युक्तं नृ नयनमित्युक्तम् । अथ उत्पत्तिः साध्याभावे व्याप्यारिभिर्येवमिच्छायां
नयनम्, न तर्हि यत्तत्तत् भूतदादिव्यतिरेकेण व्याप्यारिभिर्येवमिच्छायां व्याप्यारिभिर्येवमिच्छायां
माकृतानाम् । अथ अगमविषयमदृष्टम् कारणम् विना नयनम् इति चेन्न नयनम् ।
उत्पत्तिरिति । प्रति भूतदादेः साध्यात्तात्पत्तिरिति । इति चेन्न उत्पत्तिः । इति चेन्न उत्पत्तिः ।
कारणव्यवस्थाधनमासीत्तदापि कारणव्यतिरिक्तवत् न युक्तः । यथा कारणवत् साध्याभावे
द्विषयवत् नयनमिति इति तन्मिच्छायां तदा नयनम् । इति चेन्न उत्पत्तिः ।
किमिति तन्मिच्छायां नयनम् । न माकृतानेषु व्याप्यारिभिर्येवमिच्छायां नयनम् ।
साध्यात्तात्पत्तिरिति । न च साध्यात्तात्पत्तिरिति । न च साध्यात्तात्पत्तिरिति ।

कारणेषु कारणत्वमप्रत्यक्षम्, कार्येणैव तस्योपलम्भात् । सहकारिसत्ता दृश्यमानस्य क
केषाञ्चित् सहकारिणां दृश्यत्वेऽप्यदृष्टादेः सहकारिणः कार्येणैव प्रतिपत्तिः । एवमीश्वरस्य
त्वेऽपि न तत्स्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षेणेति स्थितम् । ततोऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तयात् कर्तुं उपल
जन्मसु स्थावरेषु हेतोर्वृत्तिदर्शनाच्च व्याख्येयः यतो निश्चितविपक्षवृत्तिर्हेतुर्व्यभिचारी ।

- ५ ननु निश्चितविपक्षवृत्तिर्यथा व्यभिचारी तथा सन्दिग्धव्यतिरेकोऽपि, उक्तेषु स्थावरेषु क
किं कर्मभावात्, आहोस्विद् विद्यमानत्वेऽपि तस्याग्रहणमनुपलब्धिलक्षणप्राप्तयेन । एवं स
व्यतिरेकस्य न कश्चिदेतुर्गमकः । धूमादेरपि सकलव्यतिरेकेण व्याख्येयत्वमप्युक्तम् ।
यद्विषयकयो दृष्ट्याः, तासु चाऽदृष्टासु धूमव्यक्तीनां दृश्यत्वे सन्दिग्धव्यतिरेकाशङ्का न नि
यत्र घट्टेर्दर्शने धूमदर्शने तत्र किं घट्टेर्दर्शनमभावात्, आहोस्विद् अनुपलब्धिलक्षणप्रा
१० इति न निश्चयः । अतो धूमोऽपि सन्दिग्धव्यतिरेकक्याच्च गमकः ।

अथ धूमः कार्यं द्रुतमुजः, तस्य तद्भावे स्वरूपानुपपत्तेरदृष्टत्वेऽप्यन्तलस्य सञ्जायकत्वं
तत् कार्यमप्रोपलम्ब्यमानं किमिति कारणमन्तरेण कल्प्यते? अथ दृष्टादेः कारणस्य कल्याऽ
भूद् पुद्गिमत्तः, यद्वादेर्धूमादीन् प्रति कथं दृष्टाकिता? प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति चेत्, पुद्गिम
ताभ्यां कारणात्यक्तमौ यद्वादिभिस्तुल्यताः, यथा यद्वादिसामग्र्या धूमार्जिन्व्यमानो दृष्टः स त
१५ रेण कदाचिदपि न भवति-स्वरूपहानिप्रसङ्गात्-तद्वत् सर्वमुत्पत्तिमन् कर्तुं-कर्म-कारणपूर्वकं
तस्य सदृशे तयादर्शनात् तद्व्यवनास्यभावात्, तस्यैवैवमप्यनिश्चिताप्यन्तमाभावेऽपि कार्यं म

किंच, अनुपलम्ब्यमानकर्तृकेषु स्थावरेषु कर्तुं उपलम्भः शरीराद्यभावात् नावभावात्
शरीरस्य कर्तृता तत्र कुलालादेः प्रत्यक्षेणोपलम्भः, अत्र तु येनन्यमात्रेणोपादानाद्यभिधाना
प्रयत्नात्तादृशः । नाप्येतत् यत्कथम् शरीराद्यभावात् तर्हि कर्तृताऽपि न युक्ता, कार्येण श
२० तद् व्यभिचारदर्शनात्-यथा स्वशरीरस्य प्रवृत्ति-निवृत्ती कार्येणान्नः करोति, तेन कार्येण श
य शरीरात्तरेण शरीरप्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षणं कार्यं येननः करोति तेन तस्य व्यभिचारः । अथ
एव दृष्ट्यान् करोतु नाव्यत्र, तत्र, यतः कार्यं शरीरेण विना करोमीति नः साध्यम् । तन् श
गतमप्यशरीरगतं चेति नानेन किञ्चिन् । एतेनेतदपि पराकृतं यदाहुरेके-

“अपेक्षनः कथं भावस्तद्विद्यामनुवर्त्तते” []

२५ अपेक्षनस्य शरीरादेरगमेकानुवर्त्तिव्यदर्शनात् । न अपेक्षनस्य तद्विद्यामनुवर्त्तिनोऽपि प्रयत्न
परिहार इति यत्कथम्, यत ईश्वरस्यापि प्रयत्नसङ्गादे न कालिन् इति । न च शरीराभावात्
प्रयत्न इति वृत्तं युक्तम्, शरीराद्यभावादेऽपि शरीरस्य प्रयत्नस्यैव दर्शनात् । तन् कर्तुं । त
भावाद्दृष्टोन्मिन् स्थावरेष्वग्रहणम्, न तत्रादर्शनेन हेतोर्व्यभिचारः । येऽपि “प्रयत्नात्त
इत्यप्यनेन कार्यकारणमात्रम्” आहूतैरप्यामपि कथञ्चिन् कार्यकारणमात्रस्य तन्मात्रस्यैव व्य
३० दानात् सदृश्यं च न । विना कारणव्यतिरेकस्यैव शरीरादेः । अतो न साध्यमात्रः ।

अथ यत्र न संयन्निवर्त्तनाऽपि, नैकस्मिन् साध्यादिद्वये हेतोर्नित्ये द्वितीयस्य तस्यापि
दृष्टादृष्टादेः वस्तुनो द्वैक्याभिप्रायम् ।

अथि कार्यः, अद्विष्टमन्कारणपूर्वकदृष्टस्य प्रमाणेनाग्रहणम् । साध्याभावे हेतोस्तत्त्व
दृष्टादृष्टादेः विवृतिः ।

३५ अथि धर्मोन्मिन्मत्ता, कार्यकारणमहात्मस्य वृत्तिभावेर्धूमप्राप्तस्य च प्रमाणेन निश्चय
दृष्टादृष्टादेः हेतोर्व्यभिचारप्रमाणेनाग्रहणम् । अतोऽप्यशरीराद्यभावादे न न
उक्तमात्रम् ।

अथि हेतोर्विनिवर्त्तनात्, अद्विष्टमन् हेतोर्विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रे न विवृतिमुक्ति
अथि, अद्विष्टमन्मत्ता, विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रम् । यथाऽपि धूमो दृष्टं नादृष्टं न

४० विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रम् । अथि धूमो दृष्टं नादृष्टं न विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रम् । अथि धूमो दृष्टं नादृष्टं न
विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रम् । अथि धूमो दृष्टं नादृष्टं न विनिवर्त्तनात्तुल्यमात्रम् । अथि धूमो दृष्टं नादृष्टं न

न च स्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्यम्, प्रमाणजनकत्वस्य सङ्गात्वात् । तथाहि—प्रमाणजनकत्वेन प्रामाण्यं प्रामाण्यं न प्रवृत्तिजनकत्वेन तथेकारत्वेन । प्रवृत्ति-निवृत्तौ न पुरुषस्य सुख-दुःखसाध-
नत्वाप्यवसाये समर्थत्वाभिप्रायाद् भवत इति । अथ विधापदवादीनां प्रामाण्यं न स्वरूपापेक्षा-
दिति चेत्, तदभ्युक्त्यर्थप्रतिपादकत्वेन विध्यङ्गत्वात् । तथाहि—इत्युक्तेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रमाणकत्वम्, निन्नायास्तु निषर्गकत्वमिति । अन्यथा हि तदर्थपरिहाने विदित-प्रतिपक्षेभ्योऽपि-
येन प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा स्यात् । तथा विधियावस्थापि स्वार्थप्रतिपादनद्वारेणैव पुरुषमेककथं दृष्टम्
एवं स्वरूपपरेष्वपि बाधेषु स्यात्, बाधस्य स्वरूपताया अपिशेषात् विशेषद्वेतोभाभावादिति । तथा,
स्वरूपाधीनामप्रामाण्ये “मेध्या आपः, द्यूः पवित्रम्, अमेध्यमधुनि” इत्येवंस्वरूपापरिहाने विध्य-
ङ्गतायामप्यविशेषेण प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रसङ्गा, न वैतदर्थि, मेधेभ्योऽपि प्रयत्ने अमेध्येषु च निषर्गते
राशुपलभ्यात् । तदेवं स्वरूपाधीनो बाधेभ्योऽप्येव स्वरूपावबोधे सति इहे प्रवृत्तिर्ज्ञानात् अनिष्टे च १०
निवृत्तेरिति हास्यते—स्वरूपाधीनां प्रमाणजनकत्वेन प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधिसहकारित्वमिति, अप-
रिहानानु प्रवृत्तापत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वरूपाधीनां प्रामाण्ये “भाषाणां श्रवणं” इत्येवमादीनामपि
बाधार्थता स्यात्, न मुच्ये बाधकोपपत्तेः । यत्र हि मुख्ये बाधकं प्रमाणमस्ति तत्रोपचारकत्वपत्ता,
तदभावे तु प्रामाण्यमेव । न चेभ्यस्त्वज्ञाप्यप्रतिपादनेषु किञ्चिदस्ति बाधकमिति स्वरूपे प्रामाण्य-
मभ्युपगन्तव्यमित्याशमादपि तिरस्त्रप्रामाण्यात् तदवयवम् । ईश्वरस्य च सत्तामात्रेण स्वविषयग्रहणं १५
प्रवृत्तानां क्षेत्रज्ञानामपिष्ठापकता यथा दृष्टिकादीनामुपभानाकारग्रहणप्रवृत्तानां सतिप्रकाशाः ।
यथा तेषां सावित्रं प्रकाशं विना नोपभानाकारग्रहणसामर्थ्यं तथेभ्यस्त्विना क्षेत्रविदां न स्वविषय-
ग्रहणसामर्थ्यमित्यस्ति भगवानीश्वरः सर्ववित्” । []

इतिश्रुत्वा सर्ववित्—ज्ञानस्य सतिद्वितसद्व्यप्रकाशकत्वं नाम स्वभावः, तस्याव्ययतायाः
द्वुतन्त्रिहोस्तद्भावात् । यत्तत् तावद् रूपं यद्भुताध्यायानां ज्ञानानाम् । यत् पुनर्भुतानाभितं २०
न च रागादिमहादूतं तस्य विषयप्रकाशनस्वभावस्य विषयेषु किमिति प्रकाशनसामर्थ्यविधाता
यथा दीपादेत्तत्परकान्तर्गतस्य । ननु रागादेत्तत्परकस्य कथं तत्राभावोऽप्यगतः । तत्रप्रतिपादक-
प्रमाणाभावात् । प्रमाणभ्याभावे संशयोऽस्तु रागादीनाम् न स्वभावः । विषयसत्कारणा
रागादयः, यथा कारणाभावे कथं तत्र भावः । विषयसत्तयापमैविमिश्रितः, न च भगवत्त्वधर्मा,
तत्सद्भावे वा इत्थंविषयसत्तयादिमिश्रितवित्तुमप्यवश्यं बाधस्य कथं तस्मादुत्पत्तः । अनेकाः २५
दृष्टकल्पनाप्रसङ्गाः । किञ्च, रागादय इष्टानिष्टाधनेषु विषयेषूपभायमाना दृष्टाः । न च भग-
वतः कश्चिदिष्टानिष्टाधनो विषयः, भगवत्कामत्वात् ।

या तु प्रवृत्तिः क्षीयत्वादिर्गो सा कैश्चित् क्रीडाव्यमुक्ताः सा चावातप्रयोजनानामेव भवति
नारय्येवाम् । अतो यदुक्तं चात्तिकृता—
“क्रीडा हि रतिमविश्रुताम्, न च स्वर्गो भगवान्, दुःखमाभावात्” [न्यायपा० पृ० ४६२] ३०
तत् प्रतिक्षितम् । न हि दुःखिताः क्रीडास्तु प्रयत्नं, तस्मात् क्रीडायां प्रवृत्तिः ।

अन्ये मन्यन्ते—“कारणत्वाद् भगवतः प्रवृत्तिः । नभ्येयं कैवलः सुरुक्ताः प्राणितर्गोऽस्तु,
नैवम् । निरपेक्षस्य कर्तव्येऽयं होषः, सावेक्षस्ये तु कथमेककथा रागाः । यस्य यथाविधः कर्मा-
दायः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतो वा तस्य तयाविधित्तोपयोगाय तत्साधनान् क्षीयत्वादीन्तयाविधित्त-
साधनैः पूजति” [] इति । “न चेभ्यस्त्वय्याघातः सावेक्षस्येऽपि, यथा सविद्यु- ३५
कादस्य दृष्टिकाधपेक्षम्, यथा वा करणाधिष्ठायकस्य क्षेत्रद्वयस्य, सावेक्षस्येऽपि तेषु तैश्चेभ्यस्त-
र्गद्वयापि (तद्भद्रापि) मेभ्यस्त्वापि (विरलं) प्राता” [] इति केचित् ।

अन्ये मन्यन्ते—“यथा प्रभुः सेवामेवानुरोधेन फलमेवप्रदो नामभुक्त्येभ्यरोऽपि कर्मादाय-
पेक्षः फलं जनयसीति ‘अनीश्वरः’ इति न युज्यते यद्गम्” []

भाष्यकारः कारण्यप्रतिरस्य प्रवृत्तेमाह । तन्निमित्तायामपि प्रवृत्तौ न चार्तिककारीयं ४०

१ प्रमाणजन-भा०, बा० विना । २—नविदो न भा०, बा०, पु० । ३ तथेभ्यस्त्वज्ञाप्यप्रतिपाद इति के-
वि० । तथेभ्यस्त्वज्ञाप्यप्रतिपाद इति के-तर्गत्र भगवत् । तस्य मेभ्यस्त्वज्ञाप्यप्रतिपाद इति के-भा० व० । ४ भा०, बा०
विना नारयन् । ५ एव न्यायपृ० ४० ४, भा० १, पु० २१ संक्षेप भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

न च इत्येकप्रतिपादकालामप्राप्त्यर्थम्, प्रमाणजनकत्वस्य सङ्गात्वात् । तथाहि—प्रमाणजनकत्वेन प्रमाणस्य प्राप्त्यर्थं न प्रवृत्तिजनकत्वेन तच्चेदास्त्येव । प्रवृत्ति-निवृत्तौ तु पुरुषस्य सुख-दुःखसाधन-वाच्यवशात् तत्प्रमाणार्थाभावाद् भवति इति । अथ विधापञ्चाशदमीषां प्रमाणस्य न स्वरूपाधीन-मिति चेत्, तदभात् । स्वार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यङ्गत्वात् । तथाहि—स्तुतेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रयत्नकत्वम्, निन्दायस्तु निषेधकत्वमिति । अन्यथा हि तदधीनपरिहारेण विहित-प्रतिनिधेयविशे- ५
देण प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्या स्यात् । तथा विधिवाक्यस्यापि स्वार्थप्रतिपादनप्रायेणैव पुरुषमेवकार्ये दृष्टम् यत् स्वरूपपरेष्वपि वाक्येषु स्यात्, वाक्यस्वरूपताया अविशेषात् विशेषहेतोरभावात् । तथा, स्वरूपाधीनताप्रमाणत्वे “मेव्या आपः, दूर्गोः पवित्रम्, अमेध्यमनुचि” इत्येवंस्वरूपापत्तिज्ञाने विध्य-
ङ्गतायामप्यविशेषेण प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रसङ्गः, न चैतद्विहित, मेधेष्वेष प्रवर्तते अमेध्येषु च नियतं त
दपुनरुक्तम् । तदेवं स्वरूपाधीनो वाक्येभ्योऽयं स्वरूपाधेयो सति इष्टे प्रवृत्तिर्दानात् अनिष्टे च १०
निवृत्तिरिति ज्ञायते—स्वरूपाधीनां प्रमाणजनकत्वेन प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधिसहकारित्वमिति, अप-
रिज्ञानाच्च प्रवृत्तापत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वरूपाधीनां प्रमाणत्वे “प्रापणः ह्ययन्ते” इत्येवमादीनामपि
यथाधेना स्यात्, न, मुख्ये बाधकोपपत्तेः । यत्र हि मुख्ये बाधकं प्रमाणमस्ति तत्रोपचारकत्वना,
तदभावे तु प्रमाणमेव । न चेभ्यस्सङ्गायतिपादनेषु किञ्चिदस्ति बाधकमिति स्वल्पे प्रमाण-
मध्युपगन्तव्यमित्यागमादपि सिद्धप्रामाण्यात् तदप्यगमः । ईश्वरस्य च सत्ताप्राप्तेन स्वविषयग्रहण- १५
प्रवृत्तानां क्षेत्रज्ञानामपिष्टायकता यथा रक्तिकादीनामुपधानाकारग्रहणप्रवृत्तानां सवितुप्रकाशः ।
यथा तेषां स्थाविरं प्रकाशो विना नोपधानाकारग्रहणसामर्थ्यं तथेभ्यस् विना क्षेत्रविद् न स्वविषय-
ग्रहणसामर्थ्यमित्यस्ति भगवानीश्वरः सर्ववित्” । []

इतश्चातो सर्ववित्—ज्ञानस्य सन्निहितसर्वप्रकाशकत्वं नाम स्वभावः, तस्यान्यथाभावात्
ब्रुतश्चिद्वैयसङ्गात्वात् । यतश्चात् कर्णं च धुरापाधपाणां ज्ञानानाम् । यत् पुनर्धुरापाधितं २०
न च रागादिमलादृतं तस्य विषयप्रकाशनस्वभावस्य विषयेषु किमिति प्रकाशनसामर्थ्यविधातः
यथा दीपादेरप्यपरकान्तगतस्य । ननु रागादेराचरणस्य कथं तत्राभायोऽयगतः तत्प्रतिपादक-
प्रमाणभावात् ? प्रमाणस्याभावे संशयोऽस्तु रागादीनाम् न स्वभावः । विषयीककारणा
रागादयः, एषां कारणभावे कर्णं तत्र भावः ? विषयीकसाधनमिति चेत्, न च भगवत्सर्वज्ञः,
तत्सङ्गात्वात् वा इदं विषयासङ्गादिभिश्चिन्तयितुमप्यशक्यस्य कार्यस्य कार्यं तस्मादुत्पादः अनेका- २५
दृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् ? किञ्च, रागादय इष्टानिष्टसाधनेषु विषयेषूपजायमाना दृष्टाः । न च भग-
वतः कश्चिदिष्टानिष्टसाधनो विषयः, अवाप्तकामात्वात् ।

या तु प्रवृत्तिः शरीरादिसर्गे सा कैश्चित् क्रीडावैभुकाः सा चावाप्तप्रयोजनानामेव भवति
नान्येषाम् । अतो यदुक्तं धार्मिककृता—
“क्रीडा हि रतिमविन्दताम् । न च तस्यार्थं भगवान्, दुःखाभावात्” [न्यायपा० पू० ४६२] ३०
तत् प्रतिशितम् । न हि दुःखिनाः क्रीडास्तु प्रवर्तन्ते, तस्मात् क्रीडार्थो प्रवृत्तिः ।

अन्ये मन्यन्ते—“कादण्यद् भगवतः प्रवृत्तिः । नन्वेवं कैवलः सुररूपः प्राणिसर्गोऽहं
मैयम्, निरपेक्षस्य कर्तव्येऽयं दायः, सापेक्षस्य तु कथमेककृत्यः सर्वः ? यस्य यथाविधिः ३५
दायः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो वा तस्य तत्ताविचकलोपमोनाय तत्साधनान् शरीरादीन्तथापिदान-
स्तपेधः सृजति” [] इति । “न चेभ्यस्तथापातः सापेक्षस्येऽपि, यथा दीपम्— ३५
कादस्य रक्तिकाद्यपेक्षस्य, यथा वा कर्णाधिष्ठायकस्य क्षेत्रज्ञस्य, सापेक्षस्येऽपि तेऽप्यर्थकत्वेन
ईदृशापि (तद्वदृशापि) नेभ्यस्तथापि (पितं) घातः” [] इति केचित् । एषकत्वे साध्ये
अन्ये मन्यन्ते—“यथा प्रभुः सेषामेदानुरोपेन फलमेदप्रदो नाप्रभुस्तथा— ४०
पेक्षः फलं जनयतीति ‘अनीश्वरः’ इति न युज्यते यदुक्तम्” [] एषकत्वे साध्ये
माप्यकारः कादण्यमेरितस्य प्रवृत्तिर्माह । तन्निमित्तायामपि प्रवृत्तताचेतनानि इति कत-
तानि ब्रह्मसंनतभन्ते— ४०

प्रसिद्धं कथमन्यथाकर्तुं शक्यते अपहोतुं वा ? न ॥ कर्मणा सिद्धसाध्यता, तस्य सकलजगद्व्यापक-
कार्योपादानाद्यनभिज्ञत्वात् । तदभिज्ञत्वे वा तस्यैव भगवतः 'कर्म' इति नामान्तरं कृतं स्यात् । यो
तत्र चिन्तितमेव । तत्रैवं सकलशरीररहितादुक्तद्वैतकलाभाद् भानाद्यतिशयवद्भगवत्कर्म सिद्धः तस्य
च शासनप्रणेतृत्वं नान्येषां योगिनामिति 'भगविनानां शासनम्' इति अमुक्तमुक्तमिति श्रित-
५ इति पूर्वपक्षः ॥

[उत्तरपक्षः—जगतः ईश्वरकृतत्वनिराकरणम्]

अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम्-'सामान्यतोद्घातुमानस्य तत्र व्यापाराम्युपगमा-
प्रत्यक्षपूर्वकानुमाननिषेधे सिद्धसाधनम्' इति, तदसङ्गतम् । सामान्यतोद्घातुमानस्यापि तस्य
धकत्येनाप्रवृत्तेः । तथाहि-तनु-भुवन-करणादिकं बुद्धिमत्कारणपूर्वकम्, कार्यत्वात्, घटादिव-
१० इत्यत्र धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धस्तावत् कार्यत्वलक्षणो हेतुः ।

[तथाहि-अवयविरूपं तावत् तन्यादि अवभासमानतनु न युक्तम्; देशादिभिन्नस्य तन्वावे-
स्थूलस्यैकस्यानुपपत्तेः । न ह्यनेकदेशादिगतमेकं भवितुं युक्तम्, विरुद्धधर्माध्यासस्य मेदलक्षणत्वात् ।
देशादिमेदस्य च विरुद्धधर्मरूपत्वात् । तथाप्यमेदे सर्वत्र भिन्नत्वेनाभ्युपगते घट-पटादावपि
मेदोपरतिप्रसङ्गात्, नहि भिन्नत्वेनाभ्युपगते तत्राप्यन्यद् मेदनियन्धनमुत्पद्यमानः । प्रतिभासमेदा-
१५ तत्र मेद इति चेत्, न; विरुद्धधर्माध्यासं मेदकमन्तरेण प्रतिभासस्यापि मेदानुपपत्तेः ।

अथ 'अवयवी एको न भवति, विरुद्धधर्माध्यासितत्वात्' इत्येतद् किं स्वतन्त्रसाधनम्
उत प्रसङ्गसाधनमिति ? न तावत् स्वतन्त्रसाधनं युक्तम्, अवयविनः प्रमाणासिद्धत्वेन हेतोरप्रा-
प्त्यासिद्धत्वदोषात् । प्रमाणसिद्धत्वे वा तत्प्रतिपादकप्रमाणवाधितपक्षनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन तस्य
कालात्ययापदिष्टपक्षोपेन्द्रत्वात् । न च परस्यावयवी सिद्ध इति नाश्रयासिद्धत्यदोष इति वक्तुं
२० युक्तम्, यतः परस्य किं प्रमाणतोऽसौ सिद्धः, उताप्रमाणतः ? प्रमाणतश्चेत् तर्हि भवतोऽपि किं
न सिद्धः प्रमाणसिद्धस्य सर्वान् प्रत्यविशेयात् ? तथा च तदेव कालात्ययापदिष्टत्वं हेतोः । अपा-
प्रमाणतस्तदा न परस्यापि सिद्ध इति पुनरप्याश्रयासिद्धत्वम् । तन्न प्रथमः पक्षः । नाऽपि द्वितीयः,
यतः व्याप्याभ्युपगमो यत्र व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकः प्रदर्श्यते तत् प्रसङ्गसाधनम् । न च
परस्य मेद-विरुद्धधर्माध्यासयोर्ध्याप्यव्यापकभावः सिद्धः, देशादिमेदलक्षणविरुद्धधर्माध्यासमात्रेऽपि
२५ रूप-रसयोर्मैदाभ्युपगमात् । तद्भावेऽपि सामान्यादायमेदस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति न घतव्यम् ।

यतः प्रथमः पक्षस्तावद् अनभ्युपगमादेष निरस्तः । प्रसङ्गसाधनपक्षे तु यद् द्रव्यमभिहितम्-
'देशमेदलक्षणविरुद्धधर्माध्यासमात्रेऽपि रूप-रसयोर्मैदः' इति, तद् व्याप्यव्यापकमायापरिकल्प-
सूचयति न पुनर्द्रव्यव्यापकभावाभावम्, यतो देशमेदे सति यद्यमेदः कश्चित् सिद्धः स्यात् तदा
व्यापकमात्रेऽपि विरुद्धधर्माध्यासस्य भावाच्च तस्य तेन वशातिः स्यात्, यदा ॥ देशादिमेदसि रूप-
३० रसयोर्मैदस्ता देशमेदो मेदव्यापको न स्यात् । न पुनरेतायता मेदो विरुद्धधर्माध्यासव्यापको
न स्यात् । यदि हि मेदव्यावृत्ताद्यपि देशादिमेदो न व्यावर्त्तत तदा व्यापकव्यावृत्तापि व्याप्य-
व्यावृत्तेन मेदेन देशादिविरुद्धधर्माध्यासो व्याप्येत; न चेत् कश्चिदपि सिद्धम् । यत् ॥
'सामान्यादायमेदस्य प्रमाणतः सिद्धमेदव्यावृत्ताद्यपि न देशादिमेदलक्षणस्य विरुद्धधर्माध्यासस्य
निवृत्तिः' इति, तदयुक्तम्, सामान्यादेः प्रमाणतोऽभिन्नरूपस्यासिद्धेः । उक्तं च—

३५ "यदि विरुद्धधर्माध्यासः पदार्थानां मेदको न स्यात् तदाऽन्यस्य तद्भेदकस्याभावाद् शिथ्यमेकं
स्यात्" [] प्रतिभासमेदस्यापि तन्मन्तरेण मेदव्यवस्थापकस्याभावादिति व्याप्यव्यापक-
भावसिद्धेः कथं न प्रसङ्गसाधनस्यात्रायकारः ?

अथैकत्वप्रतिभासाद् देशादिमेदेऽपि तन्यादेरेकता, न; देशमेदेन एवस्थितानामवयवयानां
प्रतिभासमेदेन मेदात्, न लोकरूपा भागा भासन्ते, पिण्डस्यानुमानताऽऽपत्तेः । तद्वृत्तिरित्यस्य
४० चापरस्य तस्याप्यवयविनो द्रव्यरूपोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेनासरत्वात् । न च तस्योपलब्धि-
लक्षणप्राप्तता पर्याभाभ्युपगम्यते ।

“महत्पनेकद्रव्यवस्थान् रूपाद्योपलब्धिः” [वैशेषिक० अ० ४-१-२] -

इति पञ्चनात् । तत् सिद्धमनुपलब्धेः “उपलब्धिपलक्षणमात्रस्य” इति विशेषणम् । न च मध्यो-द्वादि-
भाग्यतिरिक्तपुर्वेदिमोक्षाकारतां विज्ञानसन्धादिर्द्रव्यात्मा दृष्टेन चकालीत्यनुपलब्धिपरि-
सिद्धा । न च समानदेशादययविनोऽययवेभ्यः पृथगनुपलक्षणमिति यत् शक्यम्, समानदे-
शादिति विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि-समानदेशत्वमययवाऽययविनोः किं पारिभाषिकम्, ५
लौकिकं वा? यदि पारिभाषिकम्, तदनुद्धोष्यम्, परिभाषाया अत्रानधिकारान् । न च तत् तत्र
भयदमिप्रायेण सिद्धम् । तथाहि-अन्य यय पाण्यादय आरम्भका देशास्त्वान्धाद्ययविनो भवन्तिः
परिभाष्यन्ते, अन्ये च पाण्यादीनां तदयययानामारम्भका देशाः, आरम्भारम्भकत्वादिनिषेधात् ।
तत्र पारिभाषिकं समानदेशादयम् । नापि लौकिकम्, आकाशस्य लोकप्रसिद्धस्य समानदेशस्यास्यान्
प्रति असिद्धात् । प्रकाशादिरूपस्य च देशस्य तत्सिद्धस्य समानत्वेऽपि मिथानां घाताऽऽत्पा-१०
दीनां भेदेनोपलब्धेः । तथाहि-समानदेशा अपि भाषा घाताऽऽत्पादयो भिन्नतयाः पृथक् प्रच्यते,
न वैयमययविनिर्भासः । तत्रापययी तन्धादिभिर्भोऽसि ।

अथ मन्दमन्दप्रकारे अयययप्रतिभासमन्तरेणापययययि प्रतिभास उपलभ्यते तत् कथं
प्रतिभासाभावात् तस्याभावाः? असदेतत्, नहि तथाभूतोऽस्पष्टप्रतिभासोऽयययिस्वरूपव्य-
वस्थापको युक्तः, तत्प्रतिभासस्यास्पष्टरूपस्य स्पष्टतानाद्यभासितस्वरूपेण विरोधात् । अथ स्वरूप-१५
ग्रयमेतदयययि-स्पष्टम् अस्पष्टं च । तत्रास्पष्टं मन्दालोकज्ञानविषयः, स्पष्टं तु सालोकज्ञानभूमिः ।
नयेतत् स्वरूपद्वयं केनायययिनो गृह्यते? न तावद् मन्दालोकज्ञानेन, तत्र सालोकज्ञानविषय-
स्पष्टरूपानयमासनात् । अस्पष्टतत्स्वरूपप्रतिभासं हि तदनुभूयते । नापि सालोकज्ञानेन स्पष्टतत्-
स्वरूपायमासिना, तत्र मन्दालोकज्ञानायभासितस्वरूपानयमासनात्, नहि परिष्कुटप्रतिभास-
वैलायायमिशदरूपाकारोऽययव्ययः प्रतिभाति तत् कथमसाययययिनः स्वरूपम्? अथ “मन्दालो-२०
कट्टमयययिनः स्वरूपं परिष्कुटमिदानीं पश्यामि” इति तयोरेकता, ननु किमपरिष्कुटरूपतया
परिष्कुटं कथमययययते, आहोस्वित् परिष्कुटतयाऽपरिष्कुटम्? तत्र यथायः पक्षः, तदाऽपरिष्कुट-
रूपसंघितयमेसाययययिनः प्राप्नोति, परिष्कुटस्य रूपस्याऽपरिष्कुटरूपताऽनुप्रवेशेन प्रतिभासनात् ।
अथ द्वितीयः पक्षः, तथासति स्पष्टस्वरूपसंयन्धितयमेव, अस्पष्टस्य विशदस्वरूपानुप्रविष्टत्वेन
प्रतिभासनात् । तत्र स्वरूपद्वयापगमोऽययययिनः । एकययप्रतिभासं तु प्रतिभासरहितमभिमानमात्रं २५
स्पष्टास्पष्टकयोः, अन्यथा सालोकज्ञानयद् मन्दालोकज्ञानययि परिष्कुटप्रतिभासं स्यात् । अथाऽऽ-
लोकमायाभावात्तत्तत् स्पष्टास्पष्टप्रतिभासयेदः, नव्यालोकेनाप्यययविस्वरूपमेवोद्भासनीयम्,
तथेद् अथिकं मन्दालोके प्रतिभाति कथं न तत्र तदययमासदृताः स्पष्टावभासः? अन्यथा विषया,
यमासद्वयतिरेकेणापि ज्ञानप्रतिभासमेवे न ज्ञानायमासमेवो रूप-रसयोरपि भेदव्यवस्थापका
स्यात् । अथाययविस्वरूपमेकमेवोययय प्रतीयते, व्यक्ताऽव्यक्ताकारौ तु ज्ञानस्यामानावित्युच्येत-३०
तद्व्यसत्, यतो यदि ज्ञानाकारी लौ कथमययविकृतया प्रतिभातः? तद्व्यतया च प्रतिभासता-
दययव्याकारी तावदुपगन्तव्यः । नहि व्यक्तरूपताम् अव्यक्तरूपतां च मुक्त्वा अवयवविस्वरूपमपर-
माभाति । तत् तस्यानयमासाद्व्याय यय । व्यक्ताऽव्यक्तैकत्वात्तन्धाद्ययविनो व्यक्ताऽव्यक्ताकारयद्
भेदः । नहि प्रतिभासमेवेऽप्येकता, अतिप्रसङ्गात् । तत्र अस्पष्टप्रतिभासमन्धकारेऽयययिनो कथम-
ययययप्रतिभासेऽपि प्रतिभासीति यत् युक्तम्, उक्तदोषप्रसङ्गात् । ३५

किंच, किं कतिपयायययप्रतिभासे सति अयययी प्रतिभातीत्यनुपगम्यते, आहोस्वित् सम-
न्तायययप्रतिभासे? यथायः पक्षः, स न युक्तः, जलमग्नमहाकायसम्भवेदगरितनकतिपयाययय-
प्रतिभासेऽपि समन्तायययव्याययिनः लम्भायययविनोऽप्रतिभासनात् । अथ द्वितीयः पक्षः, सोऽपि
न युक्तः, मध्य-परभागययिसमन्ताययययप्रतिभासासंभवेनायययविनोऽप्रतिभासप्रसङ्गात् । अथ
भूयोऽयययग्रहणे सति अयययी गृह्यत इत्यनुपगमः, सोऽपि न युक्तः, यतोऽधोभागमाव्ययय-४०
प्रादिणा प्रत्यक्षेण परभागमाव्ययययामहणाद् न तेन तद्यासितययविनो प्रदीतुं शक्या, व्याप्याग्रहणे
तेन तद्यापकतयस्यापि प्रदीतुमशक्यः, ग्रहणे वाऽतिप्रसङ्गः । तथाहि-यद् येन रूपेण अवभाति

- तत् तेनैव रूपेण सदिति व्यवहारविषयः—यथा नीलं नीलरूपतया प्रतिभासमानं तेनैव तद्विषयः, अर्वाभागाभाव्यवयवसंबन्धितया चाऽवयवी प्रतिभातीति स्वभावहेतुः । न च प भाविव्यवहितत्वव्याप्तिप्रतिभासनेऽप्यव्यवहितोऽवयवी प्रतिभातीति वक्तुं शक्यम्, तदप्रति तद्वत्त्वेनाप्रतिभासनात् । यस्मिन् प्रतिभासमाने यद् रूपं न प्रतिभाति, तत् ततो भिन्नम्—
- ५ घटे प्रतिभासमानेऽप्रतिभासमानं पटस्वरूपम् । न प्रतिभाति च अर्वाभागाभाव्यवयवसंबन्धित्वेन प्रत्यक्षरूपे प्रतिभासमाने परमाभागाभाव्यवयवसंबन्धित्वव्यवस्थित्वरूपम् इति कथं न तत् ततो मि तथाऽप्यभेदेऽतिप्रसङ्गः प्रतिपादितः । नापि परमाभागाभाव्यवयवविप्राणिना प्रत्यक्षेण भागाभाव्यवयवसंबन्धित्वं तस्य गृह्यते, तत्र तदवयवानां प्रतिभासात् तत्संबन्धेयावयववि प्रतिभासेत नार्याभागाभाव्यवयवसंबन्धिः, तेषां तत्राप्रतिभासनात् । तदप्रतिभासने च तत्
- १० धिरूपस्याप्यप्रतिभासनात्, व्याप्याप्रतिपत्तौ तद्व्यापकत्वस्याप्यप्रतिपत्तेः । नापि स्मरणेन अव परभागाभाव्यवयवसंबन्धित्वव्यवस्थित्वरूपग्रहः, प्रत्यक्षानुसारेण स्मरणस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः, प्रत्यक्ष तद्वाहकत्वनिषेधेत् । नाप्यात्मा अर्वाक-परभागाभाव्यवयवविप्राणिना प्रहीतुं समर्थः—स मात्रेण तस्य तद्वाहकत्वानुपपत्तेः, अन्यथा स्वाप-मद्-मूर्च्छादयस्यास्यपि तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गा किन्तु दर्शनसहायः, तस्य दर्शने न अवयविनोऽवयवव्याप्तिग्राहकं प्रत्यक्षदिकं संभवतीति प्रमादितम् । अथार्वाभागादर्शने संत्युत्तरकालं परभागादर्शनेऽनन्तरस्मरणसहकारिन्द्रियजनित पद्यायम् इति प्रत्यक्षमिहाज्ञानमध्यक्षमवयविनः पूर्वोपरावयवव्याप्तिग्राहकम्, तद्व्युक्तम्, प्रत्यक्ष ज्ञानस्यैतद्विषयस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अज्ञानुत्तरि हि प्रत्यक्षम्, न चाज्ञानमयोक्-परभागाभा वयवग्रहणे व्यापारः संभवति, व्यवहिते तेषां व्यापारासंभवात्, संभवे चाऽतिव्यवहितेऽपि न पृष्ठादौ व्यापारः स्यात् । तत्र तदनुसारिणोऽध्यक्षरूपस्य प्रत्यक्षमिहाज्ञानस्य तत्र व्यापारः । न
- २० स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्याविषये व्यापारः संभवति, यद् यस्याऽविषयः । न तत् तत्र स्मरणसहा मपि प्रवर्तते—यथा परिमलस्मरणसहायमपि लोचनं गन्धादौ, अविषयश्च व्यवहितोऽज्ञानो भागाभाव्यवयवसंबन्धित्वलक्षणेऽवयविनः स्वभाव इति नाक्षजस्य प्रत्यक्षमिहाज्ञानस्यावयवविरक्त ग्राहकत्वम् । न च 'स पद्यायम्' इति प्रतीतिरेका, 'सः' इति स्मृतेः रूपम्, 'अयम्' इति तु स्व रूपम् । तत् परोक्षाऽपरोक्षाकारवाद् नैकस्वभावावेतौ प्रत्ययौ । अथ 'स पद्यायम्' इत्येका
- २५ कर्णतया एतौ प्रतिभात इति एकं प्रत्यक्षमिहाज्ञानम्, न, आकारभेदे सति दर्शन-स्मरणयोः सामानाधिकरण्याध्यवसायेऽप्येकत्वानुपपत्तेः । अन्यथाप्याकारभेद एव भेदः, स चात्रापि विषय इति कथमेकत्वम् ? किञ्च, 'सः' इत्याकारः 'अयम्' इत्याकारानुप्रवेशेन प्रतिभाति, आक्षेपि अननुप्रवेशेनेति । यदि अनुप्रवेशेन, 'सः' इत्याकारस्य 'अयम्' इत्याकारे अनुप्रविष्टत्वाद्भावात् । 'अयम्' इत्याकार एव कैयलः प्राप्त इति कुतः 'सोऽयम्' इत्येका प्रत्यक्षमिहा । अथ 'अयम्' इत्याकार
- ३० 'सः' इत्येतस्मिन्नुपविष्टत्वाद् 'सः' इत्येव प्राप्ते न 'अयम्' इत्यपि इति कथमेका प्रत्यक्षमिहा । अथ 'स एव' 'अयम्' इत्याकारौ परस्परानुप्रविष्टौ प्रतिभातस्तथापि निष्कारौ भिन्नविषयो च प्रत्ययव्यतिरिक्त कथमेकायां एका प्रत्यक्षमिहा प्रतिभासनेदस्य विषयभेदव्यवस्थापकत्वात् । न च प्रति भासनेदऽपि विषयभेदः, प्रतिभासनेदव्यतिरेकेण विषयभेदव्यवस्थायां प्रमाणं विना प्रमाणम् पगमः स्यात्, तथा च सर्वे सर्वस्य सिध्येत् । तत्र प्रत्यक्षमिहातोऽप्यवयवव्यवस्थाग्रहः । अनुमासस्य
- ३५ अवयवव्यवस्थाग्रहस्य प्रत्यक्षनिषेधे तत्पूर्वकस्य निषेधः कृत एव । सामान्यतोदृश्य चावयवविमति पेचप्रत्याये निषेधो विधास्यत इत्यास्तां तावत् ।

अथ 'एको यटः' इति द्रव्यप्रतीतिरस्ति तदवयवव्यतिरेकिणी तन् कथमभायोऽवयविनः ? न यटावयवैःपि तदवयवव्यवस्थायाः नामोक्तमध्यवयवीयते नावयवि द्रव्यम्, यणोदृश्यत्वात्कार- दृश्यस्य तदुपस्य केनचिदप्यननुभवान् । यणोदृश्यत्वात्कारवात् चानवयवव्यवस्थाग्रहः । न च तेन रूपेण कस्यानज्ञानेऽपि तन् प्रतिभाति, न चान्याकारः प्रतिभातोऽप्याकारस्य वस्तुत्वकल्प व्यवस्थाग्रहः, अन्यथा नीलप्रतिभासः पीतस्य व्यवस्थाग्रहः स्यादिति न वस्तुत्वकल्पेनाज्ञानम् ।

तस्मात् न कश्चनोक्तिर्यद्वाच्यमप्युच्यते तद्विरुद्धं, केवलमनादिरयमेकव्यवहारो सिद्ध्यार्थः । न च व्यवहारमात्राद् बहिरेकं, परन्तु सिध्यति, 'नीलादीनां स्वभावः' इत्यत्रापि व्यवहारमेवादेकता-
प्राप्तेः स्वभावस्य । अथ तत्र प्रतिनीलादिस्यमायं दर्शनमेवादेकत्वं बाधयति, इहापि तर्हि बदीरूप-
स्योक्तौऽप्यो-मस्यादिनिर्भासस्य भेदादेकता तन्वादीनां प्रतिबलतु । तस्मादप्यविरुद्धो बाह्योऽप्योऽस्ति ।

अथाप्यविरुद्धोऽभावे तदवयवानामपि पाण्यादीनां दिग्भेदादिविरुद्धधर्माप्यासाद् भेदः, तद्-
वयवानामप्यवयवत्वादीनां तत् एव भेदात् नाप्यद् भेदो यावत् परमाणवः, तेषां च स्थूलप्रतिभास-
विपर्ययानुपपत्तिः । स्थूलतन्त्राद् बहिर्नीलादिरूपः प्रतिभासः स्फुटमुज्जाति । न च स्थूलरूपं प्रत्येकं
परमाणुषु संभवति, तथापि परमाणुत्वायोगात् । नापि समुदितेषु स्थूलरूपसंभवाः, समुदिताव-
स्थायात्मन्यनुत्तरेण स्वरूपेण स्मृतत्वात् । न च तद्वतिरिक्ता समुदायोऽस्ति, तथापि द्रव्यवादप्रस-
ङ्गात्, तत्र चोक्ते दोषः । तत्र स्थूलता परमाणुषु कथञ्चिदपि संभवति । न चान्याद्गु-
णिर्भासोऽ-
भ्यासस्याप्यर्थस्य प्रकाशकः, नीलदर्शनेत्यापि पीतव्यवस्थापकत्वापत्तेः, तथा च नियतवियवस्थ-
स्योच्छेदः । किञ्च, परमाणोरपि नानादिकृत्यवस्थादेकता नोपपद्यते । तथा बाह-
"यद्वैत युगपद्योगात् परमाणोः पञ्चशता" [] इति ।

पुनस्तद्दानामपि नानादिकृत्यवस्थात् सांशताऽपत्तिः, तथा चानवस्था । तस्मान्न परमाणूनामपि
सत्यम् इत्यवयवप्रमाणे तयोर्ग्रहणप्रसङ्ग इति प्रतिभासाभावापत्तेर्न प्रसङ्गसाधनस्यावकाशः । १५

असदेतत् ।

अवयवमात्रेऽपि निरन्तरतोत्पन्नानां घटापाकारेण परमाणूनां सञ्ज्ञायाद् तद्वाहकानामपि
ज्ञानपरमाणूनां तयोत्पन्नानां तद्वाहकत्वाद् न बहिरर्थाभावः, नापि तत्प्रतिभासाभावा इति कथं
प्रसङ्गसाधनस्य नापत्तादाः स्थूलैकरूपावयवमात्रेऽपि । यदि बाधयतिनोऽभावे परमाणूनामप्य-
भावप्रसङ्गेः प्रतिभासाभावेन प्रसङ्गसाधनानवकाशः प्रतिपाद्येत तदा तुनरां परमाणुरूपस्य २०
ज्ञानरूपस्य बाधस्याभावे कार्यत्वादिलक्षणस्य देतोराध्यासिद्धतादोषः ।

बाधार्थनयेन बाधामिदाध्यासिद्धतादोषात् कार्यत्वलक्षणजेतोर्नैव्यसिद्धिरिति प्रतिपा-
दितुमभिप्रेतम्, यदि पुनर्विज्ञान-द्वान्यवादागुक्तेः भयताऽवबुद्धीयते तदा सा-
ध्या-साधनधर्मादीनामनुमित्यङ्गभूतानां सर्वेषामप्यतिदेः कुत उपन्यस्तप्रयोगादीभ्यस्तसिद्धिः ?
तदेवं तन्वादिलक्षणस्य कार्यत्वादिहेत्वाध्यासप्राप्तयोऽसिद्धेराध्यासिद्धौ हेतुः । } २५

{ तथा, 'बुद्धिमत्कारणम्' इति साध्यनिर्देशे 'बुद्धिमत्' इति मनुष्यस्य साधनधर्मविशेष-
स्यानुपपत्तिः, तद्विज्ञानस्य ततो व्यतिरेकः अकार्यत्वे च 'तस्य' इति संबन्धानुपपत्तेः । तद्गुणत्वात्
तत् तस्येति चेत्, न, अकार्यत्वे व्यतिरेके च 'तस्यैव तद्वृत्तौ नाकाशादे' इति व्यवस्थापयितु-
मशकः । समवायो व्यवस्थाकारीति चेत्, न, तस्यापि साध्यमर्थान्तरत्वे स एव दोषः-व्यतिरेकः
समवायस्यापि सर्वत्राविशेषात् ततोऽपि तद्व्यपत्त्या । अथेभ्यस्तत्कार्यत्वाद् ईश्वरात्मगुणत्वज्ञा-
नम्, कुत एतत् ? तस्मिन् सति भावादिति चेत्, आकाशादावपि सति तस्य भावान् तत्कार्यता किं
न स्यात् ? अथ तदभावेऽभावात् तत्कार्यत्वम्, तत्र, नित्य-व्यापिराभ्यां तस्य तद्व्ययोगम् । तदात-
मुत्कलितस्य तस्य दर्शनात् तत्कार्यत्वमिति, किमिदं तस्य तत्रोत्कलितत्वम् ? तत्र समवेतत्वे तस्येति
चेत्, मन्विदमेष पृष्ठं किमिदं समवेतत्वं नाम ? तत्र समवायेन वर्तनमिति चेत्, ननु किं व्याख्या
समवायेन तत्र वर्तनम्, आहोस्विव्याख्या ? यदि व्याख्या तदाऽसत्तादिविज्ञानत्वैलक्षण्यं यथा तद्व्या-
नस्यादृष्ट्यापि कल्पते तथाऽदृष्टोत्पत्तिषु यने वनस्पत्यादिषु घटादीं कर्म-कार्य-करणनिर्यर्थं
कार्यत्वमुपलभ्यमपि चेतनकर्तृरदितमपि मविष्यतीति कार्यत्वलक्षणे देतुर्बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वे
साध्ये स्वर्यैर्यमिषापीति लाभमिच्छतो मूलसतिरप्यावेति । अथ अस्याप्या तत् तत्र वर्तते
तदा देशान्तरोत्पत्तिमस्तु तन्वादिषु तस्याऽसन्निधानेऽपि यथा व्यापारस्त्वयाऽदृष्ट्याप्यव्यादि-
देशोपसन्निरहितस्यापि ऊर्ध्वयलनादिविषयो व्यापारो मविष्यतीति । ५०

"अनेकवर्णयलनम्, बाधोत्पत्तिरूपधनम्, अणु-मनसोभ्यां कर्मादृष्टकारितम्" [परोप-
६० अ० ५-२-१३]

भयदभ्युपगमेन । अथ आत्मत्यागिदोषेऽपि तदात्मा अमदात्मात्मनो विशिष्टोऽभ्युपगम्यते नहि कार्यत्यागिदोषेऽपि घटादिकार्येभ्यः ग्यायगादिन्यायमकर्मकत्वेन विशिष्टं किं नाभ्युपगम्यते? तथा च न कार्यत्यागिलक्षणे हेतुरनुपलभ्यमानकर्तृकैः ग्यायगादिमित्यभिचारी स्यात् । अथ तदुक्तौ तदात्मनोऽनुपगमेन तदा बुद्धिमात्रमाधारान्तरमभ्युपगमन्त्यं भवति । तथा चासदादिबुद्धेः ५२रपि तद्व्यापारविकलत्वेन मनुष्यासंभवात् घटादावपि बुद्धिमत्कारणव्यवसासित्वात् साव्यविकलो दृष्टान्तः । अथ असदादिबुद्धिभ्यो बुद्धिर्ये समानेऽपि तदुद्देशेयानाश्रितत्वलक्षणे विशेयोऽभ्युपगम्यते तर्हि घटादिकार्येभ्यः पृथिव्यादिकार्येभ्यः कार्ये समानेऽपि अकर्तृत्वलक्षणे विशेयोऽभ्युपगम्यते इति पुनरपि कार्यत्वलक्षणे हेतुस्तेष्वपि व्यभिचारी ।

किंच, असौ तद्बुद्धिः क्षणिका, अक्षणिका या इति घटव्यम् । यदि क्षणिकेति पक्षः १० तदाऽऽत्मानं समवायिकारणम्, आत्म-मनःसंयोगं चाऽसमवायिकारणम्, तच्छरीरादिकं च निमित्तकारणमन्तरेण कथं द्वितीयक्षणे तस्या उत्पत्तिः? तदनुपपत्तौ च अचेतनस्याप्यादेष्टेनानाश्रितित्वस्य कथं भूषादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः यास्यादेरियाचेतनस्य चेतनानाश्रितित्वस्य प्रवृत्त्यनुपगमात्? ततश्चेदानीं भूषादीनामनुपपत्तिप्रसङ्गात् कार्यशून्यं जगत् स्यात् । अथ समवाय्यादिकारणमन्तरेणापि तद्बुद्धेरसदादिवुद्धिवेलक्षणयादुपपत्तिरभ्युपगम्यते; नन्वेवं घटादिकार्यवेलक्षणं १५ भूषादिकार्यस्य किं नाभ्युपगम्यते इति तदेव बोध्यम् । किंच, यदीशबुद्धिः समवाय्यादिकारणनिरपेक्षयोः पश्चिमासादयति तर्हि मुक्तानामप्यनन्दादिकं शरीरादिनिमित्तकारणादित्यतिरेकेणानुत्पत्त्यते इति न बुद्धि-मुखादिविकलं जडात्मस्वरूपं मुक्तिः स्यात् ।

अथ अक्षणिका तद्बुद्धिः; नन्वेवमसदादिवुद्धिरप्यक्षणिका किं नाभ्युपगम्यते? अथ प्रत्यक्षादिप्रमाणयिरोपासनासदादिवुद्धिरक्षणिका तर्हि तद्विरोधादेव अकृत्योत्पत्तिषु स्वावरेषु कार्ये २० बुद्धिमत्कारणपूर्वकं नाभ्युपगम्यते । अथासदादिवुद्धेः क्षणिकत्वसाधकमनुमानमक्षणिकत्वाभ्युपगमयाधकं प्रवर्तते न पुनरकृत्योत्पत्तिषु स्वावरेषु, किं पुनस्तदनुमानम्? अथ क्षणिका बुद्धिः असदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात्, शब्दवत् इत्येतत् । ननु यथा अस्यानुमानस्यासदादिवुद्धयक्षणिकत्वाभ्युपगमयाधकस्य संभवस्तथाऽकृत्योत्पत्तिषु स्वावरेषु कर्तृपूर्वकत्वाभ्युपगमयाधकस्य तस्य संभवः प्रतिपादयिष्यत इति नात्र वस्तुनि भवतीत्युक्तव्यमास्त्यम् । यथा च २५ बुद्धिक्षणिकत्वापुनमानस्यानेकदोषदुष्टत्वं तथा शब्दस्य पौद्गलिकत्वविचारणायां प्रतिपादयिष्यत इत्येतदप्यास्तां तावत् । यथा या बुद्धिर्याविशेयेऽपि ईशाऽसदादिवुद्धोत्पत्त्यमक्षणिकत्व-सिक्तत्वलक्षणे विशेयस्तथा भूष-घटादिकार्येयोरप्यकर्तृ-कर्तृपूर्वकत्वलक्षणे विशेयः किं नाभ्युपगम्यते? इति पुनरपि तदेव दूषणं कार्यत्यागदेहेतोरनैकान्तिकत्वलक्षणं प्रकृतसाध्ये । तदेवं बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वलक्षणे साध्ये मनुष्यासंभवात् तन्वादीनामनेकधा ३० सास्त्रव्याख्यानादिलिङ्गानुमीयमानपाण्डित्यगुणस्य देवदत्तस्यैव मूर्खत्वलक्षणे साध्येऽनुमानवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तस्य कार्यत्यागदेहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वेन तदुपपत्त्यादेरिवाममकत्वमनुमानवाधितत्वं वा पक्षस्येति स्थितम् ।

तथा, 'कार्यत्वात्' इति हेतुरप्यसिद्धः । {तथाहि—किमिदं तन्वादीनां कार्यत्वम्-प्रागसत्त्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति चेत्, कुतः प्राप्तिः! कारणसमवायादिति चेत्, ननु ३५ तत्समवायसमये प्रागपि स्वरूपसत्त्ववेद्युयै 'प्राक्' इति विशेषणमनर्थकम्, सति संभवे व्यभिचारे च विशेषणमुपादीयमानमर्थवद् भवति; अत्र तु व्यभिचार एव, न संभवः । तथाहि—यदि कारणसमवायसमये स्वरूपेण सद् भवति तन्वादि तदा तत्काल इव तस्य प्रागपि सत्त्वे कार्यत्वं न स्यादिति विशेषणमुपादीयते 'प्रागसत्ता' इति । यदा पुनः प्रागपि कारणसमवायवेलापामपि स्वरूपसत्त्वविकलता तदा 'प्राक्' इति विशेषणं न कञ्चिदर्थं पुष्पाति, 'असत्ता' इत्येवास्तु ।

४० ॥ चासत्ताः कारणसमवायोऽपि युक्तः, दाशविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्य कारणविरहात् तत्प्रसङ्ग इति चेत्, कुत एतत्? असत्त्वात्, तनु-करणादेरपि तद्वदसत्त्वे किं कृतोऽयं विभागः—अस्य कारणमस्ति न दाशऽङ्गादेरिति । तन्वादेः कारणमुपलभ्यते नेतरस्येवपि नोत्तरम्, यतः

भयदभ्युपगमेन । अथ आत्मत्वाविशेषेऽपि तदात्मा असदाद्यात्मभ्यो विक्षिप्तोऽभ्युपगम्यते तर्हि कार्यत्वाविशेषः । विक्षिप्तं किं नाभ्युपगम्यते ?

तथा च न । द्विमिरञ्चिचारी स्यात् । न च

तद्वज्जी तदात्मनोऽनुप्रवेशस्तदा बुद्धिमात्रमाधारदान्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । तथा चासदादिबुद्धेः ५२रपि तद्वदाधारविकलत्वेन मनुष्यासंभवात् घटादावपि बुद्धिमत्कारणत्वस्यासिद्धत्वात् साधकविकलो दृष्टान्तः । अथ असदादिविबुद्धिभ्यो बुद्धिरपि समानेऽपि तद्वद्वेदवानाधितत्त्वलक्षणो विशेषोऽभ्युपगम्यते तर्हि घटादिकार्येभ्यः पृथिव्यादिकार्यस्य कार्यत्वे समानेऽपि अकर्तृपूर्वकत्वलक्षणो विशेषोऽभ्युपगन्तव्य इति पुनरपि कार्यत्वलक्षणो हेतुस्तेरेव व्यभिचारी ।

किंच, असौ तद्वुद्धिः क्षणिका, अक्षणिका या इति वक्तव्यम् । यदि क्षणिकेति वक्तुः

१० तदाऽऽत्मानं समवायिकारणम्, आत्म-मनःसंयोगं चाऽसमवायिकारणम्, तच्छरीरादिकं च निमित्तकारणमन्तरेण कथं द्वितीयक्षणे तस्या उत्पत्तिः ? तदनुत्पत्तौ च अचेतनस्यावादेचेतनावधिष्ठितस्य कथं भूधरादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः चास्यादेरिवाचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् ? ततश्चेदानीं भूवहादीनामनुत्पत्तिप्रसङ्गात् कार्यत्वं जगत् स्यात् । अथ समवायिकारणमन्तरेणापि तद्वद्वेदस्मदादिवुद्धिबलक्षणयादुत्पत्तिरभ्युपगम्यते । नन्वेवं घटादिकार्येणैकसंभवं

१५ भूधरादिकार्यस्य किं नाभ्युपगम्यते इति तदेव चोद्यम् । निरपेक्षैवोत्पत्तिमासादयति तर्हि मुकानामप्यानन्दादिकं स्तस्येति इति न बुद्धि-सुखादिकिकलं जडात्मस्वरूपं मुक्तिः स्यात् ।

अथ अक्षणिका तद्वुद्धिः नन्वेवमसदादिवुद्धिरप्यक्षणिका किं नाभ्युपगम्यते ? अथ

प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधान्नासदादिवुद्धिरक्षणिका तर्हि तद्विरोधादेव अकृतोत्पत्तिषु स्यादरेषु कार्यं २० बुद्धिमत्कारणपूर्वकं नाभ्युपगन्तव्यम् । अथासदादिवुद्धेः क्षणिकत्वसाधकमनुमानमक्षणिकत्वाभ्युपगमसाधकं प्रवर्तते न पुनरकृतोत्पत्तिषु स्यादरेषु, किं पुनस्तदनुमानम् ? अथ क्षणिका बुद्धिः असदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात्, शब्दवत् इत्येतत् । ननु यथा अस्यानुमानस्यासदादिवुद्धयक्षणिकत्वाभ्युपगमसाधकस्य संभवस्तथाऽकृतोत्पत्तिषु स्यादरेषु कर्तृपूर्वकत्वाभ्युपगमसाधकस्य तस्य संभवः प्रतिपादयिष्यत इति नात्र वस्तुनि भयतीत्युक्तमस्येवम् । यथा च

२५ बुद्धिक्षणिकत्वा अनुमानस्यानेकदोषदुष्टत्वं तथा शब्दस्य पौल्लिकत्वविचारणायां प्रतिपादयिष्यत इत्येतदप्यास्तां तावत् । यथा वा बुद्धित्वाविशेषेऽपि ईशाऽसदादिवुद्धोरप्यमक्षणिकत्व-क्षणिकत्वलक्षणो विशेषस्तथा भूवह-घटादिकार्ययोरप्यकर्तृ-कर्तृपूर्वकत्वलक्षणो विशेषः किं नाभ्युपगम्यते ? इति पुनरपि तदेव दूषणं कार्यत्वादेहेतोरनैकान्तिकत्वलक्षणं प्रकृतसाध्ये । तदेवं बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वलक्षणे साध्ये मनुष्यासंभवात् तन्वादीनामनेकधा प्रमाणसाधसंभवाच्च ३० शास्त्रव्याख्यानादिलिङ्गानुमीयमानपाण्डित्यगुणस्य देवदत्तस्यैव मूर्खत्वलक्षणे साध्येऽनुमानसाधितकर्मनिर्वृत्तान्तरप्रयुक्तस्य कार्यत्वादेहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वेन तत्पुत्रावादेरियागमकारणमनुमानसाधितत्वं वा पक्षस्थेति स्थितम् ।

तथा, 'कार्यत्वात्' इति हेतुरप्यसिद्धः । [तथाहि—किमिदं तन्वादीनां कार्यत्वम्-प्रागसत्ता

स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति चेत्, कुतः प्रागिति ? कारणसमवायाविति चेत्, ननु ३५ तत्समवायसमये प्रागिव स्वरूपसत्यैवधुये 'प्राक्' इति विशेषणमनर्थकम्, सति संभवे व्यभिचारे च विशेषणमुपादीयमानमर्थवद् भवति, अत्र तु व्यभिचार एव, न संभवः । तथाहि—यदि कारणसमवायसमये स्वरूपेण सद् भवति तन्वादि तदा तत्काल इव तस्य प्रागपि सत्ये कार्यत्वं न स्यादिति विशेषणमुपादीयते 'प्रागसत्ता' इति । यत्र पुनः प्रागिव कारणसमवायवेलापामपि स्वरूपसाधितत्वं लता तदा 'प्राक्' इति विशेषणं न कश्चिदर्थं पुष्पाति, 'असत्ता' इत्येवास्तु ।

४० न चासत्ताः कारणसमवायोऽपि युक्तः, दाद्यविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्य कारणविरहाच्च तत्प्रसङ्ग इति चेत्, कुत एतन् ? असत्तात्, तनु-करणादेरपि तद्वदसत्ये किं कृतोऽयं विभागः—अस्य कारणमस्ति न दाद्यविरहादेरिति ? तन्वादेः कारणमुपलभ्यते नेतरस्यस्यपि नोत्तरम्, यतः

द्रव्यादेः स्वताः सत्त्वसाधनमित्यादिहान्न निवर्तते-किं द्रव्यादिसंख्यात् सत्ता सती किं वा तया द्रव्यादिकं सत्त्वं इति । तत्र सत्ताता तन्व्यादेः सत्त्वम्, तस्या पक्षासिद्धत्वात् ।

[अन्तर्मात्रसाधनप्रमाणसिद्धत्वात् सत्तायाः प्रत्यक्षबाधितविरयत्वेन एषमुपन्यस्यमानस्य प्रसङ्गः ।]
[अन्तर्मात्रसाधनप्रमाणसिद्धत्वात् सत्तायाः प्रत्यक्षबाधितविरयत्वेन एषमुपन्यस्यमानस्य प्रसङ्गः ।]
[अन्तर्मात्रसाधनप्रमाणसिद्धत्वात् सत्तायाः प्रत्यक्षबाधितविरयत्वेन एषमुपन्यस्यमानस्य प्रसङ्गः ।]

लक्षणप्रतीतिरपि तथाभाषप्रसङ्गात् । अथ तैमिरिकस्य बाह्यार्थसमिधिव्यतिरेकेणापि केशोण्डुकादिप्रतीतिरुदेति तथैवानुगतस्वरूपमन्तरेणापि मिश्रयस्वरूपानुगताकारा बुद्धिरुदेत्यतीति न ततः सत्ताव्यवस्थाः ।]
[अन्तर्मात्रसाधनप्रमाणसिद्धत्वात् सत्तायाः प्रत्यक्षबाधितविरयत्वेन एषमुपन्यस्यमानस्य प्रसङ्गः ।]
[अन्तर्मात्रसाधनप्रमाणसिद्धत्वात् सत्तायाः प्रत्यक्षबाधितविरयत्वेन एषमुपन्यस्यमानस्य प्रसङ्गः ।]

अथ व्यक्तित्वविराजः जातिरुपेयते न च व्यक्तिदर्शनयेलायां तद्रूपसंस्पर्शविषयव्यतिरिक्तपदुरः २० परमनुगतिरूपं प्रतिभाति तत् कथं तत् सामान्यम् । नैतदस्ति । यस्यादृष्टीतसद्भेदस्यापि तदुभूतः ।

अपेक्षेन्द्रियायसेयत्वाद् जाति-व्यक्त्योरेकता रूप-रसादी तु मिश्रेन्द्रियप्राप्तत्वाद् भेदः, तद्व्यसङ्गतम् । यत एकेन्द्रियप्राप्तमपि याताऽऽतपादिकं समानदेशं च मिश्रं प्रतिभातीति मिश्रवपुः-भ्युपेयते तथा प्रतिनियतेन्द्रियविषयमपि जाति-व्यक्तिद्वयं मिश्रम् । मिश्रप्रतिभासादेव । तथाहि-घटमन्तरेणापि पदग्रहणे 'सत् सत्' इति पूर्वेप्रतिपक्षा सत्ताऽवगतिर्द्वयः, यदि तु व्यक्तिरेव सती न जातिः तत्सत्त्वेऽपि तद्व्यतिरिक्ता च, तथा सति व्यक्तिरूपवत् तदनुगतिरपि व्यक्त्यन्तरे प्रस- ३० ज्ञेयत । प्रतीयते च सद्गुणता युगपद् घट-पटादिषु परस्परविविक्ततनुव्यपि सर्वत्र । तेनैकरूपेण जातिः, प्रत्यक्षे तथाभूताया एव तस्याः प्रतिभासनात् । शब्द-लिङ्गयोरेव तस्यामेव संयन्त्रग्रहणमिति ताभ्यामपि सा प्रतीयते । तदर्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणावसेयत्वात् सत्तायाः न तत्रिराकरणाय प्रसङ्गसाधनानुमानप्रवृत्तिरिति ।]

असद्भेदम् ।
यतो न व्यक्तिदर्शनयेलायां स्वरूपेण बहिर्माहाकारतया प्रतीतिमवतरन्ती जातिरुद्भाति, नहि घट-पटवस्तुद्रव्यप्रतिभाससमये तदैव तद्व्यसङ्गतमूर्तिर्मात्राऽभिधा या जातिरप्रभाति, नह्यकारस्या-परस्य प्रादुर्भूतया बहिस्तत्राप्रतिभासनात् । बहिर्माहायभासश्च बहिरर्थव्यवस्थाकारी, नान्तरावभासः । यदि तु सोऽपि तद्व्यवस्थाकारी स्यात्, तथा सति इदि परित्वसमानवयुगं सुखादेरपि प्रतिभासाद् बहिस्तद्व्यवस्था स्यात्, तथा च 'सुखाद्यानकाः दान्तादयः' इति साहचर्यदर्शनमेव स्यात् । अथ सुखा- ४० दिपाकारो बाह्यरूपतया न प्रतिभातीति न बहिरसौ, जातिरपि तर्हि न बहिरूपतया प्रतिभातीति न बहिरुपाऽभ्युपगन्तव्या, यतः कल्पनामतिरपि दर्शनदृष्टमेव घटादिरूपं बहिरुद्भाति तत्रिर च अन्तः

प्रतिभाति, न तु तद्व्यतिरिक्तवपुर्न जानिमुद्योतयति । तत्र तद्व्यसेयाऽपि बहिर्जातिरिति । तैमि-
 कज्ञाने बहिष्पकारादमानवपुर्गोऽपि हि केशाण्डुकाद्यो न तथाऽभ्युपगन्ते, बाध्यमानज्ञानविषयत्वात्
 जातिस्तु न यदीकृतया कचिदपि ज्ञाने प्रतिभातीति कथं सा सत्त्वाभ्युपगमत्रियः ? बुद्धिरेव केन
 घट-पटादिषु प्रतिभासमानेषु 'सत् सत्' इति नृत्यतनुराभाति । यदि तैर्हि न बाह्या जातिरिति,
 ५ बुद्धिरपि कथमेकरूपा प्रतिभाति नहि बहिर्निमित्तमन्तरेण तदाकारोऽपि सती सा युक्तः ननु
 केनोच्यते बहिर्निमित्तनिरपेक्षा जातिमतिरिति, किन्तु बहिर्जातिर्न निमित्तमिति, बाह्यास्तु व्यक्त-
 काश्चिदेव जातियुद्धेर्निमित्तम् । ननु यदि व्यक्तनिबन्धनाऽनुगतकारणमिति, तथा सति यथा खण्ड-
 मुण्डव्यक्तिदर्शने 'गौर्गौ' इति प्रतिपत्तिरुदेति तथा गिरिशिखरादिदर्शनेऽपि 'गौर्गौ' इत्यनङ्गात्
 प्रतिपत्तिर्भवेत् व्यक्तभेदाविशेषात्, तदयुक्तम् । भेदाविशेषेऽपि खण्ड-मुण्डादिव्यक्तिषु 'गौर्गौ'
 १० इत्याकारा मतिरुद्यमासाद्यन्ती समुपलभ्यत इति ता एव तामुपजनयितुं समर्था इत्यवसीयते, न
 पुनर्गिरिशिखरादिषु 'गौर्गौ' इति मतिर्ह्येति न ते तन्निबन्धनम् । यथा च आमलकीकलादिषु
 यथाविधानमुपयुक्तेषु व्याधिविरतिलक्षणं कलमुपलभ्यत इति तान्येव तद्विधौ समर्थानीत्यवसीयते,
 भेदाविशेषेऽपि न पुनरुपप-दध्यादीनि । अथ भिन्नेष्वपि भावेषु 'सत् सत्' इति मतिरिति, किं-
 १५ शेषेषु च भावेषु यदेकत्वं तदेव जातिः, तत्रोच्यते—तदेकत्वं घट-पटादिषु किमन्यत्, उतान्यत् ? न
 २५ तावदन्यत्, तस्याप्रतिभासनादित्युक्तं । नाप्यनन्यत्, एकरूपाऽप्रतिभासनात्, न हि घटस्य पटस्य
 चैकमेव रूपं प्रतिभाति, सर्वात्मना प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपदर्शनात् । तस्मादप्रतीतेरभिन्नाऽपि जातिर्नास्ति,
 बुद्धिरेव तुल्याकारप्रतिभासा 'सत् सत्' इति शब्दश्च दृश्यत इति तदन्यत्र एव युक्तः न आत्यन्त-
 तस्यादर्शनात् । न च बुद्धिस्वरूपमप्यपरबुद्धिस्वरूपमनुगच्छति इति न तदपि सामान्यमित्येकादु-
 तजातिवादो मिथ्यावादः ।

२० अपि च, अनेकव्यक्तियपि सामान्यं तद्वादिभिरभ्युपगम्यते । न च तद्व्यापित्वं तस्य केनचित्
 ज्ञानेन व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तथाहि—सन्निहितव्यक्तिप्रतिभासकाले जातिस्तद्व्यक्तिसंस्पर्शिणी
 स्फुटमवभाति न व्यक्त्यन्तरसंयन्धितया, तस्यास्तथाऽसन्निधानेन प्रतिभासायोगात् । तद्व्यक्तिभासे
 च तन्मिश्रताऽपि नावगतेति कथमसन्निहितव्यक्त्यन्तरसंयद्दर्शनीया जातिरवभाति । यदेव हि
 परिस्फुटदर्शने प्रतिभाति रूपं तदेव तस्या युक्तम्, दर्शनासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासंभवात् । संभवे
 २५ वा तस्य दृश्यस्वभावाद् भेदप्रसङ्गात्, तदेकत्वे सर्वत्र भेदप्रतिहतेः अनानेकं जगत् स्यात् । दर्शन-
 गोचरातीतं च व्यक्त्यन्तरसंयद् जातिस्वरूपमप्रतिभासनादसत् । प्रतिभासने वा तस्य तत्संयद्भावा
 व्यतिरिक्तव्यक्त्यन्तराणामपि प्रतिभासप्रसङ्ग इति सकलजगत्प्रतिभासः स्यात् । अथ मतम्—
 सन्निहितव्यक्तिदर्शनकाले व्यक्त्यन्तरसंयन्धिनी जातिर्न भाति, यदा न व्यक्त्यन्तरं दृश्यते तदा

३०

अथ प्रत्यभिज्ञानादनेकव्यक्तिसंयन्धित्वेन जातिः प्रतीयते, ननु केयं प्रत्यभिज्ञा ? यदि प्रत्यक्षम्,
 कुतस्तद्व्यसेया जातिरेकानेकव्यक्तियपिनी प्रत्यक्षा ? अथ नयनव्यापारानन्तरं समुपजायमाना
 ३५ प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम् ? निर्विकल्पकस्याप्यक्षान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् प्रत्यक्षत्वं तद्व्यापि
 नृत्यम्, असदेतत् । यदि अथवा प्रत्यभिज्ञा तथा सति प्रथमव्यक्तिदर्शनकाल एव समस्तव्यक्ति-
 संयद्जातिरूपपरिच्छेदोऽस्तु । अथ तदा स्मृतिसहकारिधिरहात्र तत्त्वावगतिः, यदा द्वितीय-
 व्यक्तिदर्शने तदा पूर्वदर्शनाहितसंस्काराभ्युपगमसमुपजातस्मृतिसहितमिन्द्रियं तत्त्वदर्शने जनयति,
 तदप्यसत्, यतः स्मरणसचियमपि लोचनं पुरःसन्निहितायामेव व्यक्ती तत्त्वज्ञातो च प्रतिपत्तिं
 ४० जनयितुमीदृशम् । न पूर्वव्यक्ती, असन्निधानात् । तत्र तत्स्थितां जातिं दर्शने परिदृश्यमाने
 व्यक्त्यन्तरे संयत्ते ।

अधेन्द्रियवृत्तिर्न स्मरणसमवायिनी कारणत्वादिति नास्ती संधानकारिणी, पुनस्तु कर्तव्या

त्यम् । ननु पिशाचादिशरीरस्य शरीरत्वे सत्यपि कथमददत्यत्वं ? असदादिचक्षुर्दृष्ट्यापरेण तस्या-
नुपलब्धादिति चेत् । ननु यथा शरीरत्वे सत्यप्यसदादिशरीरविलक्षणं पिशाचादिलक्षणं शरीरम्-
नुपलभ्यत्वेनाभ्युपगम्यते तथा घटादिविलक्षणं भूरहादि कार्यत्वे सत्यप्यकर्तृकत्वेन किं नाभ्युप-
गम्यते ? तथाऽभ्युपगमे च पुनरपि प्रकृतो हेतुर्व्यभिचारी । तदेवमसिद्धत्वाऽनैकान्तिकत्व-विद-
ज्जयदोषदुष्टायाद् नासादेतोः प्रस्तुतसाध्यसिद्धिः । तेन यदुक्तम् 'पृथिव्यादिगतस्य कार्यत्वस्या-
प्रतिपक्षेन तस्मादीश्वराद्यगमः' इति, तद् युक्तमेवोक्तम् ।

यत्कर्म 'पृथिव्यादीनां योद्धेः कार्यत्वमभ्युपगतम् ते कथमेवं वदेयुः' इति, तदुत्तरम् । प्रकृत-
साध्यसिद्धिनिवन्धनस्य कार्यत्वस्य हेत्यसिद्धत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि 'येऽपि चापीकास्तेषां
कार्यत्वं नेच्छन्ति तेषामपि विशिष्टसंस्थानयुक्तानां कथमकार्यता' इति, तदप्युक्तम् । संस्थानयुक्त-
त्वस्यासिद्धत्वादोषदुष्टत्वप्रतिपादनात् । यथ 'संस्थानशब्दाप्यत्यं केयलं घटादिभिः सामान्यं
पृथिव्यादीनाम्, न त्वर्थः कश्चिद् द्वयोरनुगतः समानो विद्यते' तदेवमेव, यत्कर्म 'धूमादावपि
पूर्वापरव्यक्तिगतो नैव कश्चिदनुगतोऽर्थः समानोऽस्ति' इत्यादि, तदसङ्गतम् । घटादिसंस्थानेभ्यः
पृथिव्यादिसंस्थानस्य धैलक्ष्ण्येन हेतोरसिद्धत्वप्रतिपादनात् ।

यदुक्तम् 'स्युत्पन्नानामस्त्येष पृथिव्यादिसंस्थानपक्ष-कार्यत्वादेहेतोर्धर्मिधर्मताऽवगमः,
अस्युत्पन्नानां तु प्रसिद्धानुमाने धूमादावपि नास्ति' इति, तदप्युक्तम् । यतो यद्यनुमानमिति घटोत्पन्न-
धर्मत्व-प्रतिबन्धलक्षणां स्युत्पत्तिमाश्रित्य स्युत्पन्ना अमिधीयन्ते तदा पृथिव्यादिगतसंस्थान-कार्य-
त्वादीं घटादिसंस्थानधैलक्ष्ण्ये प्रकृतसाध्यसाधके स्युत्पत्तिर्न केवाश्रित्य भवति, यद्योक्तसाध्य-
व्याप्तस्य पृथिव्यादीं संस्थानादेरभावात् । भावे पा शरीरादिमतोऽसदादीन्त्यपमाद्यस्थानित्यनुजया-
दिधर्मकलापोपेतस्य घटादीं संस्थानादिहेतुव्यापकत्वेन प्रतिपक्षस्य वन्तुः पृथिव्यादीं ततः प्रतिपक्षि-
स्यात्, न हि हेतुव्यापकमपहायाऽव्यापकस्य विद्वद्भ्रमाक्रान्तस्याऽपरस्य साध्यधर्मस्य प्रतिपक्षि ।
साध्यधर्मिणि यद्योक्तलक्षणलक्षितहेतुवत्त्वमुत्पत्त्यनुमानविदां व्यपहाराः । कारणाभाप्रतिपक्षां तु
ततः तत्र न विप्रतिपक्षिरिति सिद्धसाध्यता । अथ हेतुलक्षणस्युत्पत्तिव्यतिरिक्तां स्युत्पत्तिमाश्रित्य
'स्युत्पन्नानाम्' इत्युच्यते तदा 'केनचित् स्रष्टा जगत् सृष्टम्' इति निर्मुक्तदुष्पगमादित्वात्तानानाम-
स्त्येष पृथिव्यादिसंस्थानपक्ष-कार्यत्वादेहेतोर्धर्मिधर्मताऽपगमादिः । न च तथाभूतधर्मिधर्मताऽपग-
मात् साध्यसिद्धिः, चेदे मीमांसकस्याऽस्यमाणकर्मत्वादेः धर्मिधर्मताऽपगमादेवंपाऽप्राप्येव-
त्यस्य । 'अस्युत्पन्नानां तु प्रसिद्धानुमाने धूमादावपि नास्ति' इति युक्तमेव, अस्मादिभ्यः अभ्युपगमात् ।

यन्तु 'प्रासादादिसंस्थानादेर्धैलक्ष्ण्येऽपि पृथिव्यादिसंस्थानादेः कार्यत्वादि पृथिव्यादीनामि-
भ्यते, कार्यं च कर्तृ-करण-कर्मपूर्वकं इष्टम्' इत्यादि, तदप्यसङ्गतम् । यतो यदि नाम घटादेर्विशिष्ट-
कार्यस्य कर्मपूर्वकत्वमुपलभ्यं न तावताऽविशिष्टस्यापि भूरहादिकार्यस्य कर्मपूर्वकत्वमभ्युपगमं
युक्तम् । अन्यथा पृथिवीलक्षणस्य कार्यस्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्शगुणयोगित्यमुपलभ्यं भूतादेर्नास्ति, १०
यायोरेपि तद्योगित्वमभ्युपगमनीयं शरीरकार्य-
यपि समान इति ब्राह्म प्रतिपादितं न तथा
साध्यापगमः' इत्यादि, तत् सत्यमेव यादप्यधि-
ष्टादभावाभावाभ्युत्पत्तिम् सविबेदा तर्वास्ती-
श्वरसाधके हेतोः समानत्वाद् न कस्यचित् तत्साधकता । 'यद्येवमनुमानोच्छेदप्रसङ्गः, धूमादि
यथाविधमव्यतिरिक्तमप्रीभावाभावाभ्युत्पत्तिम् तथाविधमेतद् यदि सर्वतोपरि भवेत् स्यात् ततो
यस्याप्यवगमः' इत्यादिकस्तु पूर्वपक्षमर्थः पूर्वमेव सिद्धितोषः ।

यथा यथाभूतोऽभ्युपगमापूणे धूमोऽनग्निव्यापूसेनाऽग्निना व्याप्तो विपश्ये वापकद्वन्माद-
लादपतितो गिरिशिखरवापुलभ्यमानस्तद्देवमग्निस्वामान्यमनियतताम्-पार्श्वोऽग्निव्यक्तिसमाधि-

तथाभयत्पम् । अथ यद् यत् कार्यं तत् तद् उपादानाद्यभिज्ञकर्तृपूर्वकमुपलब्धं घटादिवत् । पृथि-
षाद्यपि कार्यम्, तेन तदपि तदभिज्ञकर्तृपूर्वकं युक्तमिति नेतरेतराभयदोषः । ननु घटादिकार्य-
कतुरपि कुलात्मादेर्वैरपि संप्रधा घटाद्युपादानाद्यभिज्ञत्वं सिद्धं स्यात् तदा गुण्येताप्येतद् पष्टम् । न
च तस्याऽपि घटाद्युपादानोपकरणत्वेः परिमाणाऽध्ययसंश्लेषेयत्वाद्यनेकधर्मसाक्षात्करणप्रानमस्ति,
तत्त्वं सिद्धम् (?) । (किं) चिन्मात्रपरिज्ञानं नु चेन्नन्वेऽदृष्टस्यापि तद्वाधारस्य वा सत्यस्य तददृष्ट-
निर्णयितफलोपभोगः प्रतिनियतशरीरापिष्टायकस्य विद्यते इति व्यर्थं चित्तिरिकापत्प्रानयतो महेदशस्य
परिकल्पनम् । न चापमेकान्तः-सर्वं कार्यं तदुपादानाद्यभिज्ञेनैव कर्मा निर्णयत इति, स्वाप-महा-
पस्थायां शरीराद्यवयवंप्रेरणस्य कार्यस्य तदुपादानाद्यभिज्ञानाऽभावेऽपि तत्कृतत्वेनोपलब्धेः ।

यथोक्तम्-‘न चारुद्रजातेषु स्थायरादिषु तस्याग्रहणेन प्रतिक्षेपः, अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वा-
ददृष्टपम्’ इति, तद्व्यप्यारुः यतो यदि तस्य शरीरसंबन्धरहितस्य कर्तृत्वमभ्युपेयते तत्र युक्तिसङ्ग-
तम्, तत्संबन्धरहितस्य मुक्तात्मन इव अगर्तकृत्यानुपपत्तेः । अथ धान-प्रयत्न-विहीनी-समया-
याभापाद् मुक्तात्मनोऽकर्तृत्वं न पुनः शरीरसंबन्धाभावादिति विषमो दृष्टान्तः, तत्रयुक्तम्, शानादि-
समयायस्य कर्तृत्वेनाभ्युपगम्यते तथाऽपि निषिद्धत्वात् । तस्माच्छरीरसंबन्धादेव तस्य जगत्कर्तृत्वम्
भ्युपगमनञ्च कुलात्मनस्य घटककर्तृत्वम् । तत्संबन्धभेदेभ्युपगम्यते कथं न तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्त-
त्वं ? कुलादेरपि शरीरसंबन्धादेव उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वम् न पुनः तत्संबन्धरहितस्यात्मनो
दृष्टव्यम् । तस्यभेदेऽपि शरीरसंबन्धादेव कर्तृत्वाद्भ्युपगमनञ्चमित्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धे-
स्तापतुः स्थायरादिप्रभावः सिद्ध इति कथं न तैः कार्यत्वलक्षणे हेतुर्गम्यभियारि ?

अथादृष्टं तच्छरीरमस्तस्य सद्यपि नोपलभ्यत इत्ययमदोषः, नन्वेवमपि ‘अस्मिन् सति इव
स्थापरादिकं जातम्’ इति प्रतिपत्तिर्मा भूत्, तथाऽन्यऽप्यन्यऽकारणभावेऽपि यथाऽतीन्द्रियसं-
न्द्रियस्याऽभावे रूपादिप्राप्तं नोपजायते तथा पृथिव्यादिकारणसाकल्येऽपि कदाचित् तच्छरीरपरिदे-
तत्स्थापरादिकार्यं नोपजायत इति चित्तिरेकान् प्रतीतिः किं न स्यात् । यश्च यत्रतच्छरीरं नियमेन
संनिहितमिति
मूर्तस्य स्थापय
दामेव तच्छरीर
तामस्ति तथा
कार्यदत्तत्वम्
अम्, तच्छरीराणां प्रादाद्यभिज्ञातभावात् । अपि च, तान्यपि कार्याणि, स्थापयत्वात्, कुम्भवन् ।
तत्तत्कारणे तावत्संख्याऽपरामि तस्य शरीरामि कल्पनीयानि, पुनस्तत्कारणेऽपि (इति) मानय-
स्यातो मुक्तिः । तत्र शरीरव्यापारसहायोऽप्यसौ स्थापरादिकार्यं करोतीति कल्पयितुं युक्तम्, अने-
कदोषप्रसङ्गात् ।

नाऽपि सत्तामात्रेणाऽसौ स्वकार्यं करोतीति कल्पयितुं युक्तम्, शरीरकल्पनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
अथ संप्रतिपत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम्, तस्य तत्कारणत्वं सकलकार्यकारणपरिज्ञाने नान्यथा,
तत्परिज्ञानं (ज्ञानं) वा (चा) नित्यं (सं) श्वे (सं)न्द्रियशरीरमन्तरेणानुपपत्तेः (पष्टम्) अतस्तदर्थं तस्य
रिक्त्वमिति चेत्, न, सकलहेतुफलविषयं तस्या (तस्याऽनित्यं) श्वे (सं)न्द्रियशरीरजं ज्ञानं न
संभ्रमति, इन्द्रियाणां युगपत्सर्वाथसन्निकर्षाभावात्, इन्द्रियाथसन्निकर्षे च शैवायिकैः प्रत्यक्ष-
मभ्युपगम्यते, तदुक्तम्—

“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यपसायात्मकं प्रत्यक्षम्” [न्याय-
अ० १, आ० १, सू० ४] ।

१-दातृकारण-वा०, वा० । २-यथोक्त-वा०, वा० विना । ३-टु० १५ पं० ३९ । ४-स्य तथा-वा०,
वा० । ५-त्वम्-न पुनः वा०, वा० विना । ६-स्मिन् सर्वसिद्धिं वा०, वा० विना । ७-था तान्य-वा०,
वा० । ८-का प्रती-वा०, वा० । ९-धत्त ‘यद्वा यत्र’ स्मृते ‘तत्र तत्र’ इति उक्तिम् । कथं प्राप्तेऽनुपपत्ति-
यद्वा यत्र पृथिव्यादिकारणतामर्थं न तत्र तत्र’ इत्यादिभे भवेदप्य अनुपपत्तेः । १०-ति-यो-वा०, वा० । ११-
रपरिणं वा नित्यसंन्द्रिय-वा०, वा० । १२-पक्षेमत-वा०, वा० । १३-तस्यासेन्द्रिय-वा०, वा० ।

सामग्री-फल-स्वरूपविशेषणपक्षत्रयेऽपान्द्रियार्थसंनिकर्षजस्य तस्य प्रामाण्याभ्युपगमात्; तथा, "प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्" [वात्स्या० भा० पृ० १] इत्यत्र माप्यम् "प्रमातृ-प्रमेयाभ्यामर्थान्तरं प्रमितिलक्षणे फले साधकतमवत् इति अर्थः, सहकारि प्रमाणं प्रतिपादितम्, सहकारित्वं चाऽर्थस्य प्रमाणस्य फलजनने व्याप्तिप्रमाणस्य फलजनकत्वेन तस्यापि सहायभावः, 'सह करोतीति' सहकारि' इति व्युत्पत्तेः । न चासन्निहितस्यार्थस्याऽतीतस्याऽनागतस्य वा प्रमितिलक्षणफलजननं प्रति व्यापारः संभवति । न च प्रमित्यजनकोऽर्थः, तदभ्युपगमे न प्रमाणविषयतान्यतः (तत्त्वतः) सेन्द्रियशरीरजनितप्रत्यक्षद्वानवत्त्वाभ्युपगमे महेशस्य न सकलकार्य-कारणविषयज्ञानसंभवः, इति शरीरसंवन्धात् तस्य जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमे तदकर्तृत्वमेव प्रसक्तम्, इति न तस्यादृश्यशरीरसंवन्धोऽभ्युपगन्तुं युक्तः ।

१० अपि च, घटादि कार्ये दृश्यशरीरसंवन्धपुरुषपूर्वकमुपलब्धम् इत्यङ्गरादि कार्यमपि तथा कल्पनीयम् । अथ तत्परिकल्पने प्रत्यक्षवाधाऽनवयस्यादिदोषावङ्गरादिकार्यस्य कर्तृपूर्वकतैव विरीर्यं इति न तथाकल्पनम् । ननु तद्विच(तद्विच)रणे को दोषः? अथाङ्गरादेः कार्यता अनेकरूप-मात्रभावे समुपजायमानस्य तस्य अकार्यताप्रसक्तिः, न पुनः कर्तृभावे, अन्यथा गोपालचटिकादौ तत्कालादुत्पत्तये ।

१५

सबद्धशरीरकर्तृपूर्वकत्वमनुमापयतीति वक्तुं शक्यम्; तथाऽभ्युपगमे गोपालचटिकादावपि तत्का-
२० लादृश्याऽनलानुमापको धूमः किं न स्यात्? न च वह्निरदृश्यो न संभवतीति वक्तुं शक्यम्, नायनरश्मिष्वदृश्यस्य तस्य सद्भावाभ्युपगमात् । अथाव्यवहितरूपोपलब्धपन्थाधनुपपत्त्या तस्य तथाभूतस्य परिकल्पनम्; नन्वेवं धूमसद्भावादन्यथाऽनुपपत्त्या तत्र तस्य तथाभूतस्य किं न परिकल्प-
नम्? अपि च, यथाऽनलस्य भास्वरूपसंवन्धित्वे सत्यपि तस्योद्भूतत्वाऽनुद्भूतत्वाभ्यां दृश्यत्वा-
२५ दृश्यत्वे परिकल्प्येते तथा प्रासादाऽङ्गरादीनां कार्यत्वे किं न परिकल्प्येते न्यायस्य समानाभात् ।

। दात प्रातपादितर्त्वात् ।

३० यत्कर्म 'स्थावरेषु कर्मग्रहणं कर्मभावात्, आहोस्विद् विद्यमानत्वेऽपि तस्याग्रहणमनुपलभ्य-
स्वभापत्वेन, एवं संदिग्धव्यतिरिक्तत्वे न कश्चिदेतुर्गमकः, धूमादेरपि सकलव्यवसायेषु व्याप्त्यु-
पलम्भकाले न सकला वह्नियकयो दृश्याः' इत्यादि यावत् 'सर्वमुत्पत्तिमन् कर्तृकरणपूर्वकं
दृष्टम्, तस्य सद्यपि तथादर्शनात् तज्जन्यत्वास्वभावः, तस्यैव स्वभावनिधितानव्यतमाभावेऽपि
कथं स्वभावः' इति, तदप्यसंगतम्; यतो यादृग्भूतमेव घटादिकार्यं तत्पूर्वकमुपलब्धं तस्य सह-
३५ दपि तथादर्शनात् तज्जन्यः स्वभावो व्यवस्थित इति तद्व्यवसायभावेऽपि तस्य भावे तदप्यपि
तत्तत्तद्भावो न श्यादिति युक्तं च वक्तुम् न पुनस्तद्विलक्षणं भूतदादिकं कर्तृकरणपूर्वकं
कदाचनानुपलब्धम् किन्तु कारणमात्रपूर्वकम्, अतस्तद्भावादे तस्य भवतोऽहेतुकत्वप्रतीतिः

१ धनं पृ० १०५ पं० १ गन्ताग्रजुगोपेन 'भाष्ये' इति बोध्यम् । भाष्य-वा०, वा० । १-नन्तरं प्र-
हा०, पु०, २०, नि०, अ० । २-स्य प्रमाणं ति प्रमा-हा० नि० । ३-ति व्युत्पत्तेः वा०, भा० । ४-भ्यु-
पगमने प्र-अ०, २०, भा०, हा०, भा० । ५-उपगमा न प्र-वा०, वा० । ६-भ्युपगमे प्र-भा०, १०, पु० ।
७-ता यतः से-अ० । ८-तापन्यतः से-३०, ४० । ९-तापन्यतः से-वा०, भा० । १० कप्रमाकरणाभा-
पु० । ११ पृ० १५ पं० ४० । १२ पृ० १५ पं० २ । १३ पृ० ११ पं० ४० । १४ पृ० १५ पं० ५ । १५ पृ०
१५ पं० १५ । १६-अपि सद्यपि नन-अ०, भा० । १७-तदभावे-भा० । १८-स्थापने-वा०, वा० नि० ।

सन्नेष तद् गमयतीत्यस्य तद्वैदित्यम् । यथा (यथे) 'अनुपपन्नमानकानुकेषु स्थावरेषु कानुपपन्नानामा-
 द्वातीत्यनुपायात्, ॥ १२५॥' इत्यादि, तदपि प्रतिष्ठितम् । उक्तोत्तरावाङ् । यद्युक्तम् 'चित्तस्य-
 माधेयोवादानाद्यपिष्ठानाम् कथं प्रत्यक्षस्यावृत्तिः' । तद्वैतगतम्, तथोवादानाद्यपिष्ठायकस्य
 अविच्छेदनात्, अदृष्ट्यापि तस्य कल्पने पुञ्जपनपिष्ठितस्यापि भूतहासुवादानस्य तत्कर्तृत्वं
 ॥ १२६॥ इत्यने अत्रोक्त्याविशेषात् ।

यथाऽप्यपि 'कार्यस्य दारीरेण सह अभिचारे इत्यते, स्वदारीरापयवानां हि दारीरात्मात्म-
न्तरेणापि मन्त्रिण-निगृणी केपलो विद्वाति' इति, तदप्युक्तम्, यतः दारीरसंबन्धव्यतिरेकेण येत-
नस्य स्वदारीरापययेष्वप्यत्र या कार्यनिर्यतेकार्यं न इत्यमित्यत्रापि तत् तस्य न कल्पनीयमित्येता-
न्मात्रमेव प्रतिपाद्यते, न त्वपरदारीरसंबन्धपरिकल्पनमत्रोपयोगि। यदि च दारीरद्वित्तस्यापि तस्य
भूयद्वादिकार्यं ज्ञायात् परिकल्प्यते तर्हि मुक्तस्यापि तद्वन्तरेण ज्ञानसमयाधिकारणत्वपरिकल्पनं
किं न विद्यते? तथाऽऽप्युपपत्ते न ज्ञान-सुखादिगुणरहितत्वामस्वरूपापत्तिर्मुक्तिः। संभवति इति
तदर्थंमात्रेणऽऽत्तापनमसंगतमात्मयेन। यद्यपि 'कार्ये दारीरेण बिना करोतीति न। साध्यम्, तत्

अथ अहंशऽपि इत्याशरीरस्य स्थायोः परिकल्प्यते, किमिति भूदादिकं कार्यं कर्तुमिच्छते इष्टमपि न कल्प्यते । एतेन 'हृन्मत्स्यापि प्रयत्नसञ्ज्ञाये न काचिन् शक्तिः' इति निरस्तम्, शरीरभावे मुक्त्यामन इव प्रयत्नासंभवात् । अपरशरीररहितस्वशरीरावयवभरणप्रयत्नसञ्ज्ञायेऽपि न शरीरभावे प्रयत्नसञ्ज्ञायाऽऽवृत्तक, तर्था शरीररहितस्य तस्य कश्चिद्व्यवहारात् । इष्टानुसारिणश्च कवचना भवन्ति । २७ ततः स्थावरेषु शरीरभावाद् न तत्कर्तुंरनुपलब्धिः किन्तु कर्तुंरभावादिति कथं न सैः कार्यत्यादे-
दुर्लभ्यनिबाराः ।

ग च यथाऽहस्येन्द्रियस्य व्याप्त्यय-व्यतिरेकयोः कार्यकारणभावव्यवस्थापकयोऽभावेऽपि कारणत्वसिद्धिर्त्यतिरेकमात्रात् तथा महेश्वरस्यापि तत्त्वसिद्धिः, तस्य नित्यव्यापकत्वाभ्युपगमेन व्यतिरेकासम्भवात् । अतो न व्याप्तिरितिः कार्यः शब्देस्तरसाधकत्वेनोपन्यस्तस्य हेतोः । 'अत एव न २१ खग्रतिपक्षताऽपि, नैकस्मिन् साध्याभिज्ञे हेतौ स्थिते द्वितीयस्य तथापिपक्ष्य तत्राप्यकाशा' इति सत्यम्, किन्तु स्थानुसाधकस्य कार्यत्वादेः साध्याभिव्यक्तव्यमेव न संभवतीति प्रतिपादितम् । यद्यो-क्तम् 'नाऽपि बाधा, अदुष्टिमकारणपूर्वकत्वस्य प्रमाणेनाऽप्रवृत्तात्' इति, तदसाम्यम् । युष्टिम-कारणपूर्वकत्वाभावाप्रतिपादकस्य प्रमाणस्याऽङ्कुरादावप्युत्पत्तौ सत्त्वात् । अथाङ्कुरादिकर्तृत्वी-न्द्रियावाह न प्रत्यक्षात् तदभावासिद्धिः, न, प्रत्यक्षात् तदभावाऽसिद्धात्पक्षमुमानस्य तत्र तदभाव-इ-मादकस्य भावात् । तथाहि-यद् यस्याम्यय-व्यतिरेकी नानुविधिते न तत् तरकारणम्, यथा न पटादयः कुलालकारणाः, नानुविधिति बाहुपादयो युष्टिमकारणान्नय-व्यतिरेकाविति व्याप-कानुपलब्धिः । यद्य परकारणं न तत्तन्मन्य-व्यतिरेकावनुविधिते, यथा घटादयः कुलालस्य । न चोपलब्धिमश्वत्थान्तरप्रतिपक्षे प्रागनुपलब्ध्यस्याङ्कुरादेः पलम्भस्तदभावे बाऽप्यकारणसाकत्वेऽपि तस्यानुपलम्भ इत्यन्यय-व्यतिरेकानुविधानमङ्कुरादिकार्याणाम् ।

अथाङ्कुरादिकर्तुं स्पष्टपञ्चदशानुप्रासतत्पस्याऽभावाद् न प्रत्यक्षेण सङ्गात्वाऽभायप्रतीतिरिति नाङ्कुरादेस्तद्व्यय-व्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धिर्व्याका । ननु सा भूत् तद्व्यय-व्यतिरेकानुविधानो-

शक्तेरनित्यत्वाव्यापकत्वेन व्यतिरेकसंभवात् तद्व्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धिर्गुणा, न बुद्धिमत्कारणव्यतिरेकानुविधानस्य, तस्य नित्यत्वव्यापकत्वेन व्यतिरेकानुविधानाभावादिति चेत्, अस्तु नाम्नाम् ५ यम्, तथाऽपीभ्यस्त्वन-प्रयत्न-चिकीर्षासमवायोऽङ्कुरादिकार्यकरणे व्यापारः, तस्य सर्वदा सर्वत्राऽभावात् तदनुविधानं स्यात् ।

अथ तत्समवायस्यापि सर्वत्र सर्वदा भावाद् नायं दोषः, न; तस्य नित्यत्वव्यापकत्वे सत्यपि तद्विशेषणानामीभ्यस्त्वन-प्रयत्न-चिकीर्षादीनामनित्यत्वात् अध्यापकत्वाच्च व्यतिरेकानुविधानमुपलभ्येत । अथ तज्ज्ञानादेरपि नित्यत्वाद् नायं दोषः सर्वदा तर्ह्यङ्कुरादिकार्योत्पत्तिः स्यात् । सर्वदा १० सहकारिणामसन्निधानाद् नेति चेत्, ननु तेऽपि तज्ज्ञानाद्यायत्तज्ज्ञानानः किं न सर्वदा सन्निधीयन्ते ? अथ नैव ते तदायत्तोत्पत्तयस्तादृशं तैरेव कार्यत्वादिहेतुर्नैकान्तिकः । तत्सहकारिणामपि सर्वदा स्रोतस्तिहेतूनां सकार्योणामसन्निधानाद् न सर्वदोत्पद्यन्त इति चेत्, अनवस्था; तथा च अपरापरसहकारिप्रतीक्षायामेवोपक्षीणशक्तित्वात् तज्ज्ञानादेः प्रकृतकार्यकृत्यं न कदाचिदपि स्यात् । अतः सुदूरमपि गत्वा कचिद्व्यस्थामिच्छता नित्यत्वं सहकारिणाम् अतदायत्तोत्पत्तिकृतं १५ वाऽभ्युपगमनीयम्, तदायत्तोत्पत्तिकार्यस्याऽपि तज्ज्ञानादिव्यतिरेकेणाऽभ्युत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या इति वृथा तत्परिकल्पना । नित्यत्वे वा पुनरपि सहकारिणां तज्ज्ञानादीनां च नित्यत्वात् सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । तदेवं तज्ज्ञानादीनां च नित्यत्वात् सर्वदा कार्यस्रोतस्तिरनुत्पत्तिर्वा स्यात् इत्यनित्यास्तज्ज्ञानाद्योऽभ्युपगन्तव्याः; तथा च सति तदन्यसामग्रीसाकल्येऽप्यङ्कुराद्यनुत्पत्तिः कदाचित् स्यात् । सकलतदन्यसामग्रीसन्निधानानन्तरमेव तज्ज्ञानाद्युत्पत्तेर्न कार्योत्पत्तिः कदाचित् २० सामग्रीसाकल्येऽपीति चेत्, सहकारिकारणसंभवास्तादृशं तज्ज्ञानाद्यः प्राप्ताः; अन्यथा तदनन्तरोत्पत्तिनियमाभावात् सहकारिणु सत्यपि कदाचिदङ्कुराद्यनुत्पत्तिः स्यात् । ते तु सहकारिणस्तज्ज्ञानाद्यप्रेरिता एव तज्ज्ञानादि जनयन्तोऽङ्कुरादि जनयन्ति किमन्तर्गततज्ज्ञानादिकल्पनया ? तज्ज्ञानादिसहकृता एव तज्ज्ञानादिकं जनयन्तीत्यभ्युपगमे तज्ज्ञानाद्यन्तरे सहकारिकारणजन्यमेज्ज्यात्वा (?) तदनन्तरमनुत्पद्यमानं कार्यमपि तज्ज्ञानादिकं तदनन्तरं नोत्पादयति, २५ इत्यायातः स एव कारणान्तरसाकल्येऽप्यङ्कुरादिकार्योद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः, सहकारिभ्यस्तज्ज्ञानाद्यन्तरोत्पत्तौ स एव प्रसङ्गः अनवस्था च । तस्यां चाऽपरापरज्ञानोत्पादने एव सहकारिणां सर्वदोषयोगाच्च कार्यं कदाचिदभ्युपयोगो भवेत् । सहकारिभिः सह तज्ज्ञानादिकं नियमेनोत्पत्तिमिति चेत् तर्हि सहकारिणां तज्ज्ञानादेर्देहकसामग्र्यपीनत्वमभ्युपगन्तव्यम्; अन्यथाऽसहभावात् तथैकसामग्रीलक्षणं कारणं तज्ज्ञानादिभिरन्यैर्जनितमजनितं वा तज्जनयति ? [न चाजनितम्, ३० तथैव कार्यत्वादेर्हेतोर्व्यभिचारित्वप्रसङ्गात् जनितं तज्ज्ञानादिकमभ्युपगन्तव्यम्, तस्य तेन जन्ये सह नियमेनोत्पद्यमानं तदेकसामग्र्यपीनत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । सा च सामग्री तज्ज्ञानान्तरेणोत्पादिता च इति विकल्पद्वये पूर्वोक्तदोषद्वयप्रसङ्गः । प्रागनन्तरोत्पत्तिनियमाभ्युपगमे सहकारिहेतुभिरैकसामग्र्यपीनतया स्यात् तत्रापि सैकसामग्री तज्ज्ञानाद्यन्तरेण प्रेरिता जनयतीत्यभ्युपेयम्, अन्यथाऽचेतनस्याचेतनानधिष्ठितस्य वास्यादेरिव जनकत्वासंभवात्, ज्ञानाद्यन्तरे ३५ च प्रयोत् सामग्रीविशेषात् प्रागन्तरं नियमेनोत्पद्यमानं तज्ज्ञानादिरैकसामग्र्यपीनं स्यात् । अन्यथा प्रागेनन्तरं नियमेनोत्पत्तिर्न स्यात् । सामग्र्यन्तरं च प्रेरितमप्रेरितं वा जनयतीति विकल्पद्वये दोषद्वयप्रसङ्गः, तमेवं दोषं परिजिहीर्षता न तज्ज्ञानाद्युत्पत्तिः तदनन्तरं सह प्राग्व्याऽनन्तरमभ्युपगन्तव्या, तदनन्तरं सह प्राग्व्याऽनन्तरमुत्पत्तिनियमाभावेऽपि] चाऽङ्कुरादिकार्यस्य तद्व्यतिरेकानुविधानमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते, क्षियुद्धक-बीजादिकारणसामग्रीसंनिधाने प्रतिपद्ये

१-उपते तथेदो-वा०, वा० विना । २-कार्यं नानुवि-वा०, वा० विना । ३-मन्त्रयस्त्रो त-वा०, वा० । ४-यन्ति इ-वा०, वा० विना । ५ [] एनविज्ञाननयेन पाठः पाठ्यत्रयाव । ६-म्, नयेव वा०, वा० । ७-अप्यपीनं त्वमभ्युपगन्तारं वा० । ८-पयं नन्त-वा० । ९-तथेति वा०, वा० । १०-प्रागन्तरं नि-वा०, वा० । ११-गन्तरं नि-वा०, वा० । १२ च प्रेरितं वा ज-वा०, वा०, पु० । १३-नयतं सह प्रा-वा०, वा० ।

याऽभावि अङ्गादिकार्यस्यापदंभापदंभान् । अतस्तत्त्वज्ञानाद्यनुविधानस्य तत्कारणत्वस्यापकम्पा-
नुपलब्ध्या तत्कारणत्वाभापोऽङ्गादिकार्यस्यानुमीयते । अतो बाधा व्यापकानुपलब्ध्या युजि-
तः । तत्कारणानुमानस्य ।

युजित्वात्तत्त्वज्ञानानेनैव व्यापकानुपलब्धिः कस्याप बाध्यते? सोहलेष्यं पञ्चम्, पार्थिव-
स्याम्, बाधवद्विषयानुमानेन प्रत्यक्षं तस्य तद्वैयर्थ्यापमाहकं किं न बाध्यते इति तत्मानम् । प्रत्यक्षेण ५
तद्विषयस्य बाधितायाश्च नेम तत् बाध्यत इति चेत्, युजित्वात्तत्त्वज्ञानानुमानस्यापि तर्हि व्यापका-
नुपलब्ध्या विषयस्य बाधितत्वात् कथं तद्व्यापकत्वम्? युजित्वात्तत्त्वज्ञानानुमानेनैव व्यापकानुप-
लब्धिर्विषयस्य बाधितत्वात् तद्व्यापकत्वमिति चेत्, न, पार्थिवत्वानुमानेन तद्वैयर्थ्यापमाहकस्य
प्रत्यक्षस्य बाधितविषयत्वात् तद्व्यापकत्वमिति यत्तुं शक्यत्वात् । अथ तदनुमानस्य तदाभावात्वात्
न प्रकृतप्रत्यक्षविषयत्वापत्त्यम्, नेतम् । इत्येतत्त्वज्ञानस्योपपन्नत्वात् । तथाहि-प्रत्यक्षबाधितविषय १०
यत्वात् तदनुमानस्य तदाभावात्त्वम्, तस्य तदाभावात्वात् प्रत्यक्षस्य तद्व्यापकत्वमिति तद्विषयत्वात्
तदाभावात्वात् तद्विषयत्वापत्त्यम् इति व्यकृतिरेतत्त्वज्ञानस्यम् । अथानुमानाबाधितविषयत्वा-
द्विषयस्य न तत्प्रत्यक्षस्याऽतदाभावात्त्वम् किं तर्हि स्वपरिच्छेदात्मविचारनिबन्धनम्? नन्वेवमनु-
मानस्यापि स्वसाध्यात्मविचारनिबन्धनं किं नाऽतदाभावात्त्वमप्यनुपपन्नमिति चेत्? अथाऽबाधि-
तविषयस्य सति तस्य तस्य स्वसाध्यात्मविचारित्वे परिश्रमाप्यते । नन्वेवमबाधितविषयत्वात् १५
प्रतिपक्षमुपशान्तेनैव कथिद्वि स्वसाध्यात्मविचारित्वस्यानुमानेऽतदाभावात्त्वमिति नान्यस्य प्रसिद्धिः । न
हि बाधाऽनुपलब्ध्या बाधाऽभावाः, तस्य विद्यमानत्वापेक्षयाऽनुपपन्नत्वापत्तिरिति भावात् ।
अथ यत् बाधकत्वस्यापत्त्यं मायं बाधकानुपलब्धेऽनुपपन्नत्वात्त्वमप्यनुपपन्नत्वात्त्वमिति २०
यत् न कदाचिद् बाधकोपलब्धिरस्य न तद्व्यापकः, असदेतत् । न सर्वानुपलब्ध्या बाधकाऽनुपलब्ध-
मात्रेण न कदाचनानुपलब्ध बाधकोपलब्धिर्भवेति चेत् इति श्रुतं शक्यम्, स्वसंयन्धिनाऽनुपलब्ध-
त्वात्किंवात्किंवात्, सर्वसंयन्धिनाऽतिश्रुत्यात् । न तत्पर्येति 'सर्वेणाप्यत्र बाधकं नोपलब्धते
उपलब्धते वा' इत्यवसानं एवम् । नाऽपि बाधकाभावोऽभावमादिप्रमाणायसेयम्, तस्य निषिद्धत्वात्
निषेधमात्रत्वात् । न याऽऽहो बाधकाभावोऽनुमानान् पक्षधर्मत्वादित्यत् । न च स्वसाध्यात्म-
विचारित्वनिषेधत्वात् बाधकाभावनिषेधः, तन्निषेधमन्तरेण तद्विचारयेत् स्वसाध्यात्मविचारि-
त्वस्याऽपरित्यागात्तद्विचारित्वनिषेधत्वात् । तस्मात् पक्षधर्मत्वाऽन्वय-व्यतिरेकनिषेधत्वात् २५
व्यापित्वाभावात्तस्य प्रकृतानुमानेऽपि सत्त्वात् प्रत्यक्षम् न तस्यापि तदाभावात्त्वम् । अथ
विषयस्य बाधकप्रमाणत्वात् पार्थिवत्वानुमानस्य नान्तत्वात्तद्विषयस्य तदाभावात्त्वम्, एवं तर्हि
कार्यत्वानुमानेऽपि विषयस्य बाधकप्रमाणत्वात् व्यापकत्वमप्यनुपलब्धत्वात् तदाभावात्त्वमिति न व्यापकानुप-
लब्धिविषयत्वापत्त्या । अथ प्रत्यक्षं नानुमानेन बाध्यत इति सोहलेष्यत्वात्तद्विषयस्य न तद्वैयर्थ्य-
त्वापमाहकस्य बाधकता, कथं तर्हि प्रकृतप्रमाणमिति तद्विषयस्य तद्विषयत्वात् ३०
प्रत्यक्षस्य बाधा? अथ तस्य प्रत्यक्षाभावात्तद्विषयस्य न बाधा, ननु कुतस्तस्य तदाभावात्त्वम्?
अनुमानेन बाधितविषयत्वादिति चेत्, ननु तद्वैयर्थ्यत्वात्तद्विषयस्य-अनुमानेन बाधितविषयत्वात्
तस्य तदाभावात्त्वम्, तस्य तदाभावात्त्वस्य च तेन अबाधितविषयत्वात्तद्विषयस्य तदाभावात्त्वस्य
तद्विषयत्वापत्त्यम् इति व्यकृतिरेतत्त्वज्ञानस्यम् । तस्मात् स्वसाध्यात्मविचारस्य सर्वत्र प्रमा-
नविषयत्वम् । स च व्यापकानुपलब्धौ पक्षधर्मत्वाऽन्वय-व्यतिरेकत्वत्वात् प्रमाणपरिनिष्ठितो विद्यते ३५
इति तस्याप्य स्वसाध्यात्मप्रतिपादकत्वेन प्रमाणस्य न पुनरुजित्वात्तत्त्वज्ञानानुमानस्य, तस्य स्वसाध्या-
त्मविचारतायाश्च प्रदर्शितत्वात् ।

न च व्यापकानुपलब्ध्यापि पक्षधर्मत्वाऽन्वय-व्यतिरेकनिषेधस्य स्वसाध्यात्मविचारित्वनिषे-
धत्वात्तद्विषयस्य इति यत्तुं युक्तम्, यतो व्यापकानुपलब्धेऽभावत्वात् पक्षधर्मत्वनिषेधः प्रागेवोक्तः ।
विषयस्य बाधकप्रमाणत्वात् नान्य-व्यतिरेकापि तत्राऽप्यन्येते, तत्कारणेषु हि कुम्भादिषु ४०
तद्वैयर्थ्य-व्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धित्वानुपलब्धेर्बाधकं प्रमाणम् । अथवा तत्कारणस्य तद्वैय-
र्थ्य-व्यतिरेकानुविधानेन व्यापकम्, तदाभावे तत्कारणत्वात्संभवात्, तदाभावेऽपि अथतस्तत्कारणस्यैव सर्वं

मसमवेदेऽग्निप्रवृत्तिमुपलब्धं भूमाग्रं गिरिशिखरादाशुपलभ्यमानमग्निविद्युश्चर्मोप्यासितोद-
काग्रमकं गुल्मम्, अग्रिमहात् । यद्योद्यम् 'पूर्वोक्तविशेषणानां धर्मविशेषकृताणां व्यभिचारात्'
इत्यादि, तद्व्यपन्नतम् । यादृभूतं हि कार्यत्वं घटादायनीभ्यरादिधर्मेणेतदुद्दिमत्कारणत्वेन
व्याप्तमुपलब्धं तादृभूतं तद्व्यव्यापि जीर्णसाक्षादाशुपलभ्यमानमक्रियादर्शिनोऽपि तथाभूतकृतं
पूर्वोक्तप्रतिपातं जनयति । न च तत्र केनचिदनीभ्यरादिधर्मेण व्यभिचारा कदाचित् केनाऽ-
प्युपनभ्यते । तथाभूतसाध्याव्याप्तहेतुपलभ्य एव तत्र तद्व्यभिचारा, स चेदस्ति कथमनीभ्यर-
त्यादिधर्माणां व्यभिचारादसाध्यत्वं सप्येतसा पक्वं युक्तम् । अन्यथा भूमाग्निप्रतिपत्तावपि
भास्वरूपसंस्थादिधर्माणां व्यभिचारात् तथाभूतस्याभेदसाध्यत्वं स्यात् । एतेन 'पूर्वोक्तादेतोः
स्वसाध्यतिसिद्धावुत्तरेण पूर्वतिसिद्धये साध्यस्य हि विशेषः साध्यते, आदोसित् पूर्वहेतोः स्वसा-
ध्यतिसिद्धिमिच्छन् क्रियते' इत्यादि सर्वं निरस्तम्, एतो यदि कार्यत्वमात्रं हेतुत्वेन स्तित्यादी १०
साध्यताप्रकृत्येनोपादीयते तदा तस्य संदिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वेन बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वाऽसा-
धकत्वम् । अथ घटादीं बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तं यत् कार्यत्वं तत् तत्र हेतुत्वेनोपादीयते, तत्
तत्रातिव्यमिति कथं तत् तत्र बुद्धिमत्कारणत्वस्यापि नमकम् ? इत्यविशिष्टस्य कार्यस्य व्याप्य-
भावादेवापरविशेषसाधकहेतुव्यापारमन्तरेणापि कार्यस्य हेतोः स्वसाध्यसाधकत्वव्यापातः
संभवेत्येव, कार्यत्वविशेषस्य न तत्रातिव्यव्याप्ये साध्यातिसिद्धिरुपलब्धस्तद्विधातः । १५

यन्मु 'द्वयस्य कृतकत्वादनित्यत्वसिद्धौ हेतुवन्तरेण गुणत्वसिद्ध्यापि न पूर्वस्य शक्तिः' इति, तदप्युक्त्या गुणत्वं हि द्रव्याधित्वावादिधर्मगुणत्वमुच्यते, तत्रेच्छादे सिद्धिमाप्तादप्यति तदा पूर्वेहेतुमाधितमनित्यत्वं तत्र व्याहृत्य तत्र न छानुपपन्नं तस्याऽऽसत्त्वादेयं द्रव्याधितत्वं गुणावसमपादो वा संभवति, उत्पन्नस्याप्युत्पत्त्यनन्तरण्यसित्वेन तत्र संभवति । न च तदाधित्वस्य उपपत्त्यादिकमेव तत्, सारविपाद्यादेरपि तत्प्रसङ्गादित्यादि आध्यापादापसिद्धयर्थं हेतोः प्रतिपाद- २० यन्निर्णीतमिति न पुनश्च्यते । सर्वधोऽादृक्कारणव्यक्तित्वसिद्धयः क्षणमात्रस्थितेर्गुणत्वं न संभवति तत्संभवे च क्षणिकत्वं व्याहृत्य इति प्रतिपादयिष्यामः । द्वितीये तु विकल्पे 'न च धर्मविशेषविपर्ययोद्भावेन कस्यचिदपि रूपस्याभावः कल्प्यते' इति यदुक्तं, तदप्यसङ्गतम् । यतो यद्यन्यादृशस्य धर्मिणः कुतश्चिदेवोः क्षित्यादौ तिज्जिः स्यात् तदा मुपेताऽपि यदुक्तं- धर्मविशेषविपर्ययोद्भावेन न कस्यचिदेतु रूपस्याभाव इति, तथाभूतस्य तु धर्मिणो न प्रकृतसा- २५ धनावयगम इति प्रतिपादितम् । अत एवागमाद् हेतुवन्तराद् वा न तत्र विशेषसिद्धिः, बुद्धिम- कारणस्यैव धर्मिणः क्षित्यादिकर्तृत्वेनातिज्ञतायाः । ततः 'तथाऽन्यथव्यतिरेकिण्यैव केवलव्यतिरे- ' ' ' ' ' विशेषसाधनम्' इति प्रतिपादनं यद्य 'य इत्थम्भूतस्य पृथिव्यादेः ' ' ' ' ' इत्येवं यदा विशेषसिद्धिस्तदा ३० न विशेषविज्ञानामपकाशः' इति निःसारतया व्यवस्थितम् ।

यत्कर्म 'शरीरसंयन्त्रस्य तावद् व्याप्यभावेन तत्र निराकृतिम्, शरीरान्तररहितस्याध्यात्मनः शरीरधारण-प्रवर्णाक्रियामु यथा व्यापारस्तथेभ्यस्मापि श्रित्वादिकायं' इति, तदप्ययुक्तम्। अपर-शरीररहितस्यैध्यात्मनः शरीरसंयन्त्रस्य तद्व्यारणाधिकृत्योपलब्धेरीभ्यस्मापि शरीरसंयन्त्रस्यैव कार्यकर्तृत्वमभ्युपगन्तव्यमिति प्रतिपादितं त्यात्। यद्यि च शरीरसंयन्त्रभावेऽपि तस्य श्रित्वादि-
कार्यकर्तृत्वं तदा पक्षमप्य-किं पुनस्तत् तत्र। ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नानां समवायः तत् तत्रोक्तमेवेति चेत्, न। समवायस्य निषिद्धत्वात्। न च कुम्भकारादौ शरीरसंयन्त्रमप्यतिरेकेणाप्यत् कर्तृत्वमु-
पलब्धमितिभ्यरेऽपि तदेष परिकल्पनीयम्, इष्टानुसारित्यात् कल्पनाया। न च शरीरमप्यतिरेकेण ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नानामपि सद्भावाः कचिदभ्युपलब्ध इति नेभ्यरेऽपि तदभावेऽसावभ्युपग-

१. ५० पं. २। २. ५० पं. ८। ३. ५० पं. १०। ४-धन्यतिरिक्तस्य शा., वा.।
 ५. ५० पं. १३। ६ धर्मविज्ञोपस्य वि-शा., वा.। ७-तस्य ध-शा., वा.। ८. ५० पं. १६-१९।
 ९-पूर्वोक्त-शा., वा., हा.। १०. ५० पं. २१। ११. ५० पं. २। १२. ५० पं. २५-३१।
 १३. ५० पं. १०६ पं. १०।

युगपद् भवेत् । { स्यादेतत्, नैश्वर्यव्युत्पादिकमेव केवलं कारणम् अपि तु धर्माऽधर्मादिसहकारि-
कारणमपरेषु तत् तत् करोति, निमित्तकारणत्वादीश्वरव्युत्पादः; अतो धर्मादेः सहकारिकारणस्य
यकत्वाद्यधिकलकारणत्वमिति शङ्कम्, असेवेतत्; यदि हि तस्य सहकारिभिः कश्चिदुपकारो क्रियेत
तदा स्यात् सहकारिसंबन्धता, यावता नित्यत्वात् परैरनाधेयातिशयस्य न किञ्चित् तस्य सहका-
रिभ्यः प्राप्तमिति किमिति तत् तथाभूतान् अनुपकारिणोऽपेक्षेत? किञ्च तेऽपि सहकारिणः ५
किमिति सततं न सन्निहिता भवन्ति यदि तज्ज्ञानाः! अपरस्वसन्निधिहेतुसहकारिवैकल्यादिति
नोत्तरम्, तेनापि तत्संनिधिसहकारिणां तदायत्तोत्पत्तीनां तदैव सन्निधिसंकेतः कथमसिद्धता
हेतोः? अथ नित्यत्वे तद्व्युत्पादिकं सहकारिकारणमुत्पाद्य पश्चादङ्कुरादिकार्यमुपजनयतीत्यभ्युपगम-
स्तस्य परस्परसहकारिजनने पपोपक्षीणदाकिन्यात् तस्य नाङ्कुरादिकार्यजननम् । अथातज्ज्ञाना एव
धर्माऽधर्मादिसहकारिणः अतोऽयमदोषः; नन्वेवं तैरेव 'अचेतनोपादानत्वात्' इति हेतुरनेकान्तिकः १०
स्यात्, अतस्तदायत्तसंनिधयो धर्मादिसहकारिण इति नाधिकलकारणत्वावस्यो हेतुरसिद्धः ।

न चानेकान्तिकोऽपि, अधिकलकारणत्वहानिमसङ्गात्, अधिकलकारणस्याप्यनुत्पत्तौ सर्वदैया-
नुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च विदोषाभावात् । एतेन यदपि उद्घोतकरेणोक्तम्—“यद्यपि नित्यमीश्वराख्यं कारण-
मधिकलं भावानां सन्निहितं तथापि न युगपदुत्पत्तिः, ईश्वरस्य बुद्धिपूर्वकारितयात् । यदि हीश्वरो
तत्तामात्रेण याऽबुद्धिपूर्वं भावानामुत्पादकः स्यात् तदा स्यादेतदोषम्; यदा तु बुद्धिपूर्वं करोति १५
तदा न दोषः तस्य स्वेच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः, अतोऽनेकान्तिकतैव हेतोः” [] इति, तदपि
निरस्तम् । न हि कार्याणां कारणस्वच्छाभावाभावापेक्षया प्रवृत्ति-निवृत्ती भवतः येनाऽप्रतिपक्षसा-
मर्थ्येऽपीश्वराख्ये कारणे सदा सन्निहिते तदीयेच्छाऽभावाद् न प्रयतेरन्, किं तर्हि कारणगतसामर्थ्य-
भावाभावानुविधायिनो भावाः । तथाहि-इच्छायतोऽपि कर-चरणादिन्यापाराधमात् कुलालादेर-
समर्थाद् नोत्पद्यन्ते घटाद्यो भावाः, समर्थाच्च पीत्रादेरनिच्छायतोऽपि समुत्पद्यमाना उपलभ्यन्तेऽङ्कुर-२०
राद्यः । तत्र यदीश्वराख्यं कारणं कार्योत्पादकाद्यदप्रतिहतशक्तिं सदैवायस्थितं भावानां तत् किमिति
तदीयामनुपकारिणीं तामिच्छामपेक्षन्ते येनोत्पादकालयद् युगपदैवोत्पद्येरन्? एवं हि तैरधिकल-
कारणत्वमात्मनो वर्धितं भवेत् यदि युगपद् भवेयुः । न चार्थाश्वरस्य परैरनुपकार्यस्य काचिदपे-
क्षाऽस्ति येनैच्छामपेक्षेत । न च बुद्धिविशेषम्यतिरेकेणापरेच्छा तस्य संभवति ।

बुद्धिश्चेश्वरस्य यदि नित्या भ्यापिकैका चाऽभ्युपगम्येत तदा सैवाऽचेतनपदार्थाधिष्ठात्री २५
अधिप्यतीति किमपरतद्व्यापारेभ्यस्तमपरिकल्पनया? अधानाधितं तज्ज्ञानं न संभवतीति तदा-
त्मपरिकल्पनम्, ननु तद्व्यामाऽप्यनाधितो न संभवतीति अपरापराधयपरिकल्पनयाऽनन्तेभ्यःप्रसङ्गः ।
अथ द्रव्यात् तस्याऽनाधितस्यापि सङ्गायः न पुढेः गुणत्वात् इति नायं दोषः । ननु इतस्तस्या
गुणत्वम्? तत्र समवेतत्वादिति नोत्तरम्, तथैयानिभ्यन्तात् । तदाधेयत्वात् तस्याः तत्समवेतत्वमिति
येत्, ननु केनन्तु प्रतीयते? न तापदीभ्यरेण, तेनात्मनः ज्ञानस्य चाऽप्रहणात् 'इदमत्र समवेतम्' १०
इति तस्य प्रतीतेरयोगात् । तज्ज्ञानस्य तत्र समवेतत्वमेव तद्व्याहणमित्यपि नोत्तरम्, अभ्योन्यसं-
ध्यात्-सिद्धे हि 'इदमत्र' इति प्रहणं तत्र समवेतत्वसिद्धिः, अस्याश्च तद्व्याहणसिद्धिरित्यन्योन्याभ्यायः ।
तपोभ्रष्टाज्ञानमात्मनि समवेतमवैति, यथागीयमपि ज्ञानमात्मनि । स्वयस्थितं न वेत्ति स सर्वज्ञा-
नुपादान-सहकारिकारणादिकमयगमप्यिप्यतीति कः भ्रष्टानुमर्हति? नापि तज्ज्ञानमवैति 'स्यानापहं
समवेतम्' इति, तेनात्मनोऽवेदनात् आधारस्य च । न च तद्व्याहणे 'इदं मम रूपमत्र स्थितम्' इति ३५
प्रतीतिः संभवति । न च तत् आत्मानमप्यवैति, अस्वसंविदितत्वाभ्युपगमात् । न चापरे तद्व्याहकं
नित्यं ज्ञानं तस्येश्वरस्यापि संभवति—येनैकेन सकलं पदार्थज्ञातमयगमयति, अपरेण तु तज्ज्ञानम्—
समानकालं यायद्द्रव्यभाषिसजातीयगुणद्रव्यस्यान्यथानुपलब्धेस्तत्रापि तत्कल्पनाऽसंभवात् । तत्कल्पने
याऽकर्तृकमङ्कुरादिकार्यं किं न कल्प्येत? अस्तु वा तत्र यथोक्तं ज्ञानद्रव्यम् तथापि तयोर्ज्ञानयोरन्य-
तरेण स्वग्रहणविधुरेण न स्वाधारस्य, न सहचरस्य ज्ञानस्य, नाप्यन्यस्य गोचरस्य ग्रहणम् । तथाहि-४०
यत् स्वग्रहणविधुरं तज्ज्ञानग्रहणम्, यथा घटादि, स्वग्रहणविधुरं च प्रकृतं ज्ञानम्, ततोऽनेन सह-
चरस्याग्रहणात् कथं तेनास्य ग्रहणम्? तेनापि ग्रहणविरहितेनाऽस्य वेदने तदैव पक्ष्यम् इति न
कस्यचिद् ग्रहणम् इति न तत्समवेतत्वेन तद्व्युद्देशगुण्यम्, नापि तद्व्याहारस्य द्रव्यत्वं सिद्धिमुपा-

च्छति ।

सदा सः ।

नित्यत्वेन तद्वद्वेदेषु सदा सन्निहितत्वम्, अविकलकारणयोः सर्वदा सन्निहितत्वात् युगपद्वद्वेदयोः योत्पत्तिप्रसङ्गः । तस्मात् 'बुद्धिमत्त्वान्' इति विशेषणमकिञ्चित्करमेव इति नाऽनैकान्तिकता हेतुः ।

५ न चापि विरुद्धता, सपक्षे भावात् । न चैवं भवति तस्मात् विपर्ययप्रयोगः यद् यदा न भवति न तत् तदानीमविकलकारणम्, यथा कुशलगवस्थितरीजावस्थायामनुपजायमानोऽङ्कुरः, न भवति चैकपदार्थोत्पत्तिकाले सर्वे विश्वम् इति व्यापकानुपलब्धिः । न च सिद्धसाध्यता, ईश्वरस्य तज्ज्ञानादेयां कारणत्वे विकलकारणत्वानुपपत्तेः प्रसाधितत्वात् । तत्र नित्यज्ञान-प्रयत्न-चिकीर्षाणां तत्समवायस्य वा नित्यस्य कर्तृत्वं युक्तम् ।

१० तस्माच्छरीरसंबन्धस्यैव कुम्भकारादौ कर्तृत्वव्यापकत्वेन प्रतीतेस्तदभावे कर्तृत्वस्याऽपि व्याप्यस्याभावाप्रसङ्गः । तच्च कश्चित् करादिव्यापारेण कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणम्—यथा कुम्भकारस्य वण्डादिकारणप्रयोक्तृत्वम्, अपरं वाग्व्यापारेण—यथा स्वामिनः कर्मकरादिप्रयोक्तृत्वस्वरूपम्, अन्यच्च प्रयत्नव्यापारेण—यथा जाग्रतः स्वशरीरावयवप्रेरकत्वस्य भावम्, किञ्चिच्च निद्रा-मद-प्रमादविशेषेण तात्त्वादि-करादिप्रेरकत्वम्, सर्वेषां शरीरसंबन्ध एव कर्तृत्वस्य व्यापकः । स चेद्दीश्वराश्रितत्वे

१५ व्याप्यमपि कर्तृत्वमादाय निर्यतते इति न तस्य कर्तृत्वमभ्युपगन्तव्यमिति प्रसङ्गः । अथ तस्य जगत्कर्तृत्वमभ्युपगम्यते तदा शरीरसंबन्धः कर्तृत्वव्यापकोऽभ्युपगन्तव्य इति प्रसङ्गविपर्ययः । न च कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणं तस्य कर्तृत्वम्—येन प्रसङ्ग-विपर्यययोर्व्याप्तिद्वेष्टाभावात् स्यात्—कुम्भकारादौ वृण्डादिकारकशक्तिपरिज्ञानेऽपि शरीरव्यापाराभावे घटादिकार्यकर्तृत्वादर्शनात् सुप्त-प्रमत्तादौ च तात्त्वादिकारणपरिज्ञानाभावेऽपि तद्व्यापारे प्रयत्नलक्षणे सति तत्प्रेरणकार्यदर्शनात् ।

२० यद्व्यभिधानमात्रेण विषापहारादिकार्यकर्तृत्वम् तदपि न ज्ञानमात्रनियन्धनम् किन्तु शरीरसंबन्धाऽविनाभूतविशिष्टात्मप्रयत्नहेतुकमेव ।

अपि च, विशिष्टधर्माऽधर्माद्युपदेशविधायीश्वरः सर्वज्ञत्वेन मुमुक्षुभिरुपास्यः अन्यथा भक्षोपदेशानुष्ठाने तेषां विप्रलम्भशङ्कया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदुक्तम्—

“ज्ञानवान् मृष्यते कश्चित् तदुक्तप्रतिपक्ष्ये ।

अक्षोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः” ॥ [

२५ तस्य च सर्वज्ञत्वे सत्यप्यशरीरिणो वक्त्राभावाद्युपदेष्टृत्वाऽसंभव इति तद्वत्तत्वेन तदुपदेशस्य प्रामाण्याऽसिद्धेर्न मुमुक्षुणां तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति उपदेशकर्तृत्वे तस्य शरीरसंबन्धोऽप्यवयवमभ्युपगन्तव्यः, व्याप्याभ्युपगमस्य व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकत्वात् । शरीरसंबन्धाभावे तु व्याप्यस्याऽप्युपदेशविधातृत्वस्याभाव इति प्रसङ्ग-विपर्ययो । व्याप्यव्यापकभावप्रसाधकं च प्रमाणं तात्त्वादि-

३० व्यापाराभावेऽप्युपदेशस्य सद्भावे तस्य तदेतुकृत्यं न स्यादिति कार्यकारणभावप्रसाधकं प्रागेव प्रदर्शितमिति न पुनरुच्यते । तत् स्थितमेतत्—न शरीराभावे महेशस्य कर्तृत्वमिति । तेन शरीर-मनःसंबन्धाभावे प्रयत्न-बुद्ध्यादेरभावादीश्वरसत्त्वैवा सिद्धा । अतः 'तदभावे कस्य विशेषः शरीरादियोगलक्षणः साध्यते?' इत्यादिपूर्वपक्षवचनं निःसारतया व्ययस्थितम्, प्रसङ्ग-विपर्ययो-निमित्तभूतव्याप्तिप्रदर्शनस्य विहितत्वात् । यदप्युक्तम् 'ज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नानां समवायोऽस्तीत्युपदे-

३५ ते तु ज्ञानाद्यस्तत्र नित्याः' इति, तदप्युक्तत्वेन प्रतिपादितम् । यद्योक्तम् तत्र शरीरसंबन्धस्य व्याप्यभावादसिद्धिः, तदप्यसन्; शरीरसंबन्धस्य कर्तृत्वव्यापकत्वप्रतिपादनात् ।

यदप्युक्तम् 'नाप्यसर्वज्ञत्वं विशेषः कुलादादिषु दृष्टस्तत्र साध्यते' इत्यादि, तदप्युक्तम् । कुलादावर्षादिकार्यस्योपादानाद्यभिज्ञत्वे कर्मादिनिमित्तकारणमित्यवगतोः सर्वज्ञत्वप्रसक्तिः इति

परिज्ञान-

घटादि-

व्यापक-

४०

शक्तिपरिज्ञानादेव स्वकार्यं निधत्तेति विध्यति इति न सकलकार्यकर्तृत्वान्वधाऽनुपपत्त्या तस्यास्तीन्द्र-

१४० ५० ५० १८१ २४० १८ ५० ८१ ३४० १८ ५० १११ ४४० १११ ५० १११ ५४० १११

५० १११ ६४० १११ ७४० १११ ८४० १११ ९४० १११

याद्यदोपपदार्थवत्त्वनाशनसर्वज्ञत्वसिद्धिः । यद्योक्तम् 'क्षेत्रज्ञानां नियतार्थविषयग्रहणं सर्वविद्विधिप्रति-
ताम्, यथा प्रतिनियतशब्दादिविषयग्राहकाणामनियतविषयसर्वविद्विधिप्रतिज्ञानां जीवच्छरीरे' इत्यादि,
तदप्यसङ्गतम् । यतः शब्दादिविषयग्राहकाणामिति इष्टान्तत्वेनोपन्यासो यदीन्द्रियाणां तदा तेषां
करणत्वाद् वेदनान्तराण्यक्रियाऽनाभ्युपगमात् कथं नियतशब्दादिविषयग्रहणम् ? अथ ग्रहणाधारत्वेन न
तेषां नियतशब्दादिविषयग्रहणं किन्तु कारणत्वेन, नन्वेवं क्षेत्रज्ञानामपि विषयग्रहणे कारणत्वम् न
कर्तव्यमिति पदादि कुनात्कर्तृकं तत्कारणशक्तिकपरिहारेण न सिद्धमिति कुतस्तद्दृष्टान्तात् श्रित्या-
रेज्ञानाधारकर्तृकत्वं सिद्धमुपगच्छति । यदि पुनर्ज्ञानसमवायेन चक्षुरादीनां नियतविषयाणां कर्तृ-
त्वेऽप्यनियतविषयाऽपरस्परकर्त्रेभिर्प्रतिष्ठितत्वमङ्गीक्रियते तर्हि चेत्तनानामपि क्षेत्रज्ञानां नियतविषयाणां
यथा परोऽनियतविषयभेदतोऽभिष्टाता तथा तस्याऽपि प्रतिनियतविषयत्वकल्पनायामपरोऽनियत-
विषयस्तद्विष्टाताऽभ्युपगन्तव्यः, तस्याप्यपर इत्यनवस्थाप्रसक्तिः । तथा, चेत्तनानामपि क्षेत्रज्ञानां
यदा चेत्तनोऽभिष्टाताऽभ्युपगम्यते तदा 'अचेतनं चेत्तनाभिष्टितं प्रवर्तते, अचेतनतयात्, यास्यादिवत्'
इति प्रयोगोऽचेतनग्रहणं धर्मि-हेतुविशेषणे नोपादेयं स्यात्, व्ययकठोपाऽभावात् ।

यद्युक्तम् 'अव्यत्यनिष्टा यदि तत्प्रसाधकं प्रमाणं किञ्चिदस्ति, तायत यथाऽनुमानसिद्धतयात्'
इति, तदप्यसङ्गतम् । यतः प्रमाणमन्तरेण हेत्वाभासाद् यथेकस्य सिद्धिरभ्युपगम्यते अपरस्यापि तत
एव सा किं नाभ्युपगम्यते ? प्रमाणसिद्धत्वं तु तापतोऽपि नास्ति, अनिष्टया तत्प्रसाधकस्य प्रमाण-
स्याप्रामाण्याऽऽसङ्गतात् । यद्युक्तम् 'आगमोऽप्यस्ति यस्तुनि विपत्ते' इत्यादि, तदप्ययुक्तम् ।
आगमस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्यम्, तत्प्रामाण्याच्च तत्तत्सिद्धिरिति तरेतराध्यप्रसक्तः । नित्यस्य
त्यागमस्य प्रामाण्यं वैशेषिकेर्नाभ्युपगतम्, ईश्वरकल्पनादेयवर्षप्रसङ्गात् । नाप्यन्येभ्यरुततद्वागमात्
तस्मिन्निजि, तत्रापि तदुक्तत्वेन प्रामाण्ये इतरेतराध्यवदोयात् । अपरेभ्यः प्रणीताऽपरागमकल्पनेऽपि
तदेष यत्कस्यमित्यनिष्टाप्रसक्तिः । तदेवं स्वकूपेऽपि आगमस्य प्रामाण्येऽपि न तत् ईश्वरसिद्धिः ।
यद्युक्तम् 'तस्य च सत्तामात्रेण स्वविषयग्रहणप्रवृत्तानां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठापकता यथा स्फटिकादीना-
मुपधानादिकप्रहणप्रवृत्तानां सविद्वत्प्रकाशः' तदयुक्तम् । सत्तामात्रेण सविद्वत्प्रकाशापि स्फटि-
कापधिष्ठापकताऽसंभवात्-तदसंभवात्प्रकाशादेरपि सत्तामात्रस्य सत्तायात् तदधिष्ठापकता स्यात्-
किन्तु सविद्वत्प्रकाशस्य तद्विशिष्टावस्थाजनकत्वेन तदधिष्ठापकत्वम्, तथैव क्षेत्रज्ञेष्वीश्वरस्य परिक-
ल्पते तदा तेषां तत्कार्यताप्रसक्तिः । तथा च यथा क्षेत्रज्ञानामात्मत्वेऽविशिष्टेऽपि कार्यता तथेभ्यः-
स्यात्मत्वाऽपिशोभात् कार्यतेति तदधिष्ठापकोऽपरस्तत्कर्ताऽभ्युपगन्तव्यः, तत्राप्यपर इत्यनवस्था ।
अथ तस्य कार्यत्वे सत्यप्यनभिष्टितस्यैव स्वकार्यं प्रवृत्तिस्तर्हि जगदुपादानादेरपि तदनभिष्टितस्य
प्रवृत्तिरिति व्यभिचारी अधिष्ठात्साधकत्वेनोपन्यस्यमानस्तेनैव हेतुः ।

अपि च, सत्तामात्रेण तस्य तदधिष्ठापकत्वे गगनस्येव न सर्वज्ञत्वम् इति सर्वज्ञत्वसाधक-
हेतोल्लिखिपर्यवसापनाद् विरुद्धत्वम् । न च सर्वविषयज्ञानसमवायात् तत्र तस्यैव सर्वज्ञत्वं नाऽऽ-
काशादेरिति वक्तुं युक्तम्, समवायस्य निषिद्धत्वात् । सर्वेऽपि नित्यव्यापकत्वेनाकाशादावपि
भाषप्रसङ्गात् । न च समवायाऽपिशोभेऽपि समवायिनोर्विशेष इति वक्तुं शक्यम्, तद्विशेषस्यैवा-
सिद्धत्वात् । सिद्धत्वेऽपि समवायपरिकल्पनार्थवर्षप्रसङ्गादिति प्रतिपादिविषयमानत्वात् । न च
सत्तामात्रेण तस्य तदधिष्ठापकत्वे ज्ञानमात्रमप्युपयोगि, आत्मा सकलपदार्थसार्थकारकपरिज्ञानम् ।
यद्युक्तम् 'ज्ञानस्य स्वविषयसर्वप्रकाशत्वं नाम सत्तामात्रः, तस्याऽन्यथाभावः कुतश्चिदोपसङ्गायात्' ३५
तत् सत्यमेव । यद्योक्तम् 'यत् पुनश्चक्षुराद्यनाधितं न च रागादिमलाऽऽवृत्तं तस्य विषयप्रकाशन-
स्वभावास्य' इत्यादि, तदप्यसङ्गतम् । यतो न चक्षुराद्यनाधितं ज्ञानं परस्य सिद्धम्, तत्सिद्धो
चक्षुराद्यनाधितस्य ज्ञानस्यैव गुणस्यापि सिद्धेरानन्तरूपता कथं मुक्तानां न संगच्छते-येन 'सुखा-
दिगुणरहितमात्मनः स्वरूपं मुक्तिः' इत्यभ्युपगमः शोभेत । न च रागादेरावर्णस्याभासो महेशो
सिद्धः-येन तज्ज्ञानमनावृत्तमदोषपदार्थविषयं तत्र सिद्धमुपगच्छेत्, तत्स्वरूपस्यैवासिद्धत्वात् तत्र ४०
रागाद्यभावप्रतिपादकस्याप्यभिचरितस्य हेतोस्तदभ्युपगमविचारण्या दूरापास्तत्वाच्च ।

यत्कर्म विपर्ययासकारणा रागादयः, विपर्ययासश्चाधर्मेनिमित्तः, न च भगवत्त्वस्यैव तदप्यसारम्; अधर्मवद् धर्मस्यापि तदेतोश्च सम्यग्ज्ञानादेस्तवासंभवस्य प्रतिपादितत्वं यच्चोक्तम् 'रागादय इष्टानिष्टसाधनेषु विषयेषूपजायमाना दृष्टाः, न च भगवतः कश्चिद्विनिष्टसाधनविषयः, अवाप्तकामत्वात्' इति, तदप्यसारम्; यतो यदि इष्टानिष्टसाधनो न तस्य कश्चिद्विषयः १५ तर्हि असाविष्टानिष्टोपादान-परिवर्जनार्थं प्रवर्तते बुद्धिपूर्विकायाः प्रवृत्तयोपादेयजिहासोपादिते

प्रवृत्तिरिष्यते तत्र हेयोपादेयजिहासोपादिते अवश्यमङ्गीकर्तव्ये, यत्र च ते तत्रानाप्तकामत्वम् १० यत्र च तत् तत्रानीश्वरत्वम् इति प्रसङ्गसाधनम् । ईश्वरत्वे चायाप्तकामत्वम्, अवाप्तकामत्वाच्च हेयोपादेयविषये तद्दानोपादानेच्छा, तदभावे न बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिरिति प्रसङ्गविपर्ययः । अत एव स्वतन्त्रसाधनपक्षे यद् आध्यासासिद्धत्वादिहेतुदोषोद्भावनम् तदसंगतम्, ध्यातिप्रसिद्धिमात्रेण त्रूपयोगात्; सा च प्रतिपादिता । 'या तु प्रवृत्तिः शरीरादिसर्गं सा क्रीडायां, अवाप्तकामत्वमेव च क्रीडा भवति' इति यदुक्तम् तदसंगतम्, 'रतिमविन्दतामेव क्रीडा भवति, न च रत्यर्थं भगवतः १५ दुःखाभावात्' इति चार्तिककृत्यैव प्रतिपादितत्वात् । यच्चोक्तम् 'न हि दुःखिताः क्रीडासु प्रवर्तन्ते' इति, तत् प्रक्रमानपेक्षं वचनम्; दुःखाभावेऽपि क्रीडायां रागाद्यासङ्किनिमित्तसाधनविषयत्वे तिरैकेण तस्यासंभवात् ।

यच्च 'कारुण्यात् तस्य तत्र प्रवृत्तिः' इत्यादि यातनाशरीरोत्पादकत्वेन प्राणिगणदुःखोत्पादकत्वं २० दुःखोत्पादकोऽसौ निमित्तकारणत्वात् तस्येति वक्तुं तेनैव कार्यत्वलक्षणस्य हेतोर्म्यभिचारित्वप्रसङ्गात् । तत्कृतत्वे वा कर्मणोऽभ्युपगम्यमानं प्रवृत्तकर्म प्राणिनां विधाय पुनस्तदुपभोगद्वारेण तस्यैव क्षयं विद्धतो महेशस्याऽप्रेक्षाकारिताप्रसङ्गः । हि प्रेषापूर्वकारिणो गोपालादयोऽपि प्रयोजनशून्यं विधाय वस्तु ध्वंसयन्ति । तत्र कदनाप्रवृत्तकर्मसम्यपेक्षस्यापि प्राणिदुःखोत्पादकत्वं युक्तम् । किञ्च, प्राणिकर्मसम्यपेक्षो यद्यसौ प्राणिकः २५ दुःखोत्पादक इति न एषानुत्पत्त्यव्याघातस्तर्हि कर्मपरतन्त्रस्य प्राणिशरीरोत्पादकत्वे तस्याभ्युपगम्यमानं परं तत्फलोपभोगसत्यस्य तत्सम्यपेक्षस्य तदुत्पादकत्वमभ्युपगम्यमानम्, एवमहंभारपरिकराणां परिहृता भवति । यथा प्रभुः सेवामेदानुरोधात् फलप्रदो नाऽप्रभुस्तथा महेश्वरोऽपि कर्मोपेक्षकः प्रदो नाप्रभुः' इत्यप्युक्तम् । यतो यथा राज्ञः सेवाऽऽयत्तफलप्रदस्य रागादियोगः नैर्गुण्यम् सेवाऽऽयत्तत्वा च प्रतीता तथेशस्याप्येतत् सर्वमभ्युपगमनीयम्; अन्यथाभूतम्यान्यपरिहारेण क्विदपि ३० सेपके गुणादिप्रदत्तानुरूपतः । तदेवं कर्मपरतन्त्रत्वे तस्यानीशत्वम्, कदनाश्रेतरस्य कर्मण्ये 'सुखं शुभमेव सः' इति चार्तिककृतीयदृष्टणस्य व्यवस्थितत्वम् । यच्च 'नारक-तिर्यग्गारिणोऽप्यत्र प्रापयिष्यामीति तत्रत्यदुःखानुभव पुनर्यदिष्टस्थानायातो अभ्युदयहेतुरिति तिर्यग्-दुःखिप्राणिगुण्यपरिहृतत्वा प्रवर्तनमीशस्य' इति, तदपि प्रतिविहितमेव; यतः कर्म प्राणिनां फलप्रदं विधाय तत्रादोपभोगविधानद्वारेण क्षयनिमित्तं प्राणिनामभ्युदयं विद्धतस्तस्याऽगुचिस्थानपतितगृहीतप्रशङ्का ३५ मोक्षकल्याणविधायिनो नममानबुद्धिप्रसङ्गः । अपि च, यदि प्राणिकर्मपरत्वात्तत्रां दुःखारिणो तत्क्षयनिमित्तप्रापयिष्यामिमुपजनयतीत्यभ्युपगम्यमानं तत्कर्मकार्यं तस्य प्रसङ्गम्-तन्मोक्षोपादाने तदुपेक्षाया धर्मोत्पत्त्या, उपकारण्य च तदुपेक्षा तदुपेक्षा तेन संवन्धायोगात्, भविष्यस्य तदुपेक्षा तस्यैव कल्याणमिति कथं न तत्कार्यत्वम् ?

अथ यद् यदा यत्र कर्मादिकं महत्कारिकात्ममाणादयानि तेन महं शब्दं तत् तदा तत्र गुणः ४० तिर्यक् कार्ये जनयति, यच्चार्थकारिण्येव महत्कारिण्यमिति न कार्येण्यवधारणत्वात् । ननु कर्मादिमहत्कारिण्यवधारणं कार्यजननव्यवधारणस्य कर्मादिमहत्कारिण्यवधारणं यदि प्राणयति तदा-

१. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

सहकारिसन्निधानेऽपि सरूपेणैवाऽसौ कार्यं निर्यतेत्यति, पररूपेण जनकत्वे सर्वस्य स्वरूपेणाजन-
कत्वात् कार्याऽनुत्पादप्रसङ्गः, तस्य चाधिक्यस्य तज्जननसमायस्य भावाद्दुस्तरकालभाविसमस्त-
कार्योत्पत्तिस्तदेव स्यात् । तथाहि—यद् यद्वा यज्जननसमर्थं तत् तदा तद् जनयत्येव, यथाऽन्त्यायस्यामातं
पीजमङ्कुरम्, अज्जनने वा तदा तस्य तद् जननस्वभावमेव न स्यात्, तज्जननस्वभावस्य कर्मादि-
सामग्र्यसन्निधानेऽप्येकत्वभाषतयाऽभ्युपगम्यमानो महेन्द्र इति स्वभाषितेनः । अथ कर्मादिसामग्र्यभावे ५
तत्स्वभावोऽप्यसौ विपक्षितकार्यं न जनयति, न तर्हि तज्जनकत्वभावः—यो हि यद्वा यच्च जनयति
स तज्जनकत्वभावो न भवति, यथा शालिबीजं यथाङ्कुरस्य, अतज्जनकस्यापि तत्स्वभावत्वेऽतिप्रसङ्गः ।
न जनयति च कर्मादिसामग्र्यभावे विपक्षितं कार्यमीश इति व्यापराऽनुपलब्धिः । अथ कर्मादि-
सामग्र्यभावे स स्वभावस्तदपेक्षकार्यजनकत्वलक्षणो नास्ति तर्हि स्वभावमेवातु कथं न तस्य भेदः
भरणस्य तदभियन्धनस्याभावात् ? तथा च क्रमवर्त्यनेकमङ्कुरादिकार्यं नाक्रमिकेभ्यरपिहितम् इति १०
नैकत्वं तस्य सिद्धिमासादयति । तत्र सर्वप्रत्याऽद्वैतीयैकत्वादियधर्मयोग्यस्य सिद्धिमुपपत्तीकते ।
'नापि कृत्रिमज्ञानसंघर्षिधायं तद्वानस्य प्रत्यर्धनियमाभावात्' इत्यादि यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् ।
नित्यसर्वपदार्थविषयज्ञानसंघर्षित्वस्य तत्र प्रतिषिद्ध्यात् ।

यच्च 'यथा स्वपत्यादीनां महाप्रासादादिकरणे एकामिमायनियमितानामक्रमत्वं तद्वद्वापि
यदि क्षित्वाद्यनेककार्यकरणे यद्गुणानां नियामकः कश्चिदेकोऽस्ति, स एवेभ्यः' इत्युक्तम्, तदप्यनङ्गत्वं । ५
यतो न ह्ययं नियमः—एकेनेव सर्वे कार्यं निर्यतेनीयम्, एकनियमितेषां यदुनिरिति, अनेकधा कार्यक-
र्तृत्वदीनात् । तथाहि—कचिदेक एवेककार्यस्य विधाता उपलभ्यते यथा कुम्भिम्, कश्चिदेकस्य पदस्य,
कचिदेकस्य यद्गुणानां कार्योक्तम् यथा घट-शरायोद्भवनानामेकः कुलालः, कचिदेकोऽप्यनेकस्य
यथा घट-पट-शङ्खादीनां कुलालादिः, कचिदेकोऽप्येकस्य यथा शिपिकोद्भवनानामेकः दुष्ट-
सङ्घातः । न च प्रासादादित्यनेकेऽप्यनेकस्वरूपादिनिर्यतेऽप्यद्वयत्वैकगुणधारनियमितानां तेषां तत्र २०
व्यापार उपलब्धः, प्रतिनियतामिमायाणामप्येकगुणधारनियमितानां तत्करणेऽपिरोधान् इति
नैकः कर्ता क्षित्वादीनां सिद्धिमासादयति । अत एव न तदभियन्धन सर्वप्रत्यक्षसिद्धिरपि तस्य गुणः ।
तदेवं नित्यत्वादियदिशेषसाक्ष्यसाधकानुमानाऽसंभवात् तद्विषयवसाधकस्य च प्रारब्धसाधनस्य
तत्र भावात् कथं न विशेषधिकार्याकाङ्क्षाः ? अथ शरीरादिभिरुद्भिमतज्ञानत्वव्याप्तं यदि क्षिप्वादी २५
न

क्षित्वादायसिद्धयम् तत्त्वामान्यस्य त्वर्नैकान्तिकत्वम् इति प्रतिपादितम् । सर्वेषु च भ्रमाधना-
योपपन्नस्तेष्वनुमानेष्वसिद्धत्वादिविशेषः समानः इति कार्येण्युपपन्नैव तात्त्व्ये रूपतानि इति न
प्रागुच्यार्थं दूष्यन्ते । महेन्द्रस्य च नित्यत्वं तद्वदिभिरनुपगम्यते, न चास्मिकस्य सारवं सत्यमिति ३०
इति प्रतिपादयिष्यामः ।

यच्च 'बुद्धिग्यादिमहाभूतानि स्वासु क्रियासु बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, अनित्यव्यान्,
वास्यादियन्' इति, तत्र कुलालादिविबुद्धावप्यनित्यत्वलक्षणस्य हेतोः साक्षात्तान् तथाप्यप्युद्भिमतकार-
णाधिष्ठितत्वप्रसक्तिः, तथाऽभ्युपगमे महेन्द्रबुद्धेरनित्यत्वस्य प्रसाधनान् तस्याप्यपरबुद्धिमरधि-
ष्ठितत्वम्, तद्बुद्धावप्येवम् इत्यनपसथा । अथ बुद्धेरनित्यत्वे सत्यपि न बुद्धिमरधिष्ठितत्वम् तदा ३५
व्यभिचारी हेतुः अपरं चात्र प्रतिषिद्धितत्वाधारादप्युच्यते । यच्च कार्येभ्यर्हेतोर्बुद्धयमरतिज्ञावाह तद्वर्तकस्य
समानम् । तथाहि—यादृशमनित्यत्वं बुद्धिमरधिष्ठितं (त) वास्यादी सिद्धं तादृशं तस्यादिष्वनित्यम् ।
अनित्यत्वमात्रस्य प्रतिबन्धातिरिद्धमभिचारः । प्रतिबन्धानुपगमे सत्तादिविपरतत्वाधनान् विद्वत्त्वम् ।
साधर्म्येद्वान्तस्य साध्यविकलता, नित्यैकबुद्धिमरधिष्ठितत्वेन साध्यधर्मोपस्थायतित्तेः । सामान्येन
साध्ये सिद्धसाधनता, विनाशेन व्यभिचारः, घटादिष्वन्यथाधर्शनारिति । एवं सर्वेषु प्रवर्तकस्य ४०
साधनायोपपन्नेषु हेतुषु योग्यम् ।

शोभने । अथेभ्यराख्याः शपेक्षः साध्येन नक्षेकप्रकारेण प्रतिषन्धातिजैर्हंगूनामनैकान्तिकता, दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पनेति । दोषस्तु पूर्वेपक्षप्रन्धो निःसारतयोपेक्षितः । अत ईश्वरसाधकस्य तद्विषयादिधर्मसाधकस्य च प्रमाणस्याभावात् "हेतु-कर्म-विपाकाऽऽशयेत्परामुहः पुरुषविशेष ईश्वरः" [योग३० पा० १, सू० २४] इत्यादि सप्रेमयुक्ततया स्थितम् । अतो भवेत्तु रागादिजयात् शासनप्रणेतारो जिनाः सिद्धाः । अतः सुख्यस्थितमेतद् भगजिनानां शासनमिति । ५

ननु यदि तेषां भवनिबन्धनरागादिजैस्तु तद् शासनप्रणेतृत्वानुपपत्तिः, तत्रयानन्तरमेधा-पयर्गप्राप्तेः शरीराभावे यत्नः प्राप्त्यभावात् । अथ रागादिक्षयानन्तरं नापयर्गप्राप्तिस्तर्हि रागादिजयो न भवत्यनक्षणापयर्गप्राप्तिकारणम् । न हि यस्मिन् सत्यपि यत्र भवति तत् तद्विकलकारणं ध्येय-स्थापयितुं शक्यम्, यत्परीजमिव शास्त्रपुरस्कृतम् । अथ नित्यशेषरागाद्यजयात् अपयर्गप्राप्तेः प्राप्तेः तत्रप्रणेतृत्वाद्दोषः । मन्वेपे तत्प्राप्तनक्षे रागलेशाऽऽदिष्टपुरुषप्रणीतत्वेन नैकान्तिकं प्रामाण्यं, १० कपिलादिपुरुषप्रणीतस्येव इत्याद्याह सूतिः—“ठाणमणोयमसुहृमुयमयाणं” इति । अस्याभि-प्रायाः—यद्यपि सप्रेमताप्रतिषन्धिप्राप्तिकर्मचतुष्टयक्षयाविर्भूतकेवलज्ञानसम्पत्तौ जिनास्तथापि भयो-पप्रादिशरीरनिबन्धनस्य कर्मणः सद्भावाद्वैकस्थितिकस्य न शरीराद्यभावात् शासनप्रणेतृत्वानुपपत्तिः, नापि रागादिलेशसद्भावात् सप्रणीतानामस्याऽप्राप्ताप्यम्, विपर्ययसद्देतोर्प्राप्तिकर्मणोऽस्त्यन्तक्षयात् । न च कर्मक्षयात्परस्याप्रगृहीतनिमित्तत्वम्, भवोपप्रादिणोऽप्यापि सामर्थ्येनाक्षयात् तत्क्षये चापव- १५ गंस्थानन्तराभित्यात् कर्मक्षयस्यैवापयर्गप्राप्ताप्यविकलकरणत्वादिति । अवयवापर्यस्तु—तिष्ठन्ति सक-लकर्मक्षयाप्राप्तानन्तरज्ञानपुरुषरूपाभ्यासिताः शुद्धात्मानोऽस्मिन्निति स्थानं लोकाप्रलक्षणं विशिष्टक्षे-त्रम्, न विद्यते उपमा स्वाभाविकत्वान्तिकत्वेन सकलन्यायाधारहितत्वेन च सर्वसुखातिशायित्याह-
[तानाम्, यद्वा
रमनुपमसुखं २०
] शासनप्रणे-

यद्वा “मुक्ताः सप्रेम तिष्ठन्ति ज्योमवत् तापवर्जिताः” [] इत्येतस्य दुर्नयस्य निरासा-
यमाह सूतिः—“ठाणमणोयमसुहृमुयमयाणं” अत्र च स्थानमनुपमसुखम्—प्रकरणेन अपुनरावृत्त्या २५
गदानाम्—उपगतानामिति व्याख्येयम् ।

अथवा “शुद्धादीनां नपानां विशेषगुणानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो मुक्तिः” []

स्वरूपं प्राप्तानामिति वाच्यम् ।

[आत्मपरिमाणवादः]

[पूर्वपक्षः—आत्मनो विशुद्धत्वापनम्]

अत्राहुर्विशेषिकाः—सप्रेमैतदनुपपन्नम्, आत्मनो विभुत्वेन विशिष्टस्थानप्राप्तिनिमित्तगत्य-
संभवात्, कर्मक्षये च शरीराद्यभावे मुक्तात्मनां सुखस्य तदेतन्निमित्तासम्भवापिकारणाभावेनोपर- ३५
संभवात्, नित्यस्य चानन्दस्यावैयर्थिकस्यानुपलब्धेनासत्त्वात् ।

न चात्मनो विभुरवमसिद्धम्, अनुमानात् तत्सिद्धेः । तथाहि—बुद्ध्याधिकरणं द्रव्यं विभु,
नित्यत्वे सत्यसदागुणलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वात् ; यद् यद् नित्यत्वे सत्यसदागुणलभ्यमानगुणाधि-
ष्ठानं तत् तद् विभु, यथा आकाशम्, तथा च बुद्ध्याधिकरणं द्रव्यम्, तस्माद् विभु । [न च

स्वरूपेण सर्वत्राविशेषात् । अथात्मकार्यत्वादात्मगुणो बुद्धिः, कुत यत्तत् ! आत्मनि सति भाषात्, आकाशादाद्यपि सति भाषात् तस्यास्तत्कार्यताप्रसक्तिः । नाप्यात्मनोऽभावेऽभावात् तस्याः तत्कार्यत्वम्, तन्नित्यस्य-व्यापित्वाभ्यां तत्र तस्यायोपात्तः । नापि तत्र तस्याः प्रतीतिः तत्कार्यतायां नाकाशादिकार्यां, तत्र तत्प्रतीतिरेतसिद्धेः । तथाहि-न तापद् आत्मा आत्मनि बुद्धिं प्रत्येति, तस्य स्वसंविदितत्वात् न भुण्णमात् । घनान्तरप्रत्यक्षत्वेऽपि विवादात् । तत्र तेनात्मस्वरूपमपि गृह्यते, ५ दूरत एव स्वात्मव्यपस्थितत्वं बुद्धेः । नापि बुद्ध्या तद्व्यपस्थितत्वं स्वात्मनो गृह्यते, तथा आत्मनः स्वकीयरूपस्य वाऽग्रहणात्, बुद्ध्यन्तरप्राप्तत्वासम्भवात्, स्वसंविदितत्वस्य चातिरेकः, अग्रातायाश्च घटादेरिषापरप्राप्तत्वात् नुपपत्तेर्न तयाप्यात्मनि व्यपस्थितं स्वरूपं गृह्यते । न च तदुरक्तितत्वम्, तदाधेयत्वम्, तत्सम्प्रेत्यत्वं वा आकाशादिपरिहारेणात्मगुणत्वनिवन्धनम्, सर्वस्य निषिद्धत्वात् । न च कार्येणानुक्रुतव्यतिरेकं नित्यमात्रप्रवृद्धेर्न यस्तु कस्यचित् कारणं सिध्यति, अनित्यसद्वात् । १० यथा च नित्यस्यैकान्तत आत्मनोऽन्यस्य वा न कारणत्वं संभवति तथा प्रतिपादयिष्यते । तत्र बुद्धेरात्मनो व्यतिरेकं 'तत्संघातो गुणो नाकाशादेः' इति व्यवस्थापयितुं शक्यम् ।

अन्वतिरेके च ततः तद्वदेव तस्या अपि द्रव्यत्वमिति 'प्रतिविष्यमानद्रव्यत्वे सति' इति
विशेषणमसिद्धम् । अपि च गुणैर्गुणवतिज्ञापनाधारस्य गुणव्यासंभवात् तदाधारभूतस्यात्मनो
द्रव्यत्वसिद्धिः, तद्विच्छेदश्च द्रव्य-कर्मभाष्यप्रतिषेधे सति तदाधित्वेन तस्या गुणत्वसिद्धिः १५
रितीतरेतराध्यायम् ।

किञ्च, आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे बुद्धेस्तद्विशेषगुणत्वेऽस्मादनुपलभ्यमानत्वविरोधः । तथाहि-वेत्य-
स्तपरोक्षगुणिगुणा न तेऽस्मादिप्रत्यक्षाः, यथा परमाणुरूपान्याः, तथा च परमाणुगुणस्यने
बुद्धिः, तस्माद् नास्मादिप्रत्यक्षः । न च पायुस्पर्शेन व्यभिचारः, यायोः कथञ्चिन् नृत्त्यतिरेकेण
तद्वत् प्रत्यक्षत्वात् । स्पर्शविशेषस्यैव तत्त्वम् । अस्मादिप्रत्यक्षत्वे च बुद्धेरत्यन्तपरोक्षत्वमविभुद् २०
व्यविशेषगुणत्वविरोधः । तथाहि-यद् अस्मादिप्रत्यक्षं न तद् अत्यन्तपरोक्षगुणिगुणः, यदा
घटरूपादि, तथा च बुद्धिः । न च पायुस्पर्शेन व्यभिचारः, पूर्वमेव परिहृतवान् । ततोऽस्मादि-
प्रत्यक्षत्वे बुद्धेर्न्यूनतपरोक्षत्वमविशेषगुणत्वम् । तत्रैव पा नास्मादिप्रत्यक्षत्वमप्यतिदोऽस्मादनु-
पलभ्यमानलक्षणविशेषणोऽपि हेतुः । अथ आत्मनः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाद् नार्थं होवा, नार्थेव-
तस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे हर्ष-विषादाद्यनेकविकारानामकस्य वेदमात्रव्यापकस्य स्वार्थेरेवप्रत्यक्ष २५
सिद्धत्वाद् न गुणवत् तत्पदेत्वाप्यतिनाशोपमूतद्वयसंबन्धलक्षणस्य विभुत्वस्य शाप्यमनुमानेन
मुक्तम् । अन्यथा घटादिनिर्मेषोर्विश्लेषे च घटादीनां तथा संयोगः किं भवेत्येव यतः साधवत्वं न
स्यात् । प्रत्यक्षत्वाप्यनार्थं नैवमिति चेत्, किमत्र प्रत्यक्षत्वापने कार्योत्तिगम् । अपात्र पक्षधर्मात्त्व-
व्यतिरेकलक्षणमुक्तहेतुनिरासात् तथाभ्युपगमः । अन्यत्र विपर्ययाद् नेति चेत् तर्हि 'यथावेत्यादि
फलानि, यद्वत्तात्प्रमेयत्वात्, उपमुक्तत्वात्' इत्यत्र तथाविधहेतुनाज्ञात् तथाभ्युपगमः । किं ३०
न घटात् । पक्षस्य प्रत्यक्षत्वाया हेतोर्वा कान्तात्यथापदिष्टस्यमन्यथापि शमानम् । न च वारंवार-
प्रत्यक्षमेवानुमानेन प्रकृतेः बाध्यत इति वक्तुं मुक्तम्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वाभ्युपगमादनुमानस्य प्रत्यक्ष-
मात्राप्ये तस्यामपृष्टिसमस्यात् । न च तथाभूताममाहकस्य स्वार्थेरेवार्थोपलक्ष्यमात्राप्यविशेषक-
मपत्तमुपपत्तम् । न चान्यादृश्यात्मनो विभुत्वसाधनत्व हेतुपत्त्यायाः शक्यताः, तस्य वदाद्या-
विपर्ययेनातिशयत्वाद् हेतोराद्यथासिद्धतामगच्छात् । तद्वदभ्यस्तदनुपलभ्यते बुद्धिदशकस्य गुणस्य ३५
हेतोः बाढात्यथापदिष्टत्वम्, अनुपलभ्यत्वे विशेषणसिद्धत्वम् ।

परमाणुनां च विन्यासे सत्यस्वराहस्यपुनरभ्यमानपाकजगुणाधिष्ठानादे सत्यवि न हि दुःखं न हि
 इयमिच्छाः । परमाणुपाकजगुणानामस्वराहस्यपुनरभ्यमानादे विन्यासादपदे बुद्धिमाधारण्यत्, वायं वायुं,
 पदार्थिणम् इत्यत्र प्रयोगे व्याप्तिप्रत्ययं दुर्लभमासयेत् । तथाहि-कार्यादेनादेवताया परमाणु-
 पाकजगत्पादीनां व्याप्तिज्ञानेनाधिपयीकत्वे बुद्धिमाधारण्यदेव व्याप्तिस्तिष्ठति इत्यन्, तथा चैवं
 देव कार्यादेतोर्ध्वमिच्छापादग्राह्यात् । अथ विन्यासे सत्यस्वराहस्यपुनरभ्यमानादस्य
 विन्यासात् इति हेतुनामर्थपरत्वे नाहं कार्यादेतोर्ध्वपदभ्यमानादस्य बुद्ध्यादस्य, दुर्लभं

विशेषणासिद्धौ हेतुः प्रसक्तः । साध्य-साधनधर्मविकलत्वाकाशलक्षणः साध्यम्वद्वान्तः, नित्ये सत्यसदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वस्य साधनधर्मस्य, विभुत्वलक्षणसाध्यधर्मस्य तत्रासिद्धेः ।

अथ 'शब्दाधिकरणं द्रव्यं विभु, नित्यत्वे सत्यसदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वात्, आच-
यत्' इत्यतो हेतोस्तत्र विभुत्वस्य सिद्धेर्न साध्यविरुद्धो दृष्टान्तः । नापि साधनविरुद्धः
५ असदादिप्रत्यक्षशब्दगुणाधिष्ठानत्वस्य तत्र सिद्धत्वात्—न च शब्दस्यासदादिप्रत्यक्षत्वम् गुण-
याऽसिद्धम्, धोत्रव्यापारेणाध्यक्षबुद्धौ शब्दस्य परिरूपद्वयरूपतया प्रतिभासनात् नित्यप्रभाव-
द्रव्यकर्मत्वे सति सत्तासंयन्धितत्वात्, पृथिव्यादिवृत्तिबाधकप्रमाणसद्भावे सति गुणस्याऽऽभिप्राये-
नाकाशाऽऽधितत्वसिद्धेश्च न साधनविरुद्धताप्याकाशस्य । असदेतत् । सिद्धे द्वात्मनो विभु-
तच्चिदर्शनादाकाशस्य विभुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेश्चात्मनो विभुत्वसिद्धिरिति तीव्रतरेण धर्मोपपत्तेश्च
१० नाप्याकाशस्य विभुत्वसिद्धिरिति साध्यविकलता तद्वस्थेय । यद्य शब्दस्य गुणत्वसत्ताद्वय-
मानं तत्र 'सत्तासंयन्धितत्वात्' इति हेतौ सत्तायाः तत्संयन्धित्वहेतोः समवायस्य चाभिप्रा-
त्यादिसिद्धता, 'प्रतिषिध्यमानद्रव्यत्वे सति' इति विशेषणस्य चासिद्धता, शब्दस्य त्रयाणां ।

[प्रासङ्गिकं शब्दस्य द्रव्यात्मकत्वसाधनम्]

तथाहि-द्रव्यं शब्दः, क्रियावत्त्वात्, यद् यत् क्रियायत् तत् तद् द्रव्यम्, यथा शब्दः,
१५ तथा च शब्दः, तस्मात् द्रव्यम् । निष्क्रियत्वे धोत्रेणाग्रहणप्रसङ्गः, तेनानैमित्त्यसम्भवात् । तथापि
प्रह्वे धोत्रस्याप्राप्यकारित्वप्रसक्तिः । तथा च 'प्राप्यकारि चक्षुः, पादोर्गद्वयत्वात्, रश्मि-
पयत्' इत्यस्य धोत्रेणानैकान्तिकत्वप्रसक्तिः । संयन्धकत्वनार्थां वा धोत्रं वा शब्ददेशं वा
शब्देनाभिसंयन्धेत, शब्दो वा धोत्रदेशमागत्य तेनाभिसंयन्धेत? न तावत् प्रथमः पक्षः,
स्वधर्माऽधर्मानैमित्त्यकर्मण्यप्युच्यते न मोक्षेण लक्षणधोत्रस्य शब्दोत्पत्तिदेशे निष्क्रियत्वेन तथा
२० प्रतीत्यभावेन च गत्यनम्भवात् । गत्यभ्युपगमे वा विपक्षितशब्दाणां तालपर्यन्ताप्रवृत्त्य-
शब्दानामपि प्रह्वप्रसङ्गः, संयन्धाविशेषात् । अनुपात-प्रतिपात-तिर्यग्वातेषु च प्रतिपातप्रति-
पत्तीष्वप्रतिपत्तिभेदानामप्यप्रसङ्गश्च, धोत्रस्य गच्छतस्तत्कृतोपकाराद्यपयोगात् । नापि शब्दस्य धोत्रे-
शागमनसम्भवात्, गुणादेन तस्य निष्क्रियत्वोपगमात् आगमने वा सक्रियत्वाद् द्रव्यात्वभेदः ।

अथानि शब्दं न आद्य

२५ इत्युक्तः शब्दः धोत्रेणागतः
यथाशब्द-शब्दादिलक्षणान्
नन्वेवं बाष्पाद्योऽपि पूर्वपूर्व-
वाच्युपपत्त्येव? तथा च क्रियायाः सर्वत्रागम्य इति 'क्रियावद् द्रव्यम्' इति द्रव्यत्वसाधनं न
कश्चिद् भवति श्रेयः । अथ प्रत्यभिज्ञानाद् बाष्पाद्यो नित्यसिद्धेर्नैवं कल्पना । नन्वेवं शब्देऽपि वा
३० पूर्वपूर्वम्, तथाप्येकप्रकारादिषु प्रत्यभिज्ञानस्य 'देवदत्तोच्चारितं शब्दं शृणोमि' इत्येवमाकारेणोप-
पन्नत्वात्साक्षात्कारित्वसङ्कल्पस्यानुभवात् । न च नूनपुनर्ज्ञानहेतुः—नप्राप्तिरित्येव साक्षात्कारादौ
संश्लेषितं न भवेत्तत् प्रत्यभिज्ञानमिति यत्तु शक्यम्, बाष्पाद्योऽपि तस्य तथाप्याविशेषात् ।

अथ शब्दे वा शब्दमन्त्राणां तथा तद्विरुद्धत्वम् न बाष्पादे, शिप्येवात् । न तु न
शब्देकविरुद्धे प्रत्यक्षं तद्विरुद्धं वा शब्दम्, समानविषयत्वेन तस्य तत्रावकाशायोगात् । अत्र
३५ कवचविरुद्धे तु शब्देऽन्यत्र वा विहायैव न बाष्पादे न तत्रावकाशं युक्तम् । न वा तुलानं प्रतीतिरिति
कवचम्, प्रत्यभिज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वात्तुल्यमानात् । तद्वद्वत्तुलानं कदाप्यावकाशात्तद्वद्वत्
कवचविरुद्धं न युक्तम् । अथ शब्देऽन्यत्रावकाशप्रतीतिरिति प्रतीतिरनुमानवत् वा शब्दं नैवैवम् कवचं युक्तम्
तिर्यक्-प्राप्तिरिति शब्दविरुद्धे कदा-नप्राप्तिरिति शब्दं नैवैवम् कवचं युक्तम्
४० तद्वत्तुलानं कवचम्? अत्रानेन बाष्पाद्योऽपि नैव प्रतीतिरनुमानवत् वा शब्दं नैवैवम् कवचं युक्तम्
न च कवचं नैवैवम् कवचम्? अत्रानेन बाष्पाद्योऽपि नैव प्रतीतिरनुमानवत् वा शब्दं नैवैवम् कवचं युक्तम्
न च कवचं नैवैवम् कवचम्? अत्रानेन बाष्पाद्योऽपि नैव प्रतीतिरनुमानवत् वा शब्दं नैवैवम् कवचं युक्तम्

राप्रभवापानुमानमपि तर्हामतामादिप्रत्यक्षबाध्यं न स्यात् । अथ यथे एष व्यभिचारात् न
साध्यादिगभूतहेतुप्रभवरथभेदोद्घाताप्रभवापानुमानस्य, तत् शब्दशक्तिव्यापानुमानेऽपि ह्यमानम् ।

न च शास्त्राण्येकप्रसापकमनुमानं पराभ्युपगमे संभवति । यच्च 'शुनिकः शम्भुः, अस्म-
दादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात्, यो योऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणः
त स शुनिकः, यथा श्वनादिः, तथा च शम्भुः, तस्मात् शुनिकः' इत्यनुमानम्; तदेकशास्त्राग्रभय-
त्यानुमानपक्षं मानसप्रत्यक्षाभिमतप्रत्यभिज्ञानसाधितकर्मनिर्देशानन्तश्चर्यकुत्वात् कालात्ययापदिप्र-
हेतुप्रभवत्वाद् न साध्यसिद्धिनिवन्धनम् । किञ्च, धर्मादेर्विभुद्रव्यविशेषगुणत्वेऽपि न शुनिकत्वमिति
हेतोर्व्यभिचारः । तस्यापि पक्षीकरणे सर्वत्र व्यभिचारविषये पक्षीकरणान्न कश्चिद् हेतुर्व्यभिचारी
स्यात् 'अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति' इति च विशेषणमनर्थकम्, न्यवस्थेयमाभावात् । धर्मादेः शुनिकत्वे
जन्मान्तरफलप्राप्तिः । शम्भुत्वं शम्भोत्पत्तिपक्षः ।

अन्मान्तरफलप्राप्तिः । शब्दात् शब्दोत्पत्तिपट्ट॥

कूलेष्यनुकूलाभिमानजनितोऽभिलाषोऽभिछपितुः

अनुकूलेष्वनुकूलाभिमानजनिताभिलाषत्यात्,

आत्मनोऽनुकूलविमानजनिताभिदापयत्' इत्यस्य च विरोधः, यतो योऽसौ परस्मानुकूले-
 ध्यनुकूलविमानजनिताभिदापोरपादित आत्मविरोधगुणोः नासावभिधपितुर्याभिमुखक्रियाका-
 रणम्, तत्समानं ताकारणत्वात्, यच्च तत्क्रियाकारणम् नास्मी यतोऽसौ भित्तोत्तमः ॥ १५

तथा, 'प्रथमक-

सि-परिहारहेतोः

इतोऽर्थमिच्छात्, कात्पथ्ये सत्यान्मविशेषगुणत्वेऽपीच्छा-व्येपजनितायाभावात् । किञ्च, धर्मादिषु अपरापरत-
त्वाद्योत्पत्तिप्रसङ्गश्च । ततो न दृष्ट्वा दशोत्पत्तिषु धर्मादिधर्माद्युत्पत्तिः । तस्य क्षणिकत्वे न २०
जन्मान्तरे ततः फलमित्यभ्युक्तिर्यं तस्याभ्युपगन्तव्यमस्तत्तेन व्यभिचारी हेतुः ।

अथास्मदादिप्रत्यक्षपविशेषमपिशिष्टस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य धर्मादावर्त्तमभात् न व्यभि-
चारः, असद्वैतः, विपक्षविषयं हि विशेषणं ततो हेतुं नियतंयति, यथाऽहेतुकत्वविषयं ततः
कादाचित्कार्यं नियतंयति। न चास्मदादिप्रत्यक्षपविक्षिप्तत्वविषयकद्रव्यं, अक्षणिष्वपि सामान्यादिषु
भावात्, ततो यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षा अपि केचित् क्षणिकाः प्रदीपादयः, अपरेऽक्षणिकाः सामान्या-२५
व्यवस्थायाऽस्मदादिप्रत्यक्षा अपि विभुद्रव्यविशेषगुणाः केचित् क्षणिकाः, अपरेऽक्षणिका अभिव्यप्स्यन्तीति
संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतुः। न चास्मदादिप्रत्यक्षपविशेषगुणविशिष्टस्य विभु-
द्रव्यविशेषगुणत्वस्याक्षणिष्वेव दर्शनात् ततो व्यावृत्तिसिद्धिः, अदर्शनस्यामसंश्लिप्तः परलोका-
दिनाऽनैकान्तिकत्वात्, सर्वसंश्लिप्तनोऽसिद्धत्वात्। न च कृतकत्वादावप्ययं दोषः समानः,
तत्र विपक्षे हेतोः सद्भावाभावाद्यप्रमाणभावात् प्रकृतहेतोश्च तस्याभावात्। यदि पुनर्विपक्षे ३०
हेतोर्वर्त्तनमात्रादेव ततो व्यावृत्तित्वा सति

“वेदाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनधाष्यस्थात् अपुनाऽध्ययनं यथा" [स्रो० पा०, अ० ७ स्रो० ६१६]

इत्यस्यापि विपक्षेऽवर्दानात् ततो व्यावृत्तिसिद्धिरित्यपौरुषेयत्वसिद्धेर्न तस्येभ्यः प्रमणीयत्वं स्यात् ।

धर्माधर्मादिभ्यास्त्वाद्यप्रत्यक्षत्वे 'देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्तः पञ्चादयो देवदत्तगुणारूपाः, देवदत्तं इह प्रत्युपसर्पन्वयात्, यद् यद् देवदत्तं प्रत्युपसर्पणयत् तत् तद् देवदत्तगुणारूपम्, यथा प्रासादिः, तथा च पञ्चादयः, तस्माद् देवदत्तगुणारूपाः' इत्यनुमानमसंगतं स्यात्, ध्यातेरग्रहणत् ।

On

तदाहृष्टत्वेन प्रतिपन्नस्य आसत्तद्देवदत्तं प्रत्युपसर्पणस्य भ्यामिति प्रतिपत्तिः । तत्र प्रतिपत्त्यभ्युपगमश्च

सदृक्षणसत्तायाः प्रवेशादेकक्षणस्थायित्वमेव, न पदक्षणस्थायित्वं बुद्धेः परपक्षे संभवति । भेदेतरपक्षाभ्युपगमे चानेकान्तसिद्धिः, पदक्षणस्थानानन्तरं च निरन्वयविनाशे न ततः किञ्चित् कार्यं संभवतीत्युक्तम् ।

न चैवं बुद्धिसन्निकर्षादिनाः कश्चित् कालान्तरापस्थायित्वं सिध्यति, तद्गृहणाभावात् । तथाहि-पूर्वकालबुद्धेस्तत्रैव विनाशाद् नोत्तरकालेऽस्तित्वमिति न तेन तथा सांग्रहं कस्यचित् प्रतीयते, अतिप्रसङ्गात् । उत्तरबुद्धेः पूर्वमसंभवाद् न पूर्वकालेन तत् तथाऽपि प्रतीयते । उभयशास्त्रमनः सङ्गत्यात् तत्तत्समवीतिरित्यपि नोत्तरम्, आकाशसङ्गत्यात् तत्प्रतीतिरित्यस्यापि भावात् । तस्याचेतनत्वाद् नेति चेत्, स्वयं चेतनत्वे आत्मना स येन स्वभावेन पूर्वं रूपं प्रतिपद्यते न तेनोत्तरम्, न हि नीलस्य ग्रहणमेव पीतग्रहणम्, तयोरभेदप्रसङ्गात् । अधान्येन स्वभावेन पूर्वमप्यगच्छति, अन्येनोत्तरमिति अतिस्तथा सत्यनेकान्तसिद्धिः । स्वयं चाग्रमनश्चेतनत्वे किमन्यथा पुनरा यस्याः क्षणिकत्वं साध्यते । अथ स्वयं न चेतन आत्मा अपि तु बुद्धिसंबन्धाचेतन इति, अत्राप्यचेतनस्वभावापरित्यागेऽनित्यता आत्मनोऽन्यबुद्धिकल्पनापेक्ष्यं च, स्वमपि तत्संबन्धात् प्रागपि तथाविधस्वभावाविरोधात् । तत्संबन्धेऽपि तत्स्वभावापरित्यागे 'वान-संबन्धादात्मा चेतयते' इत्यपि विरुद्धमेव । अथ तत्सममप्याधिकारणत्वाद् चेतयते न स्वयं चेतन-स्वभावोपादानादिति तर्हि येन स्वभावेन पूर्वज्ञानं प्रति सममप्याधिकारणमात्रा मेनेव यद्युच्यते ५ प्रति तथा सति पूर्वमेव तत्कार्यं ज्ञानं सकले भवेत्, न ह्यपिकले कारणे सति कार्यानुपपत्तिरुक्ता, तस्याऽतत्कार्यत्वप्रसङ्गात् । अथ पूर्वं सहकारिकारणाभावाद् न तत् कार्यम्, किं पुनः स्वमममर्थ-स्याकिञ्चित्करणे सहकारिणाः किञ्चित्करणेऽपि यदि तत् ततो निमित्तं विद्यते प्रतिबन्धातिशया अनपस्था वा । अभिप्रेक्ष्य करणेऽप्यग्रमन एव कारणमिति कार्यता । कथञ्चिदभिप्रेक्ष्य करणे तद्विचित्रं ततः कथञ्चिदभिप्रेति भिन्नान्तेन तस्याः क्षणिकता । तदेवं पक्ष-देनु-इत्यान्वयो-१० बुद्ध्याद् नातोऽनुमानाद् शब्दस्य क्षणिकत्वमिति सविचार्यं सिद्धम्, अतोऽपि द्वयम् ।

गुणपक्षाच्च द्वयं दाहः-गुणवान् ध्वनिः, स्पर्शपक्षात्, यो यः स्पर्शवान् स एव गुणवान्, यथा लोहादिः, तथा च ध्वनिः, तस्याऽगुणवान् इति । स्पर्शपक्षाभावे कंसमाभ्यादिपानानि संरूपेण कलेऽप्युक्त्यावयस्य द्वादीरावयवशान्निपातो न स्यात्, न ह्यस्पर्शपक्षाऽऽकाशान्नि-संबन्धात् तदभिप्रायो दृष्टः । अपरि च तच्छब्दाभिप्रेक्ष्ये तदभिप्रायः, ताकावयव बाधिर्यस्य ११ प्रतीतिः । ननु स्पर्शपक्षा दाहेन कर्णविषयं प्रविशता बाधुर्येव तद्वास्तवप्रज्ञाऽनुकारः प्रत्यं स्यात्, न पुमेनानेकाग्रता-पुनो हि स्पर्शवान्, तदभिप्रेक्ष्ये पांशुतत्त्वध्वन्युक्त्याऽस्वाशब्दो पक्षध्वनिः, न च तेन यद्युत्प्रेक्षां प्रविशता तत्पक्षमनादस्यापि प्रेरणमुपलभ्यते । न च स्पर्शपक्षे शब्दस्य बाधिर्यं प्रवेष्टान्तरं ग्रहणप्रसङ्गः, पुमस्यापि बाधुर्यादिप्रवेष्टान्तरिक्ततागौरवप्रदेशेन ग्रहणप्रसङ्गः । पुमपक्षध्वना तस्य महत्त्वं स्यादिति चेत्, न, उल्लसत्पुमनामनेन ध्वनिबाध-१२ तस्योष्णस्पर्शोपलभ्येऽपि यद्युपा भास्वरूपाणुपलभ्यता । अनुज्ञातवगुणपक्ष समानम् । उल्लस-ध्वनितेनाऽनलेनोष्णस्पर्शपक्षा द्वादीरपक्षेदादप्युक्त्या तथाविधेन दाहस्वरूपध्वनितेन बाधुर्या ध्वन्याऽव-द्वादीरावयवशान्निपात इति चेत्, न, दाहेन तदभिप्राये को दोषः येनेयमदृष्टपरिचयना समानोपपन्नं । न च तस्य गुणावेन निर्गुणावान् स्पर्शभावाद् न तदभिप्रायतद्देनुपमिति वक्तुं युक्तम्, न च द्वादीर-प्रसङ्गात् । तथाहि-गुणावयवप्रत्यये, तद्व्यवस्थाये, तद्विषय-गुणये, तद्व्यवस्थाये, तद्व्यवस्थाये, १३ तद्विषय-गुणाव इति बुद्धयर्थावयवम् । दाह्याभिप्रेक्ष्यध्वन्या-व्यतिरेकानुविधाने तदभिप्रायतत्त्वा-देनुपलक्ष्यपक्षे तथापि का समानासः । दाह्यं हि वक्तुम् न बाधिर्यसंबन्धात् तदभिप्रायः किमन्यथा, न ततोऽपि अपि त्वन्यत् इत्यनवस्थाप्रसङ्गोद्भवम् । तस्यान् विज द्वादीरा-व-पक्षस्य गुणपक्षम् ।

अथ-महायानिसंबन्धाच्च, एव च 'अस्या दाहा महान् दाहः' इति प्रतीतिः । न च दाह-मह-तीमतामहम् इत्यनवस्थापक्षात्-यथा द्वयेषु 'अनु-दाहोऽस्यो महः' इत्येव ध्वन्यं मन्त्रावयव महम्, 'महान् दाहः पटुलीना' इत्येतस्य तीमत्वस्य ध्वन्यं प्रत्यक्षं पुनः परिभाष्य,

इयत्तानवधारणात्; न हि अयं 'महान् शब्दः' इत्यवस्थान् 'इयान्' इत्यवधारयति यथा द्रव्यस्य
बद्धाऽऽमलक-विल्व्यादीनि इति चक्रे शक्यम्; यतो वक्तव्यमत्र का पुनरियं शब्दस्य मन्त्र
तीव्रता वा? अत्रान्तरजातिविशेषः, कथम्? गुणवृत्तित्वात् शब्दत्ववत्। एतदेवोक्तं भगवत्
परमर्षिणौलूप्येन "गुणे भावाद् गुणत्वमुक्तम्" [वैशेषिकद० अ० १, आ० २, सू० १३]

५ अस्यायमर्थः—'यो यो गुणे वर्तते स स जातिविशेषः यथा गुणत्वमिति, असदेतत्। यतो
शब्दस्य गुणत्वसिद्धिर्येन तत्र वर्तमानत्वाज्जातिविशेषत्वं मन्दत्वादेः? अद्रव्यत्वादिति चेत्, तर्हि
कथम्? अल्प-महत्त्वपरिमाणाऽसंबन्धात्, सोऽपि गुणत्वात्। ननु तदेव पूर्वोक्तं चक्रमेतन्
न गुणत्वात् तस्याल्प-महत्त्वपरिमाणासंबन्धं ध्रुमः येनायं दोषः स्यात्-अपि तु द्रव्यान्तरवै-
स्तानवधारणादिति चेत्, न। चायोरियत्तानवधारणेऽप्यल्प-महत्त्वपरिमाणसंबन्धसंभवाद्देहात्,
१० न हि विल्व-बद्धादेरिय चायोरियत्ताऽवधार्यते। चायोऽप्रत्यक्षत्वात् इयत्ता सत्यपि नावधार्यते,
न शब्दस्य विपर्ययात्, न; उक्तमत्र 'स्पर्शविशेषस्य वायुत्वात्, तस्य च प्रत्यक्षत्वात्' इति। [यत्ता
चेयं यदि प
युक्ता। परिमा
परिमाणानवध

१५ तत्प्रसङ्गात्?

इति प्रत्ययोत्प

मन्द-तीव्रतानिवन्धनोऽयं प्रत्ययः अपि त्वत्त्व-महत्त्वपरिमाणनिमित्तः। अन्यथा घटादीनि
तन्निबन्धनो न स्यात्। घटादीनां द्रव्यत्वेन तन्निबन्धनस्य परिमाणसंभवात् तत्प्रत्ययस्य शब्दत्वात्
तथापिभ्रष्टेन स तथापिघोऽस्तु, विशेषाभावात्। कारणगतस्याल्प-महत्त्वपरिमाणस्य शब्दे
२० उपचारात् तथा संप्रत्यय इत्यपि घटस्थभाषितम्, घटाद्यापि तथा प्रसङ्गात्। अपरे मन्यते-
"यथा अभ्यञ्जयस्य पुद्रे उपचारात् 'पुद्रे यो याति' इति प्रत्ययस्तथा व्यञ्जकगतस्याल्प-महत्त्व-
शब्दे उपचारात् 'व्यञ्जोऽन्तो महान्' इति च व्यपदेशः", तदव्यस्यारम्भः। शब्दाभिन्नैकरोपेयाव-
निराकरणे प्रतिपिद्यतात्। ततो घटाद्याविद्यारूप-महत्त्वपरिमाणसंबन्धः पारमार्थिकः शब्दे इति
सिद्धं गुणवत्त्वम्।

२५ संयोगाध्वयस्याश्च, तदपि पायुनाऽभिघातदर्शनात्-संयुक्ता एव हि पांश्चादयो पायुनाऽभेद
वाऽनिहन्मना दृष्टा, तेन च तदभिघातः पांश्चादिवदेव देवदत्तं प्रत्यागच्छतः प्रतिहृतेन
पायुना प्रतिनियतनात्, तदव्यन्यदिगपस्थितेन ध्वयणात्। ननु गम्भादयो देवदत्तं प्रत्यागच्छन्-
त्वेन नियतन्ते, न च तेषां तेन संयोगः निगुणत्वात् गुणत्वेन, न; तद्वतो द्रव्यत्वे तेन नियतन्ते,
केवलानां तेषामागमन-प्रतिनियतनाऽसंभवात् निष्कपराधेनोपगमात्। केवलानामन-प्रतिनि-
१० त्वसंभवे वा द्रव्याधिकतयमेतेषां गुणलक्षणं व्याह्रियेत। न चात्रापि मन्त्रो नियतनम्, आकाश-
सामूर्त्य-सर्वगतत्वेन तदसंभवात् अन्यस्य चानभ्युपगमान्। तस्माच्छब्द एव तेन संयुज्जने
साधारित्यमुपेयम्। गुणत्वेन चासंयोगे चक्रमुक्तम्। न चार्तुमुक्तस्य तेन नियतनम्, सर्वस्य
सिद्धिर्बलवद्वा। प्रतिष्ठनं शब्दाच्छब्दोत्पत्तिः पूर्वमेव निरस्ता।

एकादिस्थित्यासंबन्धित्वाच्च गुणवत्त्वम्, तदपि 'एकः शब्दः द्वौ शब्दौ बहवः शब्दाः' इति
३५ इत्यद्वैतान्। न चाधारसंख्यायास्तयोपचारात् तथा व्यपदेश इति वक्तुं युक्तम्, आकाशस्य
धारकभ्युपगमान् तस्य चक्रेत्यान् 'एकः शब्दः' इति सर्वत्र प्रत्ययगमनान्। कारणमात्रस्य
उभयोत्पत्तौ 'बहवः' इति प्रत्ययः स्यात्, तस्य बहुत्वान्। विपर्यययोगवारे 'मननाऽऽकाश-
त्वेन' इत्या बहुत्वदर्शनादो न युज्यते, मननादिलक्षणस्य विपर्ययवत्त्वान्, पश्चादिद्वयस्य
सिद्धस्य बहुत्वम् 'एवो वदन्' इति शब्देऽपि प्रत्ययः व्यपदेशो वा न स्यात्। यथाऽऽकाश-
४० उभयोत्पत्तौ इति कालव्यतिरेकः, अथ संख्याजन्यवैयर्थ्यमिति। अत्रापि गुणवत्त्वसिद्धयै न

न एकव्यम्, इष्टत्वात् । ततः क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च द्रव्यो द्रव्यम् इत्यसिद्धं 'प्रतिविध्यमान-
द्रव्यभावे' इति हेतुविशेषणम् ।

ननु कम् 'द्रव्यो न द्रव्यम्, एकद्रव्यत्वात्, रूपादियत्' इति । सत्यम्, उक्तम् किन्तु
नोक्तिमात्रेण तत् सिध्यति, अतिप्रसङ्गात् । 'एकद्रव्यत्वात्' इति च तत्र हेतुपक्षिः । तथाहि-
यदि 'एकं द्रव्यं संयोगि अस्त्येत्येकद्रव्यः द्रव्यः' इत्येकद्रव्यत्वं हेतुत्वेनोपादीयते तदा विध्यो हेतुः, ५
संयोगित्वस्य द्रव्य एव भावात् । अथ 'एकं द्रव्यं समवायि अस्य इत्येकद्रव्यस्यैकद्रव्यत्वम्'
तदाऽसिद्धो हेतुः, समवायस्य-निषेद्धत्वात् निषेध्यमानत्वाच्च-अभावेनेकद्रव्यसमवायित्वस्यासि-
द्धत्वात् । अपि च, गुणत्वे सिद्धे यगने एकत्र समवायेन तस्य वृत्तिः सिध्यति, तस्मिन्नेव
द्रव्यत्वनिषेधे सति गुणत्वसिद्धिरिति तरेतराभयत्वम् ।

यत् पुनरुक्तम् 'एकद्रव्यः द्रव्यः, सामान्यविशेषणत्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्, १०
रूपादियत्' इति, तदपि प्रत्यनुमानेन साधितम्-अनेकद्रव्यः द्रव्यः, असद्विद्वत्प्रत्यक्षत्वे सति
स्पर्शपक्षत्वात्, घटादियत् । स्पर्शपक्षे साधितत्वाद् नासिद्धम् । 'स्पर्शवत्त्वात्' इत्युच्यमाने परमा-
नुमितेनेकान्त इति तत्रिदासार्थम् 'असद्विद्वत्प्रत्यक्षत्वे सति' इति विशेषणोपादानम् । 'असद्विद्व-
त्प्रत्यक्षत्वात्' इत्युच्यमाने रूपादिभिर्बहिर्भावा इत्युभयमुक्तम् ।

तथा, सामान्यविशेषणत्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि बाधुर्नेकद्रव्य इति व्यभिचारश्च, १५
तस्य तद्वत्प्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं स्यात् । दर्शन-स्पर्शानेकान्तं घटारिकं तदिति चेत्,
न, बाधुना कोऽपराधः कृतः येन स्पर्शानेन्द्रियमात्रादेऽपि प्रत्यक्षो न भवेत् । स्पर्श एव तेन
प्रतीयते इति चेत् तर्हि दर्शन-स्पर्शानाभ्यामपि कथ-स्पर्शादेव प्रतीय(ये)ने इति न द्रव्यप्रत्यक्षता
नाम । अथ 'यदेवाहमद्रव्यं तदेव स्पर्शमि' इति प्रतीतेस्तत्प्रत्यक्षता, 'स्पर्शो नृद्रव्यः दीनो बाधुर्ने-
लगति' इति प्रतीतेस्तत्प्रत्यक्षता कल्प्यताम्, अविशेषात् । बाधुर्पदेन चास्त्रादिभिः प्रतीयमाना-२०
हमद्रव्याकाङ्क्षा सामान्यविशेषणत्वेऽपि नैकद्रव्याः । असद्विद्वद्विद्वत्पक्षे बाह्येन्द्रियमात्रत्वे तत्रतीनो
द्रव्येऽपि तथा प्रतीतिः किं न स्यात् । अत्र तथाऽनुपलब्धोऽन्यत्रापि समानः । 'इदं तदे-
कात्मनरे सखातरे च बाह्येन्द्रियमात्रा द्रव्यः, बाह्येन्द्रियमात्रत्वे सति विशेषगुणवत्त्वात्,
रूपादियत्' इति चेत्, असदेतत् । द्रव्यस्य गुणत्वेन निषेद्धत्वात् 'विशेषगुणवत्त्वात्' इति
हेतुपक्षिः । यन्त्रदेवस्पर्शपक्षप्रत्यक्षत्वे प्रतीतिविशेषः इत्यालामेतत् । २५

'सत्तासंबन्धित्वात्' इत्यत्र च यदि 'स्यकसत्तासंबन्धित्वात्' इति हेतुलक्षणादनेकान्तिका
सामान्य-समवायिदिभिः, एषां प्रतिविध्यमानद्रव्य-कर्मभावे सति तथाभूतसत्तासंबन्धित्वादेः
गुणावासिद्धिः । न च सामान्यादेः स्वरूपसत्ताऽभावात्, स्वविषयाणादेरविशेषप्रसङ्गादिति प्रति-
पादितार्थः । अथ 'मिप्रसत्तासंबन्धित्वात्' इति हेतुलक्षणादितिः, मिप्रसत्ताऽभावेन सत्ता-
विषयाणादेरिव द्रव्यस्यापि तत्संबन्धित्वादाऽसिद्धिः । यन्तु मिप्रसत्तासंबन्धित्वादेः तत्संबन्धित्वात् साम-३०
त्यसंबन्धित्वादेः च द्रव्यादेः प्रयोगत्रयमुपपन्नम् । तत्र यदेव चेतनस्य सत्त्वे तदेव सत्त्वचेतन-
स्यापि स्यात् तदा चेतनाचेतनेषु सामप्रत्ययविषयावात् स्यात् मिप्रसत्तासंबन्धित्वात्, न च यदेव
चेतनस्य सत्त्वे तदेवाचेतनस्य, तत्सत्त्वद्रव्याऽपरस्यान्यत्र आधादिति सत्त्वद्रव्यासत्त्वप्रत्यक्षं सामान्य-
प्रतिपादयिष्यन्तो निर्बोध्यमाः । तदेवं द्रव्यस्य गुणावासिद्धिः निषादे सत्त्वद्रव्यानुपपन्नमनगुणा-
विधानस्यासिद्धेरुत्तरस्य, साधनविकलो दृष्टान्त इति स्थितम् । ३५

एतनेवमपि प्रागुक्तम् 'ज्ञानं परममहर्षोपेतद्रव्यसमवेतम्, विशेषगुणादे सति प्रदेहाह-
त्वात्, द्रव्यम्' । अत्रापि ज्ञानस्य परममहर्षोपेतद्रव्यसमवेतत्वे सति ततः द्रव्यत्व-तत्प्राप्तिः,
तस्मिन्नेव ज्ञानस्य परममहर्षोपेतद्रव्यसमवेतत्वावसिद्धिरिति तरेतराभयत्वम् । न च दृष्ट-तत्प्राप्ति-
यतोऽन्यतत्प्रसिद्धेरपमर्शोपाः स्यात् । ज्ञानस्य चात्मनोऽप्यतरेष्वेव तत्प्राप्तिः, 'यद् यत्सत्त्व-
तिरिक्तं तत् तात्त्वभावं यथाऽऽत्मत्वकथम्, आत्माऽऽवतिरिक्तं चेतम्, तत्सत्त्वत्वात्' इति ४०

प्रदेशवृत्तित्वम् । तथापि तद्वृत्तित्वे ज्ञानेतरस्वभावतयाऽऽत्मनः अनेकान्तसिद्धिः । अतरेण आत्मगुणत्ववदन्यगुणत्वस्याप्यप्रतिषेधात् विशेषगुणत्वासिद्धिः । व्यतिरेकाविशेषेऽप्यात्मन एव गुणो ज्ञानं नाकाशादेरिति किञ्चतोऽयं विशेषः । समवायकृत इति चेत्, न; तस्यापि ताभ्यामर्थान्तरत्वे तदवस्थो दोषः, त्वान्विरेके व्याप्तात्मात्मन्यन्यत्वातिशेयान्न न ततोऽपि विशेषः ।

ज्ञानम् । न चात्मनः प्रदेशाः सन्ति येन प्रदेशवृत्तित्वं ज्ञानस्य सिद्धं स्यात् । कल्पिततत्त्वदेशगुणमेव तद्वृत्तित्वमपि हेतुः कल्पित इति न कल्पितात् साधनात् साध्यसिद्धिर्युक्ता, सर्वकसर्वसिद्धिप्रसङ्गात् । सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तित्वं च हेतोः विपर्यये बाधकप्रमाणावृत्त्याऽपि १० समानमिति ।

तथा, स्वदेहमात्रव्यापकत्वेन हर्ष-विषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्य 'अहम्' इति स्वसंवेदनमस्य सिद्धत्वादात्मनो विभुत्वसाधकत्वेनोपन्यस्यमानः सर्व एव हेतुः प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टः । सप्रतिपक्षभावं हेतुरित्यसत्यप्रतिपक्षत्वमप्यस्य लक्षणमसिद्धम् । स्वदेहमात्रात्मप्रसाधकश्च प्रतिपक्षहेतुरत्रैव प्रदर्शयिष्यते । तन्नातोऽपि हेतोरात्मनो विभुत्वसिद्धिः । १५ यदप्यात्मनो विभुत्वसाधनं कैश्चिदुपन्यस्तम्—“अदृष्टं स्वाभ्यसंयुक्ते आभयान्तरे कर्म आरभते, एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वात्, यो य एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणः स स स्वाभ्यसंयुक्ते आभयान्तरे कर्म आरभते यथा वेगः, तथा चादृष्टम्, तस्मात् तदपि स्वाभ्यसंयुक्ते आभयान्तरे कर्म आरभते इति । न चासिद्धं क्रियाहेतुगुणत्वम्, 'अग्नेर्कार्यज्वलनम्, वायोः स्तिर्पकूपयनम्, अणु-मनसोऽर्थाय कर्म देयदत्तविशेषगुणकारितम्, कार्यत्वे सति देवदत्तस्रोतः २० कारकत्वात्, पाण्यादिरूपपन्द्यत्, एकद्रव्यत्वं चैकस्यात्मनस्तदाभयान्तरात्, एकद्रव्यमदृष्टम्, विशेषगुणत्वात्, शब्दवत्' । 'एकद्रव्यत्वात्' इत्युच्यमाने कृपादिनिर्णयनिवारस्तन्निवृत्त्यर्थम् 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्युक्तम् । 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्युच्यमाने मुशलहस्तसंयोगेन स्वाभ्यास-संयुक्तस्त्मादिचलनहेतुना अभिचारः, तन्निवृत्त्यर्थम् 'एकद्रव्यत्वे सति' इति विशेषणम् । 'एकद्रव्याद्ये सति क्रियाहेतुत्वात्' इत्युच्यमाने स्वाभ्याससंयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽप्यस्कात्वेन ३५ व्यभिचारः, तन्निवृत्त्यर्थम् 'गुणत्वात्' इत्यभिधानम् []

एतदपि प्रत्यक्षबाधितप्रतिष्ठासाधकत्वेन एकशाखाप्रभयत्यानुमानयदनुमानाभासम् । 'एकद्रव्याद्ये' इति च विशेषणं किमेकस्मिन् द्रव्ये संयुक्तत्वात्, उत तत्र समवायात् । तत्र यथापक्षम्, स न युक्तः, संयोगगुणेनादृष्टस्य गुणवत्त्वाद् द्रव्यत्वप्रसक्तेः 'क्रियाहेतुगुणत्वात्' इत्येतस्य बाधाप्रसङ्गात् । अथ द्वितीयः तदा द्रव्येण सह कथञ्चिदेकारयमदृष्टस्य प्राप्तम्, न ह्यन्यस्यान्य ३० समवायः, घट-कृपादिषु तस्य तथाभूतसंयोगोपलब्धेः । न हि घटाद् कृपादयः, तेषो वा घटः, तदन्तरालवर्ती समवायश्च भिन्नः प्रतीतिगोचरः, अपि तु कथञ्चिद् कृपादात्मकाश्च घटादयः तदात्मकाश्च कृपादयः प्रतीतिगोचरचारिणोऽनुभूयन्ते, अन्यथा गुण-गुणितयोऽतिप्रसङ्गात् घटस्यापि कृपादयः घटस्य स्युः । तेषां तत्राप्यप्रतीतेरितरेषां तु प्रतीतेः । इत्यादिकं प्रतिषिद्धित्वाद् नाशोद्घोषम् । तेन समवायेनैकशात्मनि यत्वेनादृष्टलोकिकद्रव्याद्ये पारि-प्रतिपादिनोरतिशयः, ३५ पदान्तमेव समवायाभावेनैकद्रव्यत्वस्यासिद्धिः ।

अथ गुणिनो गुणानामनर्थान्तरत्वे गुण-गुणिनोरन्यतर एव स्यात्, अर्थान्तरत्वे परपक्ष एव समर्थितः स्यादिति समवायः सिद्धः । कथञ्चिद्वाशोऽपि न युक्तः अनयस्याविशेषप्रसङ्गात्, अनुक्रमेण, पदान्तरेऽप्यस्य समानत्वात् । तथाहि—त्रिव्यसंख्या-संयोगादिक्रमनेदेन द्रव्येषां निरसंख्यमानं यदि स्यात्तन्नाऽनिरसंख्यवत् त्रिव्यसंख्यादिमात्रम् द्रव्यमात्रं वा स्यात्, एतेनैव ४० वा द्रव्येन संख्यात्मनाऽनिरसंख्यया न द्रव्यान्तरेण तत्प्रतीतिः । अथेदेन देवेनेदेन यत्नेनेदेनाऽ-

न्यस्य, तेऽपि देहा यदि ततो भिन्नास्तोऽपि स तथैव पतन्ते इत्यनपस्था । अभिप्रायेणैव उक्तो शेषः । कथञ्चित्पक्षे परत्वाद् एव समाधिस्तः स्यादित्यात्मना सहोद्भूतस्य कथञ्चिदन्यभाय एव एकद्रव्य-
त्वमित्यभिभूत्या गुणानां तद्रूपतिरिक्तस्यात्मनोऽप्यविभूतवमिति विपक्षसाधकत्वादेकद्रव्यत्व-
लक्षणस्य हेतुविशेषणस्य विपक्षपरम् ।

‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्यत्रापि यदि देयदत्तसंयुक्तात्मप्रदेशे पतमानमदृष्टं ग्रीषान्तरत्पत्तिषु ५
मुकाकलादिषु देयदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्तु क्रियाहेतुः, तदयुक्तम् । अतिदूरत्वेन ग्रीषान्तरत्पत्तिभिस्ते-
स्तत्तानभिर्लक्ष्यभिधयेन तत्र क्रियाहेतुत्वायोगात्, तथापि तदेतत्त्वे सर्वत्र स्यात्, अविशेषात् ।
अधानभिर्लक्ष्यभिधयेऽपि यदेव योग्यं तदेव तेनाकृष्यते न सर्वमिति नातिप्रसङ्गः, न, चक्षुषोऽ-
प्याप्यकारित्वेऽपि यदेव योग्यं तदेव तद्व्याप्तमिति यदुक्तं परेण—“अप्याप्यकारित्वे चक्षुषो
दूरव्यवस्थितस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः” [] इत्युक्तं स्यात् । अथ स्वाभ्यवसंयोग-१०

लक्ष्यसम्भवात् ‘अनभिर्लक्ष्यभावात्’ इत्यसिद्धम् । तथाहि—यथात्मानमाधितमदृष्टं तेन संयुक्तानि
देहान्तरत्पत्तिमुकाकलादीनि देयदत्तं प्रत्याकृष्यमाणानि, न, सर्वस्याऽऽकर्षणप्रसङ्गात् तेनाभि-
लक्ष्यभाविशेषात् । न च यददृष्टेन यज्जन्त्यते तत् तेनाकृष्यत इति कल्पना युक्तिमती, देयदत्त-
द्वारादात्मकपरमाणूनां तद्वद्वाञ्छन्त्यत्वेनाऽनाकर्षणप्रसङ्गात्, तथाप्याकर्षणेऽतिप्रसङ्गः प्रतिपादितं
यत् । यथा च कारणावयविशेषे चरदेहादी सप्रहितमेव दृष्टादिकं घटादिकार्यं जनयति अदृष्टं १५
त्यन्यथेत्यभ्युपगमस्तथा बाह्येन्द्रियव्याविशेषेऽपि तद्विनिर्द्ध्यं प्राप्तमर्थमभासयति लोचनं
त्यन्यथेत्यभ्युपगमः किं न युक्तः ?

नापि ग्रीषान्तरत्पत्तिमुकादिसंयुक्तात्मप्रदेशे पतमानं तं प्रत्युपसर्पणहेतुः, विकल्पादुपपत्तेः ।
तथाहि—यथा पायुः स्वयं देयदत्तं प्रत्युपसर्पणयान् अन्येषां गुणादीनां तं प्रत्युपसर्पणहेतुस्तथा
यद्यदृष्टमपि तं प्रत्युपसर्पत् स्वयमन्येषां तं प्रत्युपसर्पणहेतुः, तथा सत्यदृष्टेण मुकादेरपि तथैव २०
तं प्रत्युपसर्पणाविरोधाद् व्यर्थमदृष्टपरिकल्पनम् । तथाभ्युपगमे च ‘यद् देयदत्तं प्रत्युपसर्पति तद्
देयदत्तगुणाकृष्टं तं प्रत्युपसर्पणात्’ इति हेतुर्नैकाग्रितकः अदृष्टेनैव । यामुपय सक्तियत्नमदृष्टस्य
गुणत्वं बाधते । दृष्टव्यवस्थापरपरस्पोत्पत्तायपरमदृष्टं निमित्तकारणं तदुत्पत्तौ प्रसक्तम्, तथाप्य-
परमित्यनपस्था, अन्यथा दृष्टेऽपि किमदृष्टलक्षणनिमित्तपरिकल्पनम् ? अदृष्टान्तरात् तस्य तं
प्रत्युपसर्पणे तद्व्यवस्थान्तरे तं प्रत्युपसर्पस्यदृष्टान्तरात्, तदपि तदन्तरादित्यनपस्था । २५

अथ तत्रत्यमेव तत् तेषां तं प्रत्युपसर्पणे हेतुः, तदपि न युक्तम् । अन्यत्र प्रयत्नाद्यावातमगुणे
तथाऽदृष्टान्तरात्, न हि प्रयत्नो प्राप्तादिसंयुक्तात्मप्रदेशस्य एव हस्तादिसंचलनहेतुप्राप्तादिकं
देयदत्तमुक्तं प्रति प्रापयन् दृष्टः, अन्तरालप्रयत्नवैकल्यप्रसङ्गात् । अथ प्रयत्नवैचित्र्यदृष्टेरेऽप्य-
न्यथा कल्पनम् । तथाहि—कश्चित् प्रयत्नः स्वयमपरापरदेहावानपरस्य क्रियाहेतुर्नैकाग्रितकः
अपराभ्यान्यथा यथा शरासनाऽप्यासंघर्षसंयुक्तात्मप्रदेशस्य एव शरीरा(शरा)दीनां लक्ष्यप्रदेशप्राप्ति- ३०
क्रियाहेतुः । यद्येवम्, इयं चित्रता एकद्रव्याणां क्रियाहेतुगुणानां स्वाभ्यवसंयुक्तसंयुक्तद्रव्यक्रियाहे-
तुत्वेन किं नेष्यते विचित्रादिकत्वाद् भाषानाम् । तथाऽदृष्टेति नोत्तरम्, अपरैकान्तघ्नानामकल्पसंयु-
गसंघर्षस्य स्वाभ्यासंयुक्तलोहद्रव्यक्रियाहेतुत्वेऽप्याकर्षकाव्यवस्थित्यविशेषव्यवस्थितस्य तथापि-
पस्यैव तस्य स्वाभ्यवसंयुक्तलोहद्रव्यक्रियाहेतुत्वदर्शनात् । अथ द्रव्यं क्रियाकारणम् न स्पर्शविद्युणः,
द्रव्यरहितस्य क्रियाहेतुत्वाददर्शनात्, न, वेगस्य क्रियाहेतुत्वम्, क्रियायाश्च संयोगनिमित्तत्वम् तस्य ३५
च द्रव्यकारणत्वं तत् एव न स्यात्, तथा च ‘वेगवत्’ इति दृष्टान्तासिद्धिः । अथ द्रव्यस्य तत्कारणत्वे
वेगादिरहितस्यापि तद्वत्सक्तिः, स्पर्शादिरहितस्यायस्कान्तस्यापि स्पर्शस्याकारणत्वेऽन्यत्र क्रियाहेतु-
त्वप्रसक्तिः । तद्वदितस्य तस्याकृष्टेर्नायं शेषस्तर्हि लोहद्रव्यक्रियोत्पत्तायुभयं दृश्यत इत्युभयं तदस्तु,
अविशेषात् । एवं सति ‘एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इति व्यभिचारी हेतुः ।

१-प्यपि तथै-गु० । २ अस्य परस्परवैकल्यस्य आशयः न्यायवार्तिके पु० ३३ पं० २४ । ३-कारि ज-वि० ।
४ प्र० पु० पं० १२ । ५-त एव स-मि० । ६ अत्र स्थले प्रत्येकमनमार्तकैरेऽपि “यथा शरासनाभ्यासपरदर्शयुष्म-
त्प्रदेशस्य एव शरीरादीनां लक्ष्यप्रदेशप्राप्तिहेतुसिद्धिः” इत्येव पाठ-पु० १७२ डि०, पं० १५ । तथापि ‘शरीरादीनाम्’
इति सामान्यं भावि, किं प्रत्यपि घटोभिवः पाठः तथैव उपलभ्यते । ७ अदृष्टान्तमगो यो भ्रामकः स्वसंयुक्तसामेल्यः ।
८-स्य तस्य कि-कं० । ९ अत्र ‘तर्हि’ वदमप्याहार्यम् ।

न हि घटयुक्तमाकाशं मेघादौ न सन्निहितम् । अथ शरीरसंयुक्त आत्मप्रवेशो वेद्यत्तः,
 'काल्पनिका, पारमार्थिको या' काल्पनिकत्वे 'काल्पनिकात्मप्रवेशगुणाकृष्टाः पञ्चाश्वः, तथाभूता-
 'प्रवेशं प्रत्युपसर्पणवत्त्वात्' इति तद्गुणानामपि काल्पनिकत्वं साधयेत् । तथा च शीघ्रतत्वेन
 हनून् । प्रेत्यभाषोऽपि न पारमार्थिकः स्यात्, न हि कल्पितस्य पायकस्य रूपादयः तत्कार्यं वा
 ह्लादिकं पारमार्थिकं दृश्यम् । पारमार्थिकाभेदात्मप्रवेशाः, तेऽपि यदि ततोऽभिप्रास्तत्त्वमैव ते
 ति न पूर्वोक्तद्वेषपरिहारः । भिप्राभ्यन्तं तर्हि तद्विरोधगुणाकृष्टाः पञ्चाश्व इति तेषामेवात्मत्वप्र-
 किरित्यन्यात्मपरिकल्पना व्यर्था । तेषां च न द्वीपान्तरवर्तिभिर्मुक्तादिभिः संयोग इति 'अदृष्टं
 शब्दसंयुक्तेऽन्यत्र मियाहेतुः' इति व्याहृतम् । संयोगे वा आत्मवत् इत्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ
 पामप्यपरे शरीरसंयुक्ताः प्रवेशाः वेद्यत्तदाभ्याख्याः, तत्राप्यनन्तरद्रूपणमनवस्थाकारि । अथा-
 नानमन्तरेण कस्य ते प्रवेशाः स्युरिति तत्रप्रवेशपर आत्मेत्यभ्युपगमनीयम् । नन्वर्थान्तरभूतत्वे
 आत्मनः कथं 'तस्य ते' इति व्यपदेशः ? अथ तेषु तस्य घटनेनात् तथा व्यपदेशः, न सवेतत् ।
 धाऽभ्युपगमेऽप्ययविपरिभाषिद्रूपणापकाशात् । यथा च तेषां सद्रूपणत्वं तथा प्रतिपादितम्
 तिपादयिष्यते चेत्यास्तां तावत् । तत्र परस्य वेद्यत्तदाभ्याख्याः कश्चिदस्ति यं प्रत्युपसर्पणवन्तः
 आदयः सक्रियाद्वैतगुणत्वं साधयेयुः । अतो नैतदपि साधनमात्मनो विभुत्वप्रसाधकम् ।

यदपि 'सर्वगत आत्मा, सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात्, आकाशवत्' इति साधनम्, तदप्य-
 त्तः, यतो यदि 'स्वशरीरे सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात्' इति हेतुस्तथा सति तत्रैव तत्तत्स्य
 सर्वगतवत्सिद्धिर्दोषो हेत्याभासः । अथ स्वशरीरवत् परशरीरे अन्यत्र उपलभ्यमानगुणत्वं हेतु-
 त्वाऽसिद्धः, तथोपलम्भाभावात्—न हि बुद्ध्यादयस्तद्गुणान्तपोपलभ्यन्ते, अन्यथा सर्वसर्पणता-
 त्तः । अपैकनगरे उपलब्धा बुद्ध्यादयो नगरान्तरेऽप्युपलभ्यन्ते, मनुष्यजन्मपञ्चमान्तरेऽपीति
 कथं न सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वम् ? न, पायोरपि स्पर्शविशेषगुण एकत्रैकदोषलभ्योऽन्यत्रान्य-
 उपलभ्यमानस्तस्यापि सर्वगतत्वं प्रसाधयेत्, अन्यथा तेनैव हेतोर्व्यभिचारः । अथ तांस्तान्
 शान् कमेण गतस्य तस्य तर्हेण उपलभ्यते, आत्मनोऽपि तथैव तद्गुणस्योपलम्भः इति समानं
 दयामः । न च तद्वत् तस्यापि सक्रियत्वप्रसक्तैरयुक्तमेवं कल्पनमिति याच्यम्, इष्टत्वात् ।

अथ लोष्टवत् ततो मूर्तत्वप्रसङ्गस्तस्य दोषः । ननु केयं मूर्तिः ? असर्वगतद्रव्यपरिमाणं सेति
 वेत् नार्यं दोषः, असर्वगतात्मयादिनोऽभिप्रायात् । रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्येते सेति चेत्, न २५
 नादौ मूर्तिमात्मनः सक्रियत्वं साधयति, व्याप्यभावात् ; रूपादिमन्मूर्तिभावे सक्रियत्वात् ।
 यो यः सक्रिया स रूपादिमन्मूर्तिमान्, यथा द्रव्यं, तथा चात्मा, तस्मात् रूपादिमन्मूर्तिमान्
 इति कथं न व्याप्तिसंभवा ? असवेतत् ; मनसाऽपि व्यभिचारात् । न च तस्यापि पक्षीक-
 रणम्, 'रूपादिविशेषगुणान्तधिकरणं सद्रूपनोऽर्थं प्रकाशयति, शरीराद्यर्थान्तरत्वे सति सर्वत्र
 हानकाण्यत्वात्, आत्मवत्' इत्यनुमानविरोधप्रसङ्गात् । न च सक्रियत्वं रूपादिमन्मूर्त-
 मनेन विरलं यतः तत्तत्सर्वप्रतिमानमात्मनि तथाविधं भूतिं साधयेत् । न च तथाविधम-
 त्तिरहितेऽम्बरादौ वद्वन्दनात् सिद्धो विरोधः, एकदाख्यप्रभवत्स्याप्यन्यत्र परेऽवरोधानाद् वि-
 रोधेऽसिद्धिप्रसक्तः । पक्षं यथ व्यभिचारदर्शनात् सा तत्र नैति चेत्, न, सक्रियत्वस्यापि
 तथा व्यभिचारः समानः,
 तत्साधनाद् न व्यभिचारः ।
 स्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापत्ति
 तीति व्यपस्थितम् ।

अथ सक्रियत्वे तस्यानित्यत्वम् । तथाहि—'यत् सक्रियं तत् अनित्यम्, यथा लोष्टादि, तथा
 चात्मा, तस्मादनित्यः' इति, यत्तदपि न सम्भवं । परमाणुभिरनैकान्तिकत्वात् । कथञ्चिदनित्यत्वस्ये-

मात्वादियत् । कार्यदेवो च तद्विहितं कारणं तद्वन्नने व्याप्रियतेऽन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति तद्वङ्गना-
मात्वाभावेदेवो तत्कारणतद्गुणसिद्धिः । तथा, तद्वन्तराले च प्रतीयन्ते । तथाहि-अमेरूपेणवलनम्,
शयोस्तिर्षक पवनं तद्गुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, धरादियत् । यत्र च तद्गु-
णास्तत्र तद्गुणव्यनुमीयत इति 'स्वदेह एव देवदत्तात्मा' इति प्रतिष्ठा अनुमानथाधिता ।
ततोऽनुमानथाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टो हेतुः" [4]

ननु केऽत्र देवदत्तात्मगुणा ये तद्वङ्गनाङ्गे तद्वन्तराले च प्रतीयन्ते ? यदि ज्ञान-दर्शन-सुख-
रित्येवमायाः-“सहस्रतिनो गुणाः” [] इति पञ्चनात्-इति पक्षः, स न युक्तः,
ज्ञान-दर्शन-सुखानि संवेदनरूपाणि न तद्वङ्गनाङ्गजन्मनि व्याप्रियमाणानि प्रतीयन्ते, नापि
उत्तामात्रेण तदेवो प्रतीतिगोचराणि । पर्ये तु शक्तिः क्रियानुमेया, साऽपि तदेव एषानुमीयते,
त्रैव तद्विभूतपरिस्फन्दर्शनात् । तस्याथ तद्वङ्गनादेहनिष्पत्तौ देवदत्तस्य भार्यो बुद्धिना स्यात् । १७
तत्तत्तद्वङ्गनादेह एव तत्कार्यजननविमुखस्य प्रतीतेः प्रत्यक्षतः तद्विधितकर्मनिर्देशानन्तर-
प्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टः 'कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्' इति हेतुः ।

अथ धर्मोऽधर्मौ तद्वङ्गनादिकार्यनिमित्तं तद्गुणः, तद्वयुक्तम्, न धर्मोऽधर्मौ तद्वार्येनो-
गुणो, अचेतनत्वात्, शब्दादियत् । न सुखादिना व्यभिचारः, तत्र हेतोरपत्तनात्-तद्विद्वेजेन स्वसं-
वेदनलक्षणवैतन्त्येन तस्य व्यापकत्वात् अभिमतपदार्थसम्यग्प्रसमय एव स्वसंवेदनरूपाद्व्यवभा- १५
स्य तद्वार्येनोऽनुभावात्, अन्यथा सुखादेः स्वयमनुभावात् अनवस्थादोषप्रसङ्गात् अन्यमानेना-
न्यनुभावे सुखस्य परलोकप्रसवतामसक्तिः । प्रसापितं वैतत् प्राक्त ।

न चातिश्रुता-‘अचेतनत्वात्’ इति हेतोः । तथाहि-अचेतनौ तौ, अस्यसंपिदितत्वात्,
कृन्मपत् । न बुद्ध्याऽस्य व्यभिचारः, ज्ञानाः स्वसंवेदनसाधनात्-‘स्वप्रहणात्मिका बुद्धिः, शब्धे-
प्रहणात्मकत्वात्, यत् स्वप्रहणात्मकं न भवति न तद् अर्थप्रहणात्मकम्, यथा घटा’ इति २०
प्रतिदेकी हेतुः ।

न च धर्मोऽधर्मयोर्ज्ञानरूपात् यौद्धक्यया ज्ञानस्य च स्वप्रहणात्मकत्वादिति हेतुरिति
तत्कृन्म, तयोः स्वप्रहणात्मकत्वे सुखादापि विपादाभावप्रसक्तः । अस्ति चासौ अनुमानो-
न्यासान्यापानुपरचेतन । न च लौकिक-परीक्षकयोः ‘प्रत्यक्षं कर्म’ इति व्यवहारसिद्धम् ।
न चाधिकशब्धोपविषयत्वात् स्वप्रहणात्मकत्वेऽपि तयोर्विषाद्ः शक्तित्वादियत्, तथाऽनिधत्वात् २५
द्विषयेऽतिप्रसङ्गात् । तथाहि-अधिकस्वकाभ्यस्तविषयं जगत् जन्तुमात्रस्य तथाऽनिधत्वात्
शक्तित्वात् नित्यिकस्वकाभ्यस्तविषयत्वात् । न च मूषिकालं कविपयिकारूपत् तद्वन्तरं तत्तदा-
दर्शनात् तद्वन्तरव्यवहार इति, स्वसत्तासमये स्वकार्यजननसामर्थ्ये तस्य तदेव तत्कार्यमिति
तद्वन्तरं तद्विप्रसक्तः । अन्यथा तु स एव नास्तीति कुतस्तत्तत्तस्य भावः ?

अथ तयोर्चेतनत्वेऽपि तद्वार्यगुणत्वे को विरोधः ? अचेतनस्य चेतनोत्पत्त्यमेवं ३०
चेतनस्य तद्वार्य स्वप्रहणात्मकत्वात् अन्यथा तद्वयोगात् कुतश्चादियत् । न च धर्मोऽधर्मयो-
भावाद्भावात्सिद्धो हेतुः, अनुमानतत्त्वयोः सिद्धिः । तथाहि-चेतनस्य स्वप्रहणस्य तद्वार्यो-
दीनमातृगुणस्थानप्रवेष्टाः तत्सम्बन्धान्यनिमित्तः, अनेनैवनेत्यत्वे सति तत्प्रवेष्टात्, मधस्यागुचि-
स्थानप्रवेष्टापत्, योऽसाधन्यः स प्रप्यपिशेषो धर्मोदिरिति ।

सिद्धः अनुमानात् १५
तत्, मधस्यापत् ।
इति । सुखसाधन-
जलाददशनानन्तरात् तत्सत्त्वसहायेन्द्रियप्रभयप्रत्यभिज्ञानकमोपजायमानाभिलाषादेव्यवहात्येक-

१ ५० १४६ पं. १० । २ तद्देष्टव्य-वा०, वा० । ३-तद्गुणौ पु० । ४-तद्वत्त्वेन वा०, वा० । ५-निग ।
६-नुभावात् वा०, पु०, नि० । ७-रूपसिद्धिः । आ०, वा० । ८-तद्विकृति-पु०, वा०, वा०, त० ।
९-ननासाधनं त-पु०, वा० । १०-जनसमये त-वा०, वा० । ११-नात्तागु-नि० । १२-नागु-आ०, पु० ।
१३-य अचेतनस्य वा०, वा० । १४-नन्याने-वा०, वा० । १५ ५० ५४ पं १५-५० १३ पं १० ।

कर्तृपूर्वकत्वेन प्राक् प्रसाधितत्वात् नात्र प्रयोगे व्याप्त्यसिद्धिः । अत एव स्वानुपपत्तिरिति सिद्धिमासाद्यन् सङ्ख्यनाङ्गानं गमयति तदपि स्मरणम्, तच्च सुखानुपपत्तिरिति 'कारणव्यतिरेकेण कार्यात्पक्षौ तस्य निर्हेतुकत्वप्रसक्तिः' इति अत्र विषयवशात्कं प्रमाणं लभ्यते निश्चायकं प्रदर्शितम् । अपूर्वप्राप्तिप्रादुर्भावे च सर्वोऽप्ययं व्यवहारः प्रतिप्राप्तिप्रतिद्वन्द्वः इति चेत्

५ तज्जन्मनि मुखसाधनदर्शनादेरभावात्, न हि मातुष्यद पय सनादेः मुखसाधनेषु तिष्ठति । यतः प्रत्यप्रजातस्य तत्र सरणादिव्यवहारः सम्भवेदिति पूर्वशरीरसम्बन्धोऽप्यात्मनः सिद्धः ।

नै च मध्यावस्थायां सुखसाधनदर्शनादिकमेषोपजायमानोऽपि प्रायन्तो वृषासो वृष
दायन्यथा कल्पयितुं शक्यः विजातीयवादि गोमयादेः कारणाच्छातकारे कारभोप
दर्शनादिति यत् शक्यम्, जलपाननिमित्ततद्विच्छेदादायन्यतलनिमित्तायसम्भावया तथापि

१० पायकादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गात् सपर्यव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गे ।

अथ 'वेदिनो वेदाद् वेदान्तरानुप्रवेशस्तस्मिन्नापपूर्वकः, गृहाद् गृहात्तरानुप्रवेशश्च' इत्येवमप्यसिद्धो हेतुरिति न द्रव्यविशेषं साधयति । तदुक्तं सांगतेः—

"दुःखे त्रिपर्याप्तमतिस्तृष्णा धाऽयन्ध्यकारणम् ।

जग्मिनो यस्य ते न स्तो न स जग्माधिगच्छति" []

१५ इति, भगवदेतत्, इह जन्मनि प्राणिनां तारुमिहायस्य पट्योऽभावात् तदा सा इति युक्तम् । ननु
मनुष्यजन्मा हीनगुण्यारिर्भवेत्तस्मात्प्रभित्यति यतस्तत्र तत्तस्मात्तः स्यात् । तत्रेयं भर्माप्यन्ये
कदापि मनुष्यपनिषेधात् तन्निषेधानुमानसाधितमेतत् । 'पापकायूषोऽलनादि देहमनुष्य
रिपुः' इति ।

पद्म पुनरुक्तम् 'गुणवत् गुणी भव्यतामाननस्य' इति इतिताम्रमनवाधितः। देवमात्रमात्रम्।

[illegible][illegible]

1. 1945년 8월 15일 일본 제국 패망 후, 우리 민족은 오랜 억압에서 해방되었으나, 미국의 독점적 지배 아래에 놓이게 되었다. 이 시기에 우리 민족의 민족의식을 고취시키고, 민족의 단결을 도모하기 위하여, 민족주의 운동을 전개하였다.

न चेकान्तेन तस्याऽक्षणीकत्वे सुखसाधनदर्शनादयः चेत्यास्तां तावत् । ततो नानैकान्तिको हेतुः, विपक्षेऽसम्भवात् । अत एव न विदोषि भवत्यतः सर्वदोषरहितात् केशनखादिरहितशरीरमात्रव्यापकस्य विवादाध्यासितस्यानन्यः रिति साधूकम्— 'ठाणमणोवमसुहृमुयगयाणं' इति ॥

१५

[मुक्तिसरूपवादः]

[पूर्वपक्षः—मुक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य स्थापनम्]

यदपि 'आत्यन्तिकबुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदविशिष्ट आत्मा मुक्तिः' इति, तदप्रमान्यम्

अथ तथाभूतमुक्तिप्रतिपादकं प्रमाणं विद्यते । तथाहि—नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तोऽस्त्य

८. मुच्छिद्यते, सन्तानत्वात्, यो यः सन्तानः स सोऽस्त्यन्तमुच्छिद्यते, यथा प्रदीपसन्तानः, तस्य

१०. चायं सन्तानः, तस्मादस्त्यन्तमुच्छिद्यते इति । सन्तानत्वस्य च व्याख्या पुष्पादिषु सम्भवात्

पक्षधर्मतयाऽतिश्रुताऽभावाः । तत्समानधर्मिणि धर्मिणि प्रदीपादागुपलम्भाद्विज्ञेयम् । न च

विपक्षे परमाण्वादायस्तीत्यनैकान्तिकत्वाभावात्, विपरीतार्थोपस्थापकयोः प्रत्यक्षाऽऽगमयोः

पलम्भात् न कालात्ययापदिष्टः, न चायं सत्प्रतिपक्ष इति पक्षरूपत्वात् प्रमाणम् ।

न च निर्हेतुकविनाशप्रतिषेधात् सन्तानोच्छेदे हेतुर्थाप्यः यतः समुच्छिद्यते इति, तस्य

१५. ज्ञानस्य विपर्ययज्ञानव्यवच्छेदकमेव निःश्रेयसहेतुत्वेन प्रतिपादनात् । उपलब्धं च साध्यासाधन

मिष्याज्ञाननिवृत्तौ सामर्थ्यं मुक्तिकाशी-न च मिष्याज्ञानेनाप्युत्तरकालमात्रिणा साध्यासाधन

विरोधः सम्भवति, सन्तोऽस्त्यन्तमुच्छिद्यतेऽपि पश्चितरयात् । यथा हि सद्यसाज्ञानात् मिष्याज्ञानमनाशोच्छेदः

न च मिष्याज्ञानात् सद्यसाज्ञानसन्तानस्य, तस्य साध्यासाधनस्य बलीयस्यान्-निवृत्तं च मिष्यासाधन

तन्मूलापात् सागादयो न भवन्ति कारणाभावे कार्यस्यानुत्पत्त्यात्, सागादयो च तत्कारण

१०. प्रवृत्तिरप्यपत्तेः, तदभावे च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः, आरब्धकार्ययोरोपभोगात् प्रथमं

साध्यासाधनं तयोः प्रथमस्तत्त्वज्ञानादयः । तदुक्तम्—

"यथेषांति समिजोऽग्निर्मसतात्पुदते क्षणान् ।

ज्ञानाग्निः तथैकमांशे भस्मसात्पुदते तथा" ॥ [भगव० गी० अ० ४, श्लो० ३३]

अपरोपभोगादपि प्रथमे "नाभूत् क्षीयते कमे कल्पकोदितानेति" [भगव० गी० अ० ४, श्लो० ३३]

१५. कोऽपि, तथा च विद्वज्जायन्तानुपरोदितत्वात् कथं प्रमाण्यम् ? उपभोगाच्च प्रथमेऽनुमानावधानात्

न च पुनरिति-पुनरेकमांशुपभोगादयः क्षीयन्ते, कमेत्यात् । यत् यत् कमे तत् तत् उपभोगादयः क्षीयन्ते

१०. कल्पकोदितानेति कमे, तथा येन कमे,

कमेतिरस्यैवैवनासात् संभासतुच्छेदः

१५. तत्तत्पुनरुदितेतिरस्यैवैवनासात् संभासतुच्छेदः

१०. विद्वज्जायन्तानुपरोदितः । न च मिष्याज्ञानाभावेऽतिश्रुतायै साध्यासाधनं नोपायम्, तदुत्पत्तेः

तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१५. साध्यासाधनं, तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१०. इति ननु चेदम्, न तु साध्यात् । न चेत् साध्यात्-तत्तत्तत्तत् कमेनासाध्यासाधनान् । तदुत्पत्तेः

१५. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१०. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१५. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१०. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१५. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१०. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१५. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

१०. तदुत्पत्तेः तस्या कमेना प्रथमाप्युपभोगात्तत्तत्तत् तदुत्पत्तेः प्रथमं विपरीतसाध्यासाधनं

प्रमत्तः, अपि च, अदुःखितव्यापि विशिष्टनिष्कामोत्तमः ॥ १५ ॥
 भावत्यात् तद्विबर्हण-
 विषयविरोधसंपिच्छी

शान्तिवृत्त्यैव विषयाः
 तदा पर्यायाभिलाषो यत्र विषये स एष तस्य सुखसाधनं नान्यत्, अतश्च यदुक्तम् 'अकामस्यापि
 हृदिद्विषयोपभोगो सुखित्यदर्शनात् कामाख्यदुःखनिवृत्त्यैव सुखम्' तदुक्तम्, तत्राकामस्यापि
 विशिष्टविषयोपभोगात् कामाभिप्रेक्ष्य तद्विबुद्धेरेव सुखत्वादिति ।

एतदप्युक्तम्,
 यतो नापदं विषयोपभोगोऽभिलाषनिवर्हणः । यथोक्तम्—
 "न आनु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा हृष्यवामेष भूय एषामिषर्जते" ॥ [महामा० आदिप० अ० ७९, स्तो० १२]
 तथा तत्र भगवता पतञ्जलिनाऽप्युक्तम्—"भोगाभ्यासमनुवर्धन्ते रगाः, कौटालानि चेन्द्रियाणाम्"
 [पात० यो० पा० २, सू० १५ व्यासभा०] इति । अपि च, भव्याप्यभिलाषनिवृत्तिर्ह्येषा यथा विषय-
 दोषदर्शनात्, तथापि भवतां मते विषयोपभोगानुत्पन्नं सुखं भवेत् तुल्ये चाभिमतार्थलाने सुखविशेषो २०
 न स्यात् अभिलाषनिवृत्तेरविशेषात् ।

यत्रान्यथेति, तदप्यसाम्प्रतम् ।
 गार्थितो विना प्रयासादुपगतः ।
 तेन तथा सुखिनो भवन्ति
 स्वरूपतः सुखमस्तीति । १५

तत्र तत्राभिहितम्—
 कम्—"न प्रत्यात्मवेद-
 संस्थोप (पा) लभ्यः,
 प्रकृते तु सुखे प्रतिपाद्यते दुःखाभायंमात्रे सुखदर्शने न तु सुखे एव, तस्य प्रमाणतोऽनुपपत्तेः ।
 तथा च मुखस्य नित्यसुखानित्यत्वात् प्रत्यक्षाऽनुमानयोर्निषेधे भाग्यमात्रमप्यदिष्यते तस्य च गीतत्वे ३०
 नाप्युपपत्तौ मुखस्य सुखस्य सम्भवः ।

नित्यमुदाभ्युपगमे च विकल्पद्वयम्—किं तद् आत्मस्वरूपं स्वप्रकाशम्, उतस्वित् तद्व्यतिरिक्तं
 प्रमाणान्तरमप्ययम्? पूर्वस्मिन् विकल्पे आत्मस्वरूपवत् स्वप्रकाशसुखसंपिच्छिः सर्वदा भवेत्,
 ततश्च बद्ध-मुखयोरेविरोधः । तत्रैतत् स्यात्—अनाद्यविद्याच्छादितत्वात् स्वप्रकाशानन्दसंपिच्छिने
 संसारिणः, यदा तु यत्नादनादरेविद्यातत्त्वस्यापगमस्तदाच्छादकभावात् स्वप्रकाशानन्दसंवेदनम्, ३५
 एतदपेक्षितम् आच्छाद्यते स्वप्रकाशस्वभावम्; यत्तु स्वप्रकाशरूपं तत् कथमन्येनाच्छाद्यते?

येऽपि प्रतिपेदिरे "मेघादिना सवितृप्रकाशः सविता वा स्वप्रकाश एवाऽऽच्छाद्यते" [३]
 तेऽपि न सम्पक् संच्छेदते; न स्वप्रकाशस्य मेघादिनाऽऽवच्छेदम्, आवृतत्वे हि तेनाहोप-
 योरेविरोधो भवेत्, इत्येते च विरोधः तस्मात् कस्यचित् स्वप्रकाशस्यावृत्तिः । अपि च, मेघादेस्ततोऽ-

१ अपि वा दुः-वि०, बा०, वा० विना । २-यदुःखस्य स्व-आ० । पादुःखस्य स्व-वि० । ३ प्र० २०
 पं० ७ । ४ भवमर्थो भाव्ये बाह्ये किं दृष्टं "सुख प्रत्यात्मवेदनीयं परितोषम्, तदसक्यं प्रत्याख्यातुम्"
 बा० भा० ५० ४, आ० १, सू० ५६ । "न हि प्रत्यक्षं मुखं सक्यं प्रत्याख्यातुम्"—वाच० ५० १, आ०
 २१ २० ८४ पं० ३ । ५ प्रतिपाद्य-व्यं । ६-धमनेना-वि० ।
 ७-त० २०

[उत्तरपक्षः-मृक्तौ आत्यन्तिकविशेषगुणोच्छेदस्य निरसनम्]

- अत्र प्रतिविधीयते-यत् तावदुक्तम् 'नवानामात्मविशेषगुणानां संतानोऽत्यन्तमुच्छ्रियते, सन्तानत्वात्' इति, अत्र बुद्ध्यादिविशेषगुणानां प्राक्तनं प्रतिषिद्धत्वात् तत्सन्तानस्याभावादाभ्यासिद्धे हेतुः। तथा, बुद्ध्यादीनां विशेषगुणानां परेण स्वसंविदितत्वेनानभ्युपगमाद् भवान्तरप्राप्तत्वे वाऽन्यथा च स्यादिवोपप्रसक्तरेखेत्यत्वमित्यज्ञातस्य सत्त्वासिद्धेः पुनरप्याध्यासिद्धेः 'सन्तानत्वात्' इति हेतुः।
- किञ्च, सन्तानत्वं हेतुत्वेनोपादीयमानं यदि सामान्यमभिप्रेतं तदा बुद्ध्यादिविशेषगुणेषु प्रदीपे च तेजोद्रव्ये सत्तासामान्यव्यतिरेकेणापरसामान्यस्यासंभवात् स्वरूपासिद्धिः। सत्तासामान्यरूपत्वे वा सन्तानत्वस्य 'सत् सत्' इति प्रत्ययहेतुत्वमेव स्यात्, न पुनः सन्तानप्रत्ययहेतुत्वम्। अन्यथा द्रव्य-गुण-कर्मस्वरूपादेव 'सत् सत्' इति प्रत्ययसंभवात् सत्तापरिकल्पनावश्यकम्।
- १० अथ विशेषगुणाभिज्ञा जातिः सन्तानत्वं हेतुत्वेनोपन्यस्तम् तदा द्रव्यविशेषे प्रदीपलक्षणे साधर्म्यदृष्टान्ते तस्यासम्भवात् साधनविकलो दृष्टान्तः। न च सत्तादिलक्षणे सामान्यमेकं स्वाधारसंयुक्तं वा प्रतिवादिनः प्रसिद्धमिति प्रतिपाद्यसिद्धौ हेतुः। न च सन्तानत्वं सामान्यं व्याख्या बुद्ध्यादिषु वृत्तिमत् सिद्धम्, तद्वृत्तेः समवायस्य निषिद्धत्वात्, तत्सत्त्वेऽपि तद्वत्त्वात् सन्तानत्वस्य बुद्ध्यादिसम्बन्धित्वे तस्य सर्वत्राविशेषादाकाशादिष्वपि नित्येषु सन्तानत्वस्य वृत्तेः।
- १५ नैकान्तिकत्वम्। न च समवायस्याविशेषेऽपि समवायिनोर्विशेषात् सन्तानत्वं बुद्ध्यादिष्वेव वृत्तेः नाकाशादिष्विति वक्तुं युक्तम्, इतरेतराध्यप्रसक्तैः-सिद्धे हि सन्तानत्वस्याकाशादिष्वप्युच्छेदेन बुद्ध्यादिवृत्तित्वे विशेषत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेऽन्यपरिहारेण तद्वृत्तित्वसिद्धिरिति तरेतराध्यप्रत्ययम्। अपि च, यदि समवायस्य सर्वत्राविशेषेऽपि बुद्ध्यादिविशेषगुण-सन्तानत्वयोः प्रतिनिपत्ताधारायैरूपता सिद्धिमासादयति तदा व्यर्थः समवायाभ्युपगमः, तस्यतिरेकेणापि तयोस्तद्रूपतासिद्धेः।
- २० [अथ प्रमाणपरिदृष्टत्वात् समवायस्याभ्युपगमः न पुनः समवायिविशेषरूपताऽन्यथाऽनुपपत्तेः, असदेतत्; तद्भाहकप्रमाणस्यैवाभावात्। तथाहि-स सर्वसमवाय्यनुगतैकत्वभावो वाऽभ्युपगम्येत, तद्रूप्यावृत्तत्वभावो वा? न तावत् तस्यावृत्तत्वभावः समवायः, सर्वतो व्यावृत्तत्वभावस्यान्यासम्बन्धित्वेन नीलस्वरूपवत् समवायेत्यानुपपत्तेः। नापि तदनुगतैकत्वभावः सामान्यवत् तत्समवायत्वायोगात्-नित्यस्य सतोऽनेकवृत्तेः सामान्यस्य परेण समवायत्वान-भ्युपगमात्। न च समवायस्यरूपस्यापि प्राहकत्वेन निर्विकल्पकं सविकल्पकं वाऽप्यक्षं प्रयत्ने किमुत तस्यानेकसमवाय्यनुगतैकत्वविशेषरूपस्य, तदग्रहणे तदनुगतैकत्वस्यापि प्रतिभास-मादिति सामान्यप्रतिषेधप्रस्तावे प्रतिपादितं स्यात्। नापि तत्र प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि प्रवृत्तिः।

अथ सम्बन्धत्वेनासाधर्म्यवसीयते, तदुक्तम्, यतः किं 'सम्बन्धः' इति बुद्ध्याऽप्यवसीयते,

१० आहोस्विद् 'इह' इति बुद्ध्या, उत 'समवायः' इति प्रतीत्या?

तद् यदि सम्बन्धबुद्ध्या तदा धक्यम्-कोऽयं सम्बन्धः? किं सम्बन्धत्वज्ञातिपुनः, आहो-स्विदनेकोपादानजनितः, अनेकाधितो वा, सम्बन्धबुद्धिविषयो वा, सम्बन्धबुद्ध्युत्पादको वा?

अध्यानेकोपादानजनितः सम्बन्धत्वप्रसङ्गः। अथ सम्बन्धत्वप्रसङ्गः। अथ बुद्ध्यवसंयत्तता यदा-

३५ दिव्यपि सम्बन्धताद्व्युत्पादने सम्बन्धज्ञानविषयत्वे सम्बन्धत्वप्रसङ्गः तथा, सम्बन्धत्वत्योरेक-ज्ञानविषयत्वे इतरस्य सम्बन्धरूपताप्रसङ्गः। अथ सम्बन्धाकारः, सम्बन्धः, संयोगाभेदप्रसङ्गः। अत्रान्तराकारभेदश्च न भेदकः, तस्याऽप्रतिज्ञेः।

अथेहबुद्ध्याऽप्यसंयः समवायः, न, इहबुद्धेरधिकरणाध्ययमायकपरात्। न चान्यसिद्धाकारे ४० प्रतीयमानेऽन्याकारोऽयः कल्पयितुं युक्तः, अतिप्रसङ्गात्।

१ १०-१५० पं० ८। २ १०-११८ पं० १६। ३-द्वयनेनाऽन्यस्या-भा०, ८०। ४-विनीयितो-
५०, ६०। ५-यस्यानु-भा०, ना०। ६-कनत्रितोपस्य कस्य १०-१-कवित्रोपकप्य भा०, ६०। ७-कवि-
त्रोपस्य कस्य १०। ८ १०-११२ पं० १३। ९-स्यादेः सं-भा०, भा०। १०-संयोगाभेद-भा०, भा०।
११-भवान्तर-भा०, ६०। १२-भवान्तर-भा०, ११-पं०, न. भा० ११, ६०।

अथ समवायबुद्ध्या समवायः प्रतीयत इत्यभ्युपगमः, सोऽप्यनुपपन्नः, संमपायबुद्धेरनुपपत्तेः न हि 'एते तन्तयः, अयं पटः, अयं समवायः' इति परस्परविविक्तं त्रितयं बहिर्माणाकारतया कस्यांचित् प्रतीतावुद्भाति तथाऽनुभवाभावात् ।

अथानुमानेन प्रतीयते, अयुक्तमेतत् । प्रत्यक्षमात्रे तत्पूर्वकस्यानुमानस्याप्यवृत्तेः । सामान्य-
तोऽप्यपि नात्र यस्तुनि प्रयच्छते, तत्रभ्रवकार्यानुपलब्धेः । न च इहबुद्धिरैव समवायप्राप्तिका—
'इह तन्तु पटः' इति प्रत्ययः सम्बन्धनिमित्तः, अयापितेहप्रत्ययत्वात्, 'इह कुण्डे वधि' इति
प्रत्ययवत् इति, विस्त्वानुपपत्तेः । तथाहि—किं निमित्तमात्रमनेन प्रतीयते, उत सम्बन्धः ? यदि
निमित्तमात्रं तदा सिद्धसाध्यता । अथ सम्बन्धः, स संयोगः, समवायो वा ? संयोगप्रतिपत्ताय-
भ्युपगमवाधा । समवायानुमाने सम्बन्धमप्यतिरेकः । न चान्यस्य सम्बन्धे सत्यन्यस्य गमकत्वम्,
अतिप्रसङ्गात् । न हि देवदत्तेन्द्रिय-घटसम्बन्धे यद्वदत्तेन्द्रियं रूपादिकमर्थं कर्तव्यत्वात् प्रकाशपट्ट १०
इष्टम् । तत्र समवायः कस्यचित् प्रमाणस्य बोधः । न च तस्य समवायिभ्यामसम्बन्धस्य सम्बन्ध-
रूपता । न च तत्सम्बन्धनिमित्तोऽपरः समवायोऽभ्युपगम्यते, अभ्युपगमे वाऽनवस्थाप्रसङ्गः ।
विशेषणविरोधभाषस्यापि तत्सम्बन्धनिमित्तस्य सम्बन्धाभ्युपगमेऽनवस्थादिकं दूषणं समानम् ।
न चासम्बन्धस्यापि तस्य सम्बन्धरूपत्वात्परपदार्थसम्बन्धकृत्यमिति याच्यम्, विहितोत्तरायात् ।
न च समवायस्यान्यस्य वा एकान्तनित्यस्य कार्यजनकत्वं सम्भवति, नित्यं क्रम-योगपद्याभ्यामर्थ-
क्रियाविरोधस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न च तदभावे पदार्थानां सत्यम्, सत्तासम्बन्धित्वेन
तस्य निविर्लत्याजित्वेऽत्यमानत्वाच्च । तदेवं समवायस्याभावात् सन्तानस्य बुद्ध्यादिसन्तानेषु न
वृत्तिमत् सिद्धमिति सन्तानः कलशजो हेतुः कथं नाऽस्ति ११ ?

अथोपादानोपादेयभूतबुद्ध्यादिलक्षणं प्रवाहरूपमेव सन्तानस्य हेतुत्वेन विपक्षितम् । नन्वेवं
तस्य तथाभूतस्यान्यत्रानुपपत्तेरसाधारण्यनैकान्तिकत्वम् अभ्युपगमविरोधश्च । न हि परेण २०
बुद्धिलक्ष्णोपादानोऽपरः सर्वं एव बुद्धिलक्ष्णोऽभ्युपगम्यते एकसन्तानपतितः । तथाभ्युपगमे वा
मुक्तायस्थायांमपि पूर्वपूर्वपुत्रुपादानलक्षणापुत्रोत्तरोपादेयबुद्धिसमस्य संमपात्र बुद्धिसन्तानस्या-
स्यबोधोऽत्र साध्यः सम्भवति, यथोक्तहेतुसङ्गायवाधितत्वात् ।

अथ पूर्वापरसमानावृत्तिप्रमाणप्रवाहमात्रं सन्तानस्य हेतुत्वमवशेषः, नन्वेवमपि हेतोरसा-
धारण्यं तदवस्थम् । नन्वैकसन्तानरूपमन्यानुपायि, व्यक्तेर्येकस्यन्तरानुगमात् । अनुगमे वा २५
सामान्यपक्षभाषी पूर्वोक्तो दोषस्तदवस्थाः, अनैकान्तिकश्च पाकजपरमाणुरूपादिभिः तथाविध-
सन्तानत्वस्य तत्र सङ्गावेऽप्यस्यतोऽप्येवाभावात् । अपि च, सन्तानत्वमपि भविष्यति अत्यन्ता-
नुष्ठेदेत्येति विपर्यये हेतोर्बाधकप्रमाणाभावेन खदिग्धविपर्ययावृत्तिरवादेनैकान्तिकः ।
विपर्ययेऽर्शने च हेतोर्बाधकं प्रमाणं प्रागेव प्रतिष्ठितम् ।

विपक्षभाष्यं हेतुः, शब्द-बुद्धि-प्रदीपादिष्वप्यस्यन्तानुष्ठेदेत्येतस्य सन्तानत्वस्य भावात् । ३०
न ह्येकान्तनित्येतिपदानित्येऽप्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सर्वं सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
न च प्रदीपादीनामुत्तरा परिणामो न प्रत्यक्षः इत्येतावता 'ते तथा न सन्ति' इति व्यपस्थापयितुं
शक्यम् । अन्यथा परमाणूनामपि परिमाणव्यवस्थायाधारतया प्रत्यक्षतोऽप्रतिपक्षस्तूपतयाऽस-
त्यप्रसङ्गः । अथ तेषां तदुपतयाऽनुमानात् प्रतिपत्तेर्नायं दोषः, वस्तु सा अनुमानात् प्रतिपत्तिः
प्रवृत्तेऽपि नृप्या । यथा हि स्मृतकार्यप्रतिपत्तिस्त्वरूपसमकारण्यमन्तरेणाऽसम्भविनी परमाणुस- ३५
त्तामयबोधयति तथा मध्यस्थितिर्दृष्टेर् पूर्वोपरकोटिस्थितिमन्तरेणासम्भवि तां साधयतीति प्रति-
पादयिष्यते । न च पक्षस्यापि प्रदीपस्य विकारान्तरेण स्थित्यभ्युपगमे प्रत्यक्षवाधा, वारित्वे
तेजसि भास्वरूपानुपगमेऽपि तद्वाच्योपपत्तेः । अधोऽप्यन्यत्रेण भास्वरूपाधिकरयतेजोऽन्या-
भावेऽसत्यत्वादेऽनुमत्तस्य तत्र परिकल्पनमनुमानतत्वादेर् प्रदीपादेरप्युपादानोत्पत्तिश्च सन्तति-
विषयापभाषमन्तरेण विपत्तिः सम्भवतीत्यनुमानता किं न कल्प्यते तत्सत्यनुष्ठेदः अन्यथा ४०
सन्तानवदमशस्य लक्षणात्तराजन्तवासेनासावे पूर्वपूर्वक्षणातामपि तस्याच्च विपक्षितस्यापि
साधयति प्रदीपादेरसत्यस्य बुद्ध्यादितावधार्मिण्यभावात् इति नानुमानमवृत्तिः स्यात् ? तस्मा-

पाधिपपरमाणुपाकज्रपादिसन्ताना, तथाच बुद्ध्यादिसन्ताना, तस्मात्पाद्यन्तोच्छेदवान्' इति
 कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं 'सन्तानत्वात्' इत्यनुमानस्य? न च प्रस्तुतानुमानत एव सन्तानोच्छेदस्य
 प्रतीतो संप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदस्यमसिद्धम्, सन्तानवसाधनस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
 न चास्य प्रतिपक्षसाधनस्य प्रमाणत्वे सित्ये सन्तानवसाधनस्य सत्प्रतिपक्षत्वम् अथ च सत्प्र-
 तिपक्षत्वे विपक्षितानुपलभ्येः प्रतिपक्षसाधनस्य प्रमाणत्वमिति पाच्यम्, अपवृत्तिभाष्येण सत्प्र-
 तिपक्षत्वदोषस्योद्भावनात्; परमार्थतस्तु यथाऽयं दोषो न भवति तथा प्रतिपादितम् प्रति-
 पाद्यपिपक्षे च । सन्तानत्वहेतोस्तयसिद्धाऽनैकान्तिक-विरुद्धत्वान्यतमदोषपुष्टत्वेनासाधनत्वम्,
 तच्च प्रतिपादितमित्यलमिति प्रसङ्गेन, दिङ्मात्रप्रवृत्तेन परत्वात् प्रयासस्य ।

यथै 'निहेतुकविनाशप्रतिषेधात् सन्तानोच्छेदे हेतुर्वाच्यः' इत्यादि, तदसङ्गतम्।
सम्यग्ज्ञानात् विषयेयज्ञानस्यानुत्तिमत्वेण धर्मोऽधर्मयोस्तत्कार्यस्य च शरीरादेरभावेऽपि सकल-
पदार्थविषयसम्यग्ज्ञानानन्तानिर्भ्रूयजप्रज्ञमनुत्पत्तिरित्यन्तानस्य नियुत्पत्तिरे। न च शरीरादि-
निमित्तकारणमात्रमनःसंयोगं व्यासमयाधिकारणमन्तरेण न ज्ञानोत्पत्तिः, परलोकसाधनमस्मादे

"तस्मात्स्य संस्कारे नियमेनानुवर्तते ।

तद्वान्तरीयकं चित्तमवशिष्टसमाधयम्" ॥ []

इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञानोपादानतत्त्वप्रतिपादनात्, अन्यथा परलोकाभावप्रसङ्गात्, नित्यस्यात्मनः १५
समर्थाधिकारपक्षेन ज्ञानादिकं प्रैति निषिद्धत्वात् आत्मनःसंयोगस्य याऽसमर्थाधिकारपक्ष
प्रतिषेधमानत्वात् निषिद्धत्वाच्च संयोगस्य निमित्तकारणस्य या, प्रतिनियतत्वेन शरीराद्यभावेऽपि
देहा-काण्डादेरात्मनो ज्ञानादिव्यभापस्योत्तरज्ञानाद्यप्यस्याप्युपपत्त्या परित्यक्तः सहकारित्वसम्भवात् ।
ईश्वरज्ञानं च शरीरादिनिमित्तकारणविकृतमप्यभ्युपगच्छति—तज्ज्ञानेऽपि नित्यत्वस्य प्रतिषिद्ध-
त्वात्—न पुनर्मुक्त्यवस्थायामात्मनस्तत्त्वस्वभापस्येति तद्विशिष्टम् नैयायिकत्वं परस्य । २०

यत्पूर्वम् 'आरम्भकार्यवोधर्मोपभोगोपात्तम्' प्रथमः संचितयोश्च तत्त्वज्ञानात्' इत्यादि, तदपि न सङ्गतम्। उपभोगात् कर्मणः प्रथमे तदुपभोगसमयेऽपरकर्मनिमित्तस्याभिलाषपूर्वकमनो-
पाह-कायव्यापारस्वरूपस्य सम्भवादपिकलकारणस्य च प्रयुक्ततत्कर्मणः सञ्जायात् कथमात्य-
न्तिका कर्मक्षयाः? सम्प्रगानस्य तु निध्यागाननिवृत्त्यादिकमेव पापक्रियानिवृत्तिदण्डधारित्रो-
पवृत्तिस्तस्याऽऽगामिकर्मनुत्पत्तिस्वाम्येषत् सञ्चितकर्मक्षयेऽपि सामर्थ्ये संभोग्यत एव—यथोक्तम्—
स्वर्गस्य भाविनातत्स्वर्गादनुपपत्तिः समर्थस्य पूर्वमवृत्ततत्त्वतोऽदिव्यसेऽपि सामर्थ्यमुपलब्धम्—किन्तु
परिणामिजीवाजीवादिपस्तुविषयमेव सम्प्रगानं न पुनरेकान्तनित्यानित्यामादिषियम्। तस्य
विपरीतार्थमाहपत्येन निध्यागोपपत्तेः। यथा वैकान्तयादिपरिकल्पित आत्मपार्थो न संभवति
तथा यथास्थानं निवेद्यवृत्ते। निध्यागानस्य च मुक्तिहेतुत्वं परेणापि नेष्यत एव अतो येदुक्तम्—
'यथेष्टाति' इत्यादि, तत् सर्वसंपरकपचारिनोपवृत्तिसम्यग्ज्ञानाग्रेत्येवकर्मक्षये सामर्थ्यम्—पु-१०
पगम्यते, तत् सिद्धमेव आपत्तम्।

स्यार्थं इति च हेतुः सन्धानात्पदसिद्धायेनकारोपपत्त्याश्च प्रकृतसाध्यतापत्ताः । अतिजायादिरो-
पोन्नायनं च सन्धानात्पदहेतुवृत्तानुसारेण स्वयमेव वाच्यं न पुनरुच्यते ग्रन्थगीत्यभवात् ।

यं च 'समाधिबलादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य' इत्यादि, तदप्ययुक्तम्। अभिलाषरूपरागादभावे

१-यक्षितरथा-भा०, भा० । २-पृ० १५६ पं० २-पृ० १५० पं० ३० । ३-पृ० १५० पं० १४ ।

४ पु० ७७ पं० ३९। ५ प्रतिपिडन्या-प्रि० वि०। ६ पु० ११३ पं० ४२। ७ पु० ११६ पं० ३१।

अथ सृष्टे प्रमेयवैकल्यात्कहे "मिथ्या चैवराशयस ईश्वरनिराकरणे प्रतिषिद्धम्, एतौपपदेष्टव्यस इत्यादिभ्युक्तमे-

न्यायमनोऽपि सोऽंशु दासभावाद्—पृ० ११ प्र०, प० १२। ८ पृ० १५ प० २०। ९ पृ० १५ प० २२।

१-तु सर्वं संय-भा० । ११-अप्यगम्यते सिद्ध-भा० । १२-५० १५० पं० ११ । १३-कर्मसाध्यप्राप्ति

-सि०। १४-ग योप-का०। १५ पृ० १५० पं० १८।

नस्तत्त्वेष्वपि प्रयत्नेनानिपतत्रिययम्, यथाऽप्यापृतचक्षुषादिकरणमाग्रस्य, 'सकसती तत्त्वम्' इति न संकलाक्षेपेण व्याप्तिप्रसाधकं वा । न चात्राप्यात्माऽन्तःकरणसंयोगस्य शरीरापेक्षा-रणसद्वृत्तस्य व्यापार इति पक्षं युक्तम्, अन्तःकरणस्यानुपरीमाणव्ययरूपस्य प्रमाणवाधितत्वे-नभ्युपगमाद्वैत्वात् संयोगस्य च निषेधत्वात् । शरीरादीनां तु ज्ञानोत्पत्तिवैलायां सप्रिधानेऽपि पुन-र्बोधाऽन्यथ-व्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलम्भाप्रापेक्षाकारणत्वं कल्पयितुं युक्तम्, तथापि कल्पनेऽतिप्रसङ्गः । वैश-कालादिकं च विद्युज्ज्ञानक्षणस्यान्वयिनः ज्ञानान्तरोत्पादने प्रयत्नमान-पेक्षाकारणं न प्रतिषिध्यते नृकस्यपस्थायामपि, शरीरादिकं तु तस्यामथस्थायां कारणाभावा-यानुस्यं नापेक्षाकारणं भविमुनर्हति । यदि च सेन्द्रियशरीरापेक्षाकारणमन्तरेण ज्ञानावेत्य-ज्ज्ञानभ्युपेयत तदा तथाभूनापेक्षाकारणजन्यज्ञानस्य चक्षुरादिज्ञानस्य प्रतिनियतवियरयत्वं स्यादिति निरस्यते । अस्मिन्नेकज्ञानान्तरम्बनः प्रमेयत्वात्, पञ्चाङ्गुलियत् इत्यतोऽनुमानावनुमीयमानं सपेक्ष-१०

प्रस्तावे इति न सेन्द्रियशरीरापेक्षाकारणजम्बव्याभावे तज्ज्ञानस्य प्रतिनियतापपत्त्याभावाद्भावे १५
 याभ्युपगन्तुं युक्तः ।

अपि च, सकलपदार्थप्रकाशकारणं ज्ञानस्य स्वभावात्, स च सेन्द्रियवेदाध्यपेक्षाकारणस्वरूपाद्यत्ने-
 ऽप्याद्यतेऽप्यवकाशयस्वित्तमकादयपदार्थप्रकाशस्वभावात्तदीप इव तदाधारकशयपादिना, तद्वपणमे तु
 दीपस्यैव स्वप्रकाशप्रकाशकारणं
 वायां ज्ञानस्याप्यभावात् प्रयैत ?
 पात । न च शतायावैतदाधारकस्य २०

उपायादेः, अन्यथा तं प्रत्यापादकत्वं न तस्य, परमप्राप्त्यै च न तस्य नान्यथा, न तस्य
 पलभ्यते च संसाधनस्यावामपि पासीचन्वनकल्पस्य मुमुक्षोः सर्वत्र समवृत्तेर्निशिष्टपानादि-
 यत्स्वित्तत्वं सैन्निध्यशरीरव्यापारजन्यः परमाद्वाङ्मोऽनुभवा, तस्यैव भावनायदाऽनुसरोत्तरामय-
 यामासादयता परमकाष्टागतिरपि सम्भाव्यत एवेत्येतदपि सर्वप्रसाधनप्रस्तावे प्रतिपादितमिति न २५
 निरूप्यते ।

परमार्थवस्तुत्वान्नकृताऽऽत्मनः स्वरूपभूता इद्विषयकज्ञानैश्वरात् तस्यामवस्थापामुपपत्ते ।
 रूपात्तानिह्यस्य त्वयिचलितरूपस्यात्मनो वैषयिकमुख-बु-दोषभोगोऽप्यनुपपन्नः, एकस्यभाषस्य तत्त्व-
 भाषापरित्यागे मिश्रमुख-बु-दस्येद्वेनोत्पादेऽप्याकाशस्य तदनुमयाभावात् । तत्तत्समेत-तदुत्प-
 त्यादिकं नु प्रतिक्षिप्त्याप्य यदात्मम्, 'ज्ञानं चोत्तरज्ञानोत्पादनस्वभाषम्, यद्यस्त्यभाषम् न
 तत् तदुत्पादनेऽप्यापेक्षम्, यदात्म्या बीजादिकारणतामधी अङ्करोत्पादने, तत्त्वभाषयः पूर्णं
 ज्ञानक्षण उच्छ्रानक्षणोत्पादने' इति स्वभाषहेतुः अन्यथाऽसौ तत्त्वभाष एव न स्यात् । न
 च संसापपस्थानान्यक्षणस्योत्तरज्ञानजननस्वभाषत्वमसिद्धम्, तथाभ्युपगमे सत्तासंबन्धादे-
 रस्तस्य निषिद्धत्वात् तद्वजनकत्वेन तस्यानर्थक्रियाकारित्यात् अपस्तुत्वापेक्षस्तज्जनकस्याप्यस्तुत्यं
 तत्तज्जनकस्यैवमरोपचिच्छस्तान्नस्यापस्तुत्यप्रसङ्गः ।

अथ स्वसन्तानवर्धित्वविच्छेदणस्याजनकत्वेऽपि सन्तानान्तरवर्धित्वयोगिनास जननाप्राप्तोपचित्त-
क्षणायस्तुत्पन्नत्वकिं॥ नन्वेवं रसादेरेककादश रूपादेरप्यभिचार्यनुमानं साधयचित्सन्ताननिरो-
धलक्षणमुक्तिपादिनो योजस्य न स्यात्, रूपादेरन्यलक्षणपदं विजातीयकार्यजनकत्वेऽपि सजातीय-
कार्यान्तरम्भसंभवात् । एकसामग्र्यधीनत्वेन रूप-रसयोर्निधमेन कार्यद्वयारम्भकत्वेऽन्यथापि
कार्यद्वयारम्भकत्वं किं न स्यात् 'योगिज्ञानान्त्यलक्षणयोरपि समानकारणसामग्रीजन्यत्वात् । कथ-४०
मेकत्रानुपयोगिनाभ्यान्वयौपयोगध्वस्तलक्षणस्य । उपयोगे यौ ज्ञानान्तरप्रत्यक्षपादिनोऽपि नैयायि-

पथोक्तम् 'यदि योगज्ञो धर्मं आत्ममनःसंयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि निरस्तम् । सधर्मस्यासान् प्रत्यनभ्युपगतोपादम्भमात्रायात् । यद्य 'मुमुक्षुप्रवृत्तिरिष्टाधिगमार्था, प्रेक्षापूर्वकारि-प्रवृत्तिरित्यात्' इत्यनुमाने 'चिकित्साशास्त्रार्थानुष्ठापयिनामानुपागमनिष्ठप्रतिषेधार्थो प्रवृत्तिरित्यते' इत्यनैकान्तिकोद्भापनं तत्रानिष्टनिषेधेनाऽऽरोम्यमुखमासिद्धशेषेष्टाधिगमार्थाधिक्येन तेषां तत्र प्रवृत्ते-र्वेदानादानैकान्तिकत्वम् । न चासाकर्मणं पक्षः—मोक्षसुखरागेण मुमुक्षयो धीतरागाः सन्तः ५ प्रवर्तन्ते, "मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः" [] इत्यभ्युपगमात् ।

यद्ये 'विद्यानमानन्दं ब्रह्म इत्यापागमस्य गौणार्थप्रतिपादनपरत्वम्' अभ्यधायि, तद्व्यन्तमसङ्गतम् । मुख्यार्थपाथक्यसङ्गावे तदर्थक्यत्वनोपपत्तेः । न च तत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् । यद्ये 'किञ्च, इष्टार्थाधिगमायां च' इत्यापुक्तं तदपि सिद्धसाध्यतादोषाभिः सारतया चोपक्षितम् । यदपि 'नित्यसुखाभ्युपगमे च विकल्पद्वयम्' इत्यापमिहितं तदप्यनभ्युपगमादेव निरस्तम् । नित्यस्य १०

येष्ट 'विलक्षणद्वयं कारणाद् विलक्षणकार्योत्पत्तिर्दर्शनाद् योधाद् बोधक्यतेति न प्रमाण-१५ मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितम् अचेतनाद्येतनोपपत्त्यभ्युपगमे बाधक्यमत्रप्रसक्तेः परलोका-भायप्रसक्त्या । परलोकसद्भावाच्च प्राक् प्रसाधितैः । यद्ये 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरहेतुत्वे न पूर्णकाल-भविष्यं समानजातीयत्वम् एकसन्तानत्वं या हेतुर्ष्वभिचारत्' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितमेव "तस्माद् यस्यैव संस्कारं नियमेनानुपपत्तेः" इत्यादिना । तेन 'मरणद्वीपरज्ञानस्य गर्भद्वीपरज्ञान-हेतुत्वे सन्तानान्तरेऽपि ज्ञानजनकत्वप्रसङ्गः निषमहेतोर्भावात्' इत्येतदपि स्वमापितमपि २० लक्ष्यते, निषमहेतोस्तत्संस्कारानुपपत्तनस्य प्रदर्शितत्वात् ।

येष्ट '... दे, तदपि विदिष्टं ज्ञानमस्ति । यथा २५ देणानुपल-क्षितमाले—अभ्यधा अभ्यविषयप्रतिस्तरावस्थाप्याम् 'इत्येकालं यावद् मया गोर्दशो न चोपल-क्षितः' इति ज्ञानानुपपत्तिप्रसङ्गेः प्रतिदृश्यपक्षारोप्येष्टः स्यात्—तथा मुमुक्षुतावस्थायां सर्वविदित-ज्ञानयादिनोऽप्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानावस्थायां तत्सन्तत्युपेष्टः । न च युगपज्ज्ञानानुपपत्तेः अभ्यविषयकाले ज्ञानान्तरत्वेयमोर्दर्शनासंभयः, सविकल्पापिकल्पयोर्ज्ञानयोः ३० युगपद्वैचल्यमवात् । अभ्यधा प्रतिनियुक्ताभ्यविषयस्य तावत्कालं यावद् गोर्दर्शनस्तरणा-भ्यवसायो न स्यात् । प्रथमाधेऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविदितमप्यनुपलक्षितमवश्यं तस्यामवस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वापारम्भायां सर्वविदितं पथोक्तं ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिद्विरोधः । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रत्योऽनभ्युपगमादिरस्तः ।

येष्ट '... य निःश्रेयसकारणत्वं प्रतिपिज्म्, ३५ तदप्यस्यैवदुः अनेकान्तज्ञानत्वेना-न्योन्यो-विधि-प्रतिषेधकत्वादिभिरे

१ पु० १५१ पं० ३ । २ पु० १५१ पं० ५ । ३ पु० १५१ पं० १४ । ४ पु० १५१ पं० २८ । ५ पु० १५१ पं० ३३ । ६ पु० १५१ पं० ३२ । ७ पु० १५१ पं० १८ । ८ पु० १५८ पं० २८ । ९ पु० १५१ पं० १८ । १० पु० १५४ पं० २८ । ११ पु० ७४ पं० १८ । १२ पु० १५४ पं० २० । १३ पु० ७० पं० ३२ । १४ पु० १५४ पं० ३३ । १५ पु० ७० पं० ३३ । १६ पु० १५४ पं० ३८ । १७ पु० १० पं० १० । १८ पु० १५४ पं० ३० । १९ पु० १५४ पं० ३० । २० पु० १५४ पं० २० । २१ पु० १५४ पं० २० ।

यथोक्तम् 'यदि योगो धर्म आत्ममनःसंयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि निरस्तम् । संप्रत्यास्तान् प्रत्यनभ्युपगतोपासकमभ्युपगच्छात् । यच्च 'मुमुक्षुप्रवृत्तिरिष्टाधिगमार्थः, प्रेक्षापूर्वकारि-
प्रवृत्तिरित्याह' इत्यनुमाने 'चिकित्साद्वाराणां नुष्ठापयित्वा मानुषाणामनिष्टप्रतिषेधार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते'
इत्यनेकास्तिकोक्त्यापनं तथा निवृत्तिरपेक्षेनाऽऽरोप्यमुख्यप्रसिद्धधृष्टाधिगमार्थत्वेन तेषां तत्र प्रवृत्ते-
र्दोषाणां नानेकास्तिकत्वम् । न चास्माकमयं पक्षः—मोक्षसुखरागेण मुमुक्षुषो पीतरागाः सन्तः ५
प्रवर्तन्ते, 'मोक्षे भवे च संपन्न निःस्पृहो मुनिसत्तमः' [] इत्यभ्युपगमात् ।

यथे 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्याद्यायमस्य गौणार्थमतिपादनपरत्वम्' अभ्यधायि, तदस्य स्वमतस्त-
तम् । मुख्यार्थबाधकसङ्गादे तत्पूर्वकल्पनोपपत्तेः । न च तत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् ।
यथे 'किंच, इष्टार्थाधिगमायां च' इत्यापुक्तं तदपि सिद्धसाध्यतावोपाधिः सारतया चोपेक्षितम् ।
यदपि 'नित्यसुखाभ्युपगमे च विकल्पत्रयम्' इत्याद्यभिहितं तदप्यनभ्युपगमादेव निरस्तम् । नित्यस्य १०
सुखस्यान्यस्य वा पदार्थस्थानभ्युपगमात् । यथाभूतं च स्वसंयिदितं सुखं मोक्षस्य स्थायामात्मनस्तदुप-
तया परिणामिनः कथञ्चिदभिप्रमभ्युपगम्यते तथाभूतं प्राक् प्रसाधितमिति । यच्च 'न रागादिमतो
विज्ञानाद् तद्वदितस्योत्पत्तिर्युक्ता' इत्यादि, तदप्यसारम् । रागादिरदितस्य सकलपदार्थाविषयस्य
ज्ञानोपादानस्य ज्ञानस्य संप्रत्यसाधनप्रस्तावे प्रतिपादितत्वात् ।

यथे 'विलक्षणरूपि कारणाद् विलक्षणकार्योत्पत्तिर्ज्ञानाद् बोधाद् बोधकपतेति न प्रमाण- १५
मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितम् अचेतनाचेतनोत्पत्त्यभ्युपगमे बोधोक्तमतप्रसक्तेः परलोका-
भाषमसकत्वा । परलोकसङ्गाय च प्राक् प्रसाधितः । यच्च 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरहेतुत्वे न पूर्वकाल-
भाषितं समानजातीयत्वम् एकसन्तानत्वं वा हेतुर्धर्मिन्वापत्' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितमेव
'तस्माद् यस्यैव संस्कारे नियमेनानुवर्तते' इत्यादिना । तेन 'मरणशरीरज्ञानस्य गर्भशरीरज्ञान-
हेतुत्वे सन्धानान्तरादपि ज्ञानजनकत्वप्रसङ्गः, नियमहेतोरभावात्' इत्येतदपि स्वमायितमिव २०
लक्ष्यते, नियमहेतोस्तत्संस्कारानुवर्तनस्य प्रदर्शितत्वात् ।

यथे 'सुषुप्तावस्थायां विज्ञानसङ्गादे आम्रव्यवस्थान्तो न विशेषः स्यात्' इत्यादि, तदपि
प्रतिषिद्धितम् 'यस्य वापत्ती मात्रा' इत्यादिना । तथाहि—मिथ्याविज्ञानमपि विशेषाद् विनिर्दिष्टं
सुषुप्तावस्थायां गच्छन्मृगस्पर्शज्ञानतुल्यं बाह्याभ्यात्मिकपदार्थानेकधर्ममहणविमुक्तं ज्ञानमस्ति ।
अन्यथा आम्रव्यवस्थान्तस्याहोरेष्यनायमसकितिति प्रतिपादितायात् परिणतिसमर्पणेन । यथा २५
च अभ्यविकल्पनकाले प्रदाहेषोपजायमानमपि गोदर्शनं ज्ञानान्तरत्वेद्यमपि अभ्यवनिर्माणानुपल-
क्षितमस्ति—अन्यथा अभ्यविकल्पप्रतिस्तरावस्थापाम् 'इत्यकालं यावद् मया गोदर्शो न लोपल-
क्षितः' इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्तेः प्रतिदृश्यवहारोच्छेदः स्यात्—तथा सुषुप्तावस्थायां स्वसंयिदित-
ज्ञानवादिनोऽप्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानासत्त्वात् तत्सन्तान्युच्छेदः ।
न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरभ्यविकल्पकाले ज्ञानान्तरत्वेद्यगोदर्शनासंभवः, सविकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयोः ३०
युगपद्वैतरनुभवात् । अन्यथा प्रतिनिवृत्ताभ्यविकल्पस्य तावत्काले यावद् गोदर्शनसंस्था-
पयद्यायो न स्यात् । क्रमभावेऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविदितमप्यनुपलक्षितमपरत्वं
तस्यामयस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वापावस्थायां स्वसंयिदिनं यथोक्तं
ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिद्विरोधः । शेषस्तु पूर्वपक्षप्रयोगोऽनभ्युपगमात् निरस्तः ।

निःशेषसकारणत्वे प्रतिषिद्धम्, ३५
तदप्यसंभ्यद् अनेकान्तज्ञानस्या-
(स्वयोऽपि) विधि प्रतिषेधकत्वाद्भिन्ने

१ पु० १५२ पं० ३ । २ पु० १५२ पं० ९ । ३ पु० १५२ पं० १४ । ४ पु० १५२ पं० २८ ।
५ पु० १५२ पं० ३३ । ६ पु० १५३ पं० ३३ । ७ पु० १५९ पं० १८ । ८ पु० १५४ पं० २८ । ९ पु० ६१
पं० १४ । १० पु० १५४ पं० २८ । ११ पु० ७४ पं० ३८ । १२ पु० १५४ पं० १० । १३ पु० ७३ पं० ३२ ।
१४ पु० १५४ पं० ३२ । १५ पु० ७३ पं० ३२ । १६ पु० १५४ पं० ३८ । १७ पु० ७३ पं० २० । १८ त-
योर्विज्ञानं आ, वि, ह्यः । १९ पु० १५५ पं० १२-पु० १५५ पं० १५ । २० पु० १५५ पं० २७ । २१ पु०
१५५ पं० २० ।

कस्य स्वविषयज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञानजननसामर्थ्यं किं न स्यात् ? तथा च नाहं-
चिन्तनमुत्तीदेत् । अथ स्वसन्तानवर्त्तिकार्यजननसामर्थ्यवद् मित्रसन्तानवर्त्तिकार्यजननसामर्थ्य-
मपि नेष्यते तर्हि सर्वथार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वेनान्त्यक्षणास्यावस्तुत्वप्रसक्तिः । तथाविधस्यापि
वस्तुत्वे सर्वथार्थक्रियारहितस्य अक्षणिकस्यापि वस्तुत्वप्रसक्तिः । तथा च सत्त्वादयः क्षणिकत्वं न
५ साधयेयुः अनेकान्तिकत्वात् । तस्मात् साधवचित्तसन्ताननिरोधलक्षणाऽपि मुक्तिर्विशेषगुणरहि-
तात्मस्वरूपेवाऽनुपपन्ना ।

निराधवचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणा त्वभ्युपगम्यत एव, केवलं सा चित्तसंततिः सान्त्वया
युक्ता, यद्धो हि मुच्यते नावद्धः । न च निरन्वये चित्तसन्ताने यद्धस्य मुक्तिः संभवति, तत्र
हान्यो यद्धोऽन्यथ मुच्यते, सन्तानैक्याद् यद्धस्यैव मुक्तिरप्राप्तिरिति चेत्, यदि सन्तानार्थः पर-
१० मार्थसंस्तदाऽऽमेव सन्तानशब्देनोक्तः स्यात्, अथ संवृत्तिसन् तदैकस्य परमार्थसतोऽस्तत्त्वाद्व्यो
यद्धोऽन्यथ मुच्यत इति यद्धस्य मुख्यर्थे न प्रवृत्तिः स्यात् । अथात्यन्तनातात्वेऽपि दृढरूपतया
क्षणानामेकत्वाध्यवसायात् 'यद्धमात्मानं मोचयिष्यामि' इत्यभिसन्धानयतः प्रवृत्तेर्नायं दोषः
तर्हि न नैरात्म्यदर्शनमिति कुतस्तद्विषयधना मुक्तिः ? अथास्ति नैरात्म्यदर्शनं शास्त्रसंस्कारजम्,
न तर्ह्येकत्वाध्यवसायोऽस्मलद्रूप इति कुतो यद्धस्य मुख्यर्थे प्रवृत्तिः स्यात् ? तथा च
१५ "मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्तोऽस्तस्यपि मोक्तिरिति" [] इत्येतत् द्रव्यते । तस्मादसति
विज्ञानक्षणाध्ययिनि जीवे वन्ध-मोक्षयोस्तदर्थं वा प्रवृत्तेरनुपपत्तेः सान्त्वया चित्तसन्ततिरभ्युप-
गन्तव्या ।

न च 'यस्मिन् व्यावर्त्तमाने यदनुवर्त्तते तत् तत् एकान्ततो मित्रम्, यथा घटे व्यावर्त्त-
मानेऽनुवर्त्तमानाः पटाः, व्यावर्त्तमाने च ज्ञानक्षणेऽनुवर्त्तते चेज्जीवस्तत्तत्तो मित्र एव'-अन्यथा
२० विरुद्धधर्माभ्यासेऽपि यदैकान्ततो भेदो न स्यादन्यस्य भेदलक्षणाभावाद्मित्रं सकलं जगत्
स्यात्—इत्यतोऽनुमानात् व्यावृत्ताऽनुवृत्तयोर्भेदसिद्धेर्न सान्त्वया निरोधवचित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति
षष्ठं युक्तम्, असति तत्र पृष्ठापरज्ञानक्षणाप्यपके आत्मनि स्वसंविदितैकत्वप्रत्ययस्य प्रत्यक्षस्यानु-
पपत्तेः । अथात्मन्यसत्यप्यध्यारोपितैक-कत्व-विषयः प्रत्ययः प्रादुर्भविष्यति, अयुक्तमेतत् । सामान्य-
नुमानात् क्षणिकत्वं निश्चिन्यतः समारोपितैकत्वविषयस्य विकल्पस्य निवृत्तिप्रसङ्गात् निश्चयाऽऽरोप-
२५ नसोर्विरोधात्, अपिरोधे वा सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनोऽपि सर्वात्मना प्रत्यक्षेणार्थनिश्चयेऽपि
समारोपविच्छेदाय प्रवर्त्तमानं न प्रमाणांतरमनर्थकं स्यात् । नियतं यदैकत्वविषयो विक-
ल्पोऽनुमानात् क्षणिकत्वं निश्चिन्यत इति चेत्, तर्हि सहजस्याऽऽभिसंस्कारिकस्य च सत्य-
दर्शनस्याभावात् तदैव तन्मूलरूपादिनिवृत्तेर्मुक्तिः स्यात् ।

न चायमेकत्वविषयः प्रत्ययः प्रतिसङ्ख्यानेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्मानसो विकल्पः ।
३० तथाहि—अनुमानवलात् क्षणिकत्वं विकल्पयतोऽपि नैकत्वप्रत्ययो नियतं, शक्यन्ते तु प्रति-
सङ्ख्यानेन निवारयितुं कल्पनाः न पुनः प्रत्यक्षवृत्तयः । तस्माद् यथा अभ्ये विकल्पयतोऽपि
गोदर्शनात् गोप्रत्ययो विकल्पस्तथा क्षणिकत्वं विकल्पयतोऽप्येकत्वदर्शनात् नैकत्वप्रत्ययो विकल्पः ।
नाप्ययं घ्रान्तः, प्रत्यक्षस्यारोपस्यापि घ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । यथाभ्यन्तरेषु भावेप्येकत्वप्रादुर्भावेनैवातोप-
३५ प्रत्यक्षेणानुत्पत्ति-प्रत्यक्षेणानुत्पत्ति-प्रतीतिः, तथा च प्रत्यक्षस्याघ्रान्तत्वविरोधेणमसम्भवेय स्यात् ।
तस्मादेकत्वप्राप्तिः स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्याऽघ्रान्तस्य कथञ्चिदेकत्वमन्तरेणानुपपत्तेर्नानुगतारूपाभावात् ।

नाप्यनुगत-व्यावृत्तरूपयोरेकान्तिको भेदः, तद्वदप्रतिपादकस्यानुमानस्य तदभेदप्रादुर्भावप्रत्यक्ष-
प्रत्ययसाधितत्वात् । न च प्रतीयमानस्य रूपस्य विरोधः, अन्यथा प्राक्ष-प्रादुर्क-संविच्छिदक्षण-
विरुद्धरूपस्याप्यातितस्य ज्ञानस्याप्येकत्वविरोधः स्यात् । तथा, एकनीलक्षणाप्येकदा स्वपरकायजन-
कत्वाजनकत्वविरुद्धधर्मद्रव्याप्यातितस्यैकत्वविरोधप्रसक्तिः । नैवायिकेनापि प्रतीयमाने यस्तुनि न
४० निरोधोद्वायनं विधेयम् । अन्यथा 'स्याणुत्वं पुरुषो वा' इत्याकाशप्रत्ययमुत्तरितोऽयमप्रत्ययस्याप्येक-
विरुद्धमाशयेत् ।

यथोक्तम् 'यदि योगज्ञो धर्मे आत्मनः संयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि निरस्तम् । संप्रत्यास्तान् प्रत्यनभ्युपगतोपादम्भमाश्रयान् । यथ 'मुमुक्षुमृत्तिरिच्छधिगमाधो, मेक्षापूर्वकारि-
प्रवृत्तित्याम्' इत्यनुमाने 'चिकित्साद्यास्त्राधांनुष्ठापिनामानुपगमनिष्प्रतिपेक्षाधो प्रवृत्तिरद्वयते'
इत्यनेकान्तिकोद्भायने तथाविधनिषेधेनाऽऽरोप्यसुखमाहितलक्षणेधधिगमाधिपत्तेन तेषां तत्र प्रवृत्ते-
र्दोषाप्रान्तिकान्तिकत्वम् । न चास्माकमर्थे पक्षः—मोक्षसुखरागेण मुमुक्षयो धीतया साः ५
प्रवर्तन्ते, "मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिरुत्तमः" [] इत्यनुपगमात् ।

यथ 'विमानमानन्दं ब्रह्म इत्याद्यगमस्य गौणार्थप्रतिपादनपरत्वम्' अन्यथापि, तद्व्यन्तमसद्-
त्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् ।
तत्राश्रयभाष्येतिहासि-गारनया बाधितम् ।
तत्र तद्व्यनभ्युपगमादपि निरस्तम् । नित्यम् १०
सुखस्यान्यस्य वा पदार्थज्ञानभ्युपगमात् । यथाभूतं च सर्वविहितं मूर्धं मोक्षस्यवापामान्यस्यदुप-
तया परिणामिनः कथञ्चिदभिप्रेतभ्युपगम्यते तथाभूतं ब्राह्म प्रमापितमिति । यथ 'न गमादिमर्तो
विज्ञानात् तद्वद्विस्तारोत्पत्तिमुक्ता' इत्यादि, तद्व्यप्यारम् । गमादिर्दिष्टस्य तद्वद्विस्तारोत्पत्तिपक्ष-
ज्ञानोपादानस्य ज्ञानस्य संप्रतिपादनप्रस्तापे प्रतिपादितव्यात् ।

यथ 'विलक्षणारवि कारणान् विलक्षणकार्योत्पत्तिर्ज्ञानाद् बोधान् बोधकमेति न प्रमाज-
मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितम् अपेक्षनापेक्षनोपास्यभ्युपगमे बाधकमनप्रवर्तते । पदार्थोक्त-
भाष्यमसत्त्वा । परलोकादुद्भाष्य ब्राह्म प्रस्तापितम् । यथ 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरटो' न पूर्वज्ञान-
भाष्येण समानजातीयत्वम् एकमन्तानाथं वा हेतुर्न्ययमिव्यात्' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितमेव
'तस्माद् यस्यैव संस्कारे नियमेनानुपगमे' इत्यादिना । तेन 'मन्त्रद्वाराज्ञानस्य मन्त्रद्वाराज्ञान-
हेतुष्वे सन्तानास्तदेव ज्ञानजनकत्वप्रवर्तः । नियमहेतोर्भाष्यात्' इत्यन्तरापि इत्यन्तमिति १०
सद्व्यपे, नियमहेतोर्ज्ञानसंस्कारानुपगमेनैव प्रदर्शनायोगः ।

यथ 'पुण्यावस्थायां विमानसद्भावे जाग्रदवस्थानो न विद्येया इत्यादि, तदपि
प्रतिविहितम् 'यस्य पापयो मात्रा' इत्यादिना । तथाहि—मिजादिस्मात्तद्विज्ञानाद् विज्ञाने
पुण्यावस्थायां गच्छगुणरपदोद्भावनस्य बाधाभाष्यमिदमवस्थायां न भवेद्विज्ञानस्य
अन्यथा जाग्रदवस्थुद्भावनप्रवाहोत्पत्त्यभावप्रतिकरिति प्रतिपादितव्यात् यस्मिन्निमित्तमेव न । यथा ५
च अभविकल्पनकाले प्रयासेनोपज्ञापमानमपि मोक्षरते ज्ञानान्तरव्येष्टमपि अक्षरविज्ञानस्यदुप-
क्षितमात्रे—अन्यथा अभविकल्पप्रतिरोद्धारवस्थायाम् 'इत्यवस्थां पादम् अथा धीर्दो न बाधक-
क्षितः' इति ज्ञानानुपपत्तिप्रसक्तः प्रतिज्ञस्यवहारोऽद्वैतः । इत्यात्—तथा पुण्यावस्थायां यथाज्ञान-
ज्ञानपादोऽप्यनुपपत्तिर्ज्ञानं भविष्यतीति न तद्व्यप्यारम् विज्ञानाभावात् न गमादुप-
न च पुण्यावस्थानुपपत्तेरभविकल्पकाले ज्ञानान्तरव्येष्टमोक्षरतेनैव, सर्वत्र यथावत् यथाज्ञानम् १०
मुगपदहेतुभूतव्यात् । अन्यथा प्रतिनिवृत्त्याभविकल्पस्य तावत्कारे दापद् योर्दोऽवस्था
व्यपगापो न ह्यात् । क्रमभाष्येऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविज्ञानस्यदुप-
तयामवस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तद्व्युपगमे च यदि स्वापावस्थायां यथाज्ञानं यथा
ज्ञानभ्युपगमयते तदा न किञ्चिद्विरोधः । दोषस्तु पूर्वपक्षमप्योऽन्यनुपगमात् ११

यथ 'अनेकान्तभाष्यनात् इत्याद्यभ्युपगमे तज्ज्ञानस्य विप्रत्ययकारणम् १२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति १३, तद्व्यप्यारम् १४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति १५, तद्व्यप्यारम् १६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति १७, तद्व्यप्यारम् १८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति १९, तद्व्यप्यारम् २०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति २१, तद्व्यप्यारम् २२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति २३, तद्व्यप्यारम् २४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति २५, तद्व्यप्यारम् २६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति २७, तद्व्यप्यारम् २८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति २९, तद्व्यप्यारम् ३०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ३१, तद्व्यप्यारम् ३२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ३३, तद्व्यप्यारम् ३४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ३५, तद्व्यप्यारम् ३६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ३७, तद्व्यप्यारम् ३८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ३९, तद्व्यप्यारम् ४०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ४१, तद्व्यप्यारम् ४२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ४३, तद्व्यप्यारम् ४४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ४५, तद्व्यप्यारम् ४६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ४७, तद्व्यप्यारम् ४८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ४९, तद्व्यप्यारम् ५०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ५१, तद्व्यप्यारम् ५२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ५३, तद्व्यप्यारम् ५४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ५५, तद्व्यप्यारम् ५६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ५७, तद्व्यप्यारम् ५८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ५९, तद्व्यप्यारम् ६०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ६१, तद्व्यप्यारम् ६२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ६३, तद्व्यप्यारम् ६४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ६५, तद्व्यप्यारम् ६६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ६७, तद्व्यप्यारम् ६८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ६९, तद्व्यप्यारम् ७०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ७१, तद्व्यप्यारम् ७२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ७३, तद्व्यप्यारम् ७४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ७५, तद्व्यप्यारम् ७६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ७७, तद्व्यप्यारम् ७८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ७९, तद्व्यप्यारम् ८०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ८१, तद्व्यप्यारम् ८२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ८३, तद्व्यप्यारम् ८४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ८५, तद्व्यप्यारम् ८६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ८७, तद्व्यप्यारम् ८८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ८९, तद्व्यप्यारम् ९०
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ९१, तद्व्यप्यारम् ९२
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ९३, तद्व्यप्यारम् ९४
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ९५, तद्व्यप्यारम् ९६
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ९७, तद्व्यप्यारम् ९८
अनेकान्तज्ञानस्य बाधकत्वज्ञातेन मित्रावस्थापयत्' इत्यमिति ९९, तद्व्यप्यारम् १००

१४० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१० २२० २३० २४० २५० २६० २७० २८० २९० ३०० ३१० ३२० ३३० ३४० ३५० ३६० ३७० ३८० ३९० ४०० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९० ५०० ५१० ५२० ५३० ५४० ५५० ५६० ५७० ५८० ५९० ६०० ६१० ६२० ६३० ६४० ६५० ६६० ६७० ६८० ६९० ७०० ७१० ७२० ७३० ७४० ७५० ७६० ७७० ७८० ७९० ८०० ८१० ८२० ८३० ८४० ८५० ८६० ८७० ८८० ८९० ९०० ९१० ९२० ९३० ९४० ९५० ९६० ९७० ९८० ९९० १०००

कस्य स्वविषयज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञानजननसामर्थ्यं किं न स्यात् । तथा च नाथ-
चिन्तनमुत्तीदेत् । अथ स्वसन्तानवर्त्तिकार्यजननसामर्थ्यवद् मिश्रसन्तानवर्त्तिकार्यजननसामर्थ्य-
मपि नेष्यते तर्हि सर्वेथार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वेनान्यक्षणावस्तुत्वप्रसक्तिः । तथाविधस्यापि
यस्तुत्वे सर्वेथार्थक्रियारहितस्य अक्षणिकस्यापि वस्तुत्वप्रसक्तिः । तथा च सत्त्वादयः क्षणिकत्वं न
साधयेयुः अनेकान्तिकत्वात् । तस्मात् साधवचित्तसन्ताननिरोधलक्षणाऽपि मुक्तिर्विशेषगुणरहि-
तात्मसरूपेयाऽनुपपन्ना ।

निराधवचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणा त्वभ्युपगम्यत एव, केवलं सा चित्तसंततिः सान्ध्या
युक्ता, यद्धो हि मुच्यते नावद्धः । न च निरन्वये चित्तसन्ताने वद्धस्य मुक्तिः संभवति, तत्र
हान्यो यद्धोऽन्यथ मुच्यते, सन्तानैक्याद् वद्धस्यैव मुक्तिरत्रापीति चेत्, यदि सन्तानार्थः पर-
१० मार्थसंस्तवाऽऽमेव सन्तानशब्देनोक्तः स्यात्, अथ संवृत्तिसन् तदैकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वादन्यो
यद्धोऽन्यथ मुच्यत इति वद्धस्य मुक्त्यर्थं न प्रवृत्तिः स्यात् । अथात्यन्तनानात्वेऽपि दृढरूपतया
क्षणात्मानमेकत्वाध्यवसायात् 'यद्धमात्मानं मोचयिष्यामि' इत्यभिसन्धानवतः प्रवृत्तेर्नायं दोषः
तर्हि न नैरात्म्यदर्शनमिति कुतस्तन्निग्रन्धना मुक्तिः ? अथास्ति नैरात्म्यदर्शनं शास्त्रसंस्कारजम्,
न तथैकत्वाध्यवसायोऽस्त्वलरूप इति कुतो वद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च
१५ "मिथ्याधारोपहानार्थं यद्धोऽसत्यपि मोक्तिर" [] इत्येतत् ह्यते । तस्मादसति
विज्ञानक्षणान्वयिनि जीवे ग्रन्थ-मोक्षयोस्तदर्थं वा प्रवृत्तेरनुपपत्तेः सान्ध्या चित्तसन्ततिरभ्युप-
गन्तव्या ।

न च 'यसिन् व्यावर्त्तमाने यदनुवर्त्तते तत् तत एकान्ततो मिश्रम्, यथा घटे व्यावर्त्त-
मानेऽनुवर्त्तमानः पटः, व्यावर्त्तमाने च ज्ञानक्षणेऽनुवर्त्तते चेज्जीवस्ततस्ततो मिश्र एव'-अन्यथा
२० विकल्परूपमप्यासेऽपि यथेकान्ततो भेदो न स्यादन्यस्य भेदलक्षणाभावाद्भिन्नं सकलं जगत्
स्यात्-इत्यतोऽनुमानात् व्यावृत्ताऽनुवृत्तयोर्भेदसिद्धेर्न सान्ध्या निराधवचित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति
वक्तुं युक्तम्, असति तत्र परापरज्ञानक्षणापके आत्मनि स्वसंविदितैकत्वप्रत्ययस्य प्रत्यक्षस्यानु-
पपत्तेः । अथात्मन्यसत्यप्यध्यारोपितैक-कत्व-विषयः प्रत्ययः प्रादुर्भविष्यति, अयुक्तमेतत् । सात्मन्य-
नुमानात् क्षणिकत्वं निश्चिन्यतः समारोपितैकत्वविषयस्य विकल्पस्य निवृत्तिप्रसङ्गात् निश्चयाऽऽरोप-
२५ मनसोर्विरोधात्, अविरोधे वा सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनोऽपि सर्वोत्तमा प्रत्यक्षेणार्थनिश्चयेऽपि
समारोपविकल्बेदाय प्रवर्त्तमानं न प्रमाणान्तरमनर्थकं स्यात् । नियतं परैकत्वविषयो विक-
ल्पोऽनुमानात् क्षणिकत्वं निश्चिन्यत इति चेत्, तर्हि सद्दृश्याऽऽभिसंस्कारिकस्य च सत्य-
दर्शनस्याभावात् तदैव तस्मूलपागादिनिवृत्तेर्मुक्तिः स्यात् ।

न चायमेकत्वविषयः प्रत्ययः प्रतिसङ्गानेन नियतं पितृमशस्यत्यान्मानसो विकल्पः ।
३० तथाहि-अनुमानयलात् क्षणिकत्वं विकल्पयतोऽपि नैकत्वप्रत्ययो नियतं, शक्यते तु प्रति-
सङ्गानेन निवारयितुं कल्पनाः न पुनः प्रत्यक्षबुद्धयः । तस्माद् यथा अभ्यं विकल्पयतोऽपि
गोदर्शनात् गोप्रत्ययो विकल्पस्तथा क्षणिकत्वं विकल्पयतोऽप्येकत्वदर्शनाभैकत्वप्रत्ययो विकल्पः ।
नाप्ययं भ्रान्तः, प्रत्यक्षस्यारोपस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । यथाभ्यन्तरेषु भावेष्वेकत्वप्रादुर्भावेनैवाराध-
३५ प्रत्यक्षेणानुपत्तिः-प्रत्यक्षेणानुपत्तिः-प्रतीतेः, तथा च प्रत्यक्षस्याभ्रान्तत्वविरोधप्रसम्भवेव स्यात् ।
तस्मादेकत्वप्रादिणः स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्याऽभ्रान्तस्य कथञ्चिदेकत्वमन्तरेणानुपपत्तेर्नानुगतरूपाभावः ।

नाप्यनुगत-व्यावृत्तरूपयोरेकान्तिको भेदः, तद्वदप्रतिपादकस्यानुमानस्य तदभेदप्रादुर्भावप्रत्यक्ष-
प्रत्ययवाधितत्वात् । न च प्रतीयमानस्य रूपस्य विरोधः, अन्यथा ग्राह्य-प्रादुर्भाव-संघितिलक्ष-
विच्छेदरूपस्याप्यासितस्य ज्ञानस्याप्येकत्वविरोधः स्यात् । तथा, एकलीलक्षणाप्येकदा स्वपरकार्यजन-
कत्वाजनकत्वविच्छेदपरमद्वयाप्यासितसंस्कृत्यविरोधप्रसक्तिः । नैवापिकेनानपि प्रतीयमाने यस्तुति न
४० विरोधोद्गापनं विधेयम्, अन्यथा 'स्याणुरप्यं पुरतो वा' इत्याकाशस्य समुत्पत्तिसंशयप्रत्ययस्याप्येकत्वं
विदधमासयेत् ।

यथोक्तम् 'यदि योगजो धर्म आत्ममनःसंयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि, निरस्तम् । सर्वस्यास्तान् प्रत्यनभ्युपगतोपासकप्रमाणत्वात् । यच्च 'मुमुक्षुप्रवृत्तिरिष्टाभिगमाधी, प्रेक्षापूर्वकारि-
प्रवृत्तिर्यात्' इत्यनुमाने 'चिकित्सादात्मार्थानुष्ठायिनामातुराणामनिष्टप्रतिषेधार्थं प्रवृत्तिर्देयते'
इत्यनेकान्तिकोद्भापनं तत्रानिष्टनिषेधेनाऽऽरोम्यगुरुमामिलक्षणेष्टाभिगमाधित्वेन तेषां तत्र प्रवृत्ते-
र्दानादानिकान्तिकृत्यम् । न चास्माकमयं पक्षः—मोक्षसुखरागेण मुमुक्षयो पीतरागाः सन्तः ५
प्रवर्तन्ते, 'मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः' [] इत्यभ्युपगमात् ।

यच्च 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्याद्यागमस्य बोणार्थप्रतिपादनपरत्वम्' अन्यथापि, तद्व्यत्यक्तसङ्ग-
तम् । मुरयार्थेयाधकमन्त्रावे तदर्थकत्वनोपपत्तेः । न च तत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् ।
यच्च 'किञ्च, इष्टार्थाधिगमायां च' इत्याद्युक्तं तदपि सिद्धसाध्यतादोषाभिः सारतपा चोपेक्षितम् ।
यदपि 'नित्यगुरुताभ्युपगमे च विकल्पद्वयम्' इत्याद्यभिहितं तदप्यनभ्युपगमादेव निरस्तम् । नित्यस्य १०
येदितं सुखं मोक्षावस्थायामात्मनस्तदुप-
प्रसाधितमिति । यच्च 'न रागादिमतो
रागादिपहितस्य सकलपदार्थाधिपत्यस्य

यच्च 'विलक्षणरादि कारणाद् विलक्षणकार्योत्पत्तिर्दानाद् बोधाद् बोधक्यतेति न प्रमाणं १५
मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितम् अचेतनाद्येतनोपपत्त्यभ्युपगमे चायोकमतप्रसङ्गे । परलोका-
भायप्रसक्त्या । परलोकसद्भायश्च भाव्य प्रसाधितः । यच्च 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरहेतुत्वे न पूर्वकाल-
भाविपत्यं समानजातीयव्यम् एकमन्तान्तत्वं पा हेतुर्धर्मिचारात्' इत्यादि, तदपि प्रतिषिद्धितमेव
'तस्माद् पक्षेय संस्कारं नियमेनानुपपत्ते' इत्यादिना । तेन 'मरणशरीरज्ञानस्य गर्भशरीरज्ञान-
हेतुत्वं सन्तानान्तरेऽपि ज्ञानजनकायप्रसङ्गः नियमहेतोर्भावात्' इत्येतदपि स्वामयितमिष २०
लक्ष्यते, नियमहेतोस्तत्संस्कारानुपपत्तनस्य प्रदर्शितयोत् ।

यच्च 'सुषुप्तावस्थायां विज्ञानसद्भावे ज्ञामद्वयस्थानो न विज्ञेयः स्यात्' इत्यादि, तदपि
प्रतिषिद्धितम् 'यस्य यापती मात्रा' इत्यादिना । तथाहि—मिज्ञादिविज्ञानमपि विज्ञेयाद् विशिष्टं
सुषुप्तावस्थायां गच्छन्मनस्परिज्ञानतुल्यं दाद्याध्यात्मिकपदार्थानेकधर्ममहणयिमुषं ज्ञानमस्ति ।
अन्यथा ज्ञामद्वयसुषुप्तज्ञानप्रवाहयोरन्यभाषप्रसक्तिरिति प्रतिपादितत्वात् परिणतिसमर्थनेन । यथा २५
च अभ्यधिकरणकाले प्रवाहेणोपद्रव्यमानमपि गोदर्शनं ज्ञानान्तरवेद्यमपि भयदसिमावेणानुपल-
क्षितमाले—अन्यथा अभ्यधिकरणप्रतिसंस्कारावस्थायाम् 'इत्येकालं यावद् मया गोदर्शो न बोधल-
क्षितः' इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रसिद्धप्यवहारोच्छेदः स्यात्—तथा सुषुप्तावस्थायां स्वसंविदित-
ज्ञानयादिनोऽप्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानासत्त्वाद् तत्सन्तत्युच्छेदः ।
न च सुषुप्तज्ञानानुत्पत्तेरभ्यधिकरणकाले ज्ञानान्तरवेद्यगोदर्शनासंभयः, सविकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयोः ३०
सुषुप्तद्वयेऽनुत्पत्त्यात् । अन्यथा प्रतिनिवृत्ताभ्यधिकरणस्य तात्कालं यावद् गोदर्शनसरणा-
ध्यसायो न स्यात् । क्रमभावेऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविदितमप्यनुपलक्षितमवश्यं
तत्ज्ञानप्रस्थायां परेणानुपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वाभावस्थायां स्वसंविदितं यथोक्तं
ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न किञ्चिद्विरोधः । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रत्योऽनभ्युपगमादिरस्तः ।

नस्य निःशेषस्कारणत्वं प्रतिषिद्धम्, ३५
तम्, तदप्यन्यथा, अनेकान्तज्ञानस्वीया-
यो(त्ययो)-विधि-प्रतिषेधकत्वादिभिरे

१ पु० १५१ पं० ३१ । २ पु० १५१ पं० १ । ३ पु० १५२ पं० १४ । ४ पु० १५१ पं० २८ ।
५ पु० १५१ पं० ३१ । ६ पु० १५१ पं० ३१ । ७ पु० १५१ पं० १८ । ८ पु० १५० पं० २० । ९ पु० ११
पं० १४ । १० पु० १५४ पं० २६ । ११ पु० ७४ पं० १८ । १२ पु० १५४ पं० २० । १३ पु० ७४ पं० ३१ ।
१४ पु० १५४ पं० ३१ । १५ पु० ७० पं० ३२ । १६ पु० १५४ पं० ३८ । १७ पु० ९० पं० २० । १८ त-
योर्विज्ञानं आ०, वि०, ४० । १९ पु० १५५ पं० १२-१३ । २० पु० १५१ पं० २४ । २१ पु०
१५५ पं० २० ।

यथोक्तम् 'यदि योगजो धर्म आत्ममनःसंयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि निरस्तम् । यथेत्यास्ताः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्र प्रवृत्तेः ईशानाज्ञानाज्ञानादित्युक्तम् । न चास्माकमर्थः पक्षः—मोक्षमुखरागेण मुमुक्षुषो वीतरागाः सन्तः प्रयतन्ते, "मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमाः" [] इत्यभ्युपगमात् ।

यथे 'विज्ञानमानस्य प्रत्य इत्याद्यागमस्य गौणार्थप्रतिपादनपरत्वम्' अभ्यधायि, तद्व्यवहृतमस्तत्तम् । मुमुक्षुषाधकम् नान्ने तदर्थक्यनोपपत्तेः । न च तत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् । यथे 'किञ्च, इष्टार्थोपिगमायां च' इत्याहुं तदपि सिद्धसाध्यतादोषादिः सारतया चोपेक्षितम् । यदपि 'नित्यमुत्ताभ्युपगमे च विकल्पप्रत्ययम्' इत्याद्यभिहितं तद्व्यवहृतमभ्युपगमादपेक्ष निरस्तम् । नित्यस्य तुल्यस्यान्यस्य वा पदार्थस्यानभ्युपगमात् । यथाभूतं च स्वसंविदितं मुमुं मोक्षायस्थापामात्मनस्तदुप-
तया परिणामिनः कथञ्चिदभिप्रमभ्युपगम्यते तथाभूतं प्राक् प्रसङ्गितमिति । यथे 'न रागादिमतो विज्ञानात् तद्वदितस्योपसिमुक्तः' इत्यादि, तद्व्यवहारम् । रागादिद्वितस्य सकलपदार्थविषयस्य ज्ञानोपादानस्य ज्ञानस्य सर्वज्ञसाधनप्रस्तावे प्रतिपादिततयात् ।

यथे 'विलक्षणत्वादि कारणाद् विलक्षणकार्योत्पत्तिर्दानाद् बोधाद् बोधरूपतेति न प्रमाण-
मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितम् अपेक्षानाशेनोत्पत्त्यभ्युपगमे व्यापकमतप्रसक्तेः परलोका-
भाषमस्तत्त्वा । परलोकावगाह्यं प्राक् प्रसङ्गितं । यथे 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरहेतुत्वे न पूर्वकाल-
भाषित्यं समानजातीयत्वम् एकसन्तानार्थं वा हेतुर्न्यभिचारात्' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितमपि
"तस्मात् पक्षे च सारं नियमेनानुपपत्तेः" इत्यादिना । तेन 'मरणदातृज्ञानस्य गर्भदातृज्ञान-
हेतुत्वे सन्तानान्तरेऽपि प्रागजनकार्यप्रसङ्गः, नियमहेतोरभावात्' इत्येतदपि स्वमायितमपि
लक्ष्यते, नियमहेतोस्तन्त्रकारानुपपत्तनस्य प्रदर्शनार्थम् ।

यथे 'तुमुतापस्थायां विज्ञानसन्नावे जामर्यस्थातो न विज्ञेयः स्यात्' इत्यादि, तदपि
प्रतिविहितम् 'यस्य वायती मात्रा' इत्यादिना । तथाहि—निश्चादिसानमीविशेषाद् विशिष्टे
तुमुतापस्थायां मत्तनृणस्पर्शोमानुत्पद्ये याद्याप्यात्मिकपदार्थोमेकधर्मप्रवृत्तिमुत्पद्ये ज्ञानमस्ति ।
अन्यथा जामर्य-प्रवृत्तज्ञानप्रवाहयोत्पत्त्यभाषप्रसक्तिरिति प्रतिपादिततयात् परिणतितमर्थनेन । यथा
च अभ्यनिकर्यनकाळे प्रवाहेणोपजापमानमपि गोदन्ने ज्ञानान्तरवेद्यमपि भयदन्निमायेणानुपल-
क्षितमाले—अन्यथा अभ्यनिकर्यप्रसक्तिरसंभारापस्थायाम् 'इत्युक्तां वायत् मया गोदन्ने न चोपल-
क्षितः' इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गेः प्रसिद्धप्यहरोच्छेदः स्यात्—तथा तुमुतापस्थायां स्वसंविदित-
ज्ञानपादिनोऽन्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तद्व्यवहारं विज्ञानासस्यात् तत्सन्तत्युच्छेदः ।
न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरभ्यनिकर्यनकाळे ज्ञानान्तरवेद्यमोदोनासंभयः, सविकल्पादिकल्पयोर्ज्ञानयो-
र्युगपद्विज्ञानमुपात्तः । अन्यथा प्रतिनिष्ठामभ्यनिकर्यस्य तावत्काले यायद् गोदन्नेसरणा-
भ्यपरापो न स्यात् । कमभावेऽपि च तेषोर्पिज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविद्विगमम्यनुपलक्षितमवदयं
तस्यामपस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वापावस्थायां स्वसंविदितं यथोक्तं
ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिदोद्योः । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रसङ्गोऽनभ्युपगमाप्रिरस्तः ।

कस्य स्वविषयज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञानजननसामर्थ्यं किं न स्यात् ? तथा च
चिन्तनमुत्तीदेत् । अथ स्वसन्तानवर्तिकायजननसामर्थ्यं यद्भिन्नसन्तानवर्तिकायजननसा-
मपि नेष्यते तर्हि संप्रदायार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वेनान्यक्षणस्यावस्तुन्यप्रसक्तिः । तथापि पर-
पस्तुत्वे संप्रदायार्थक्रियारहितस्य अक्षयिकस्यापि वस्तुन्यप्रसक्तिः । तथा च सत्याद्या अक्षयिक-
साधयेयुः अनेकान्तिरुत्वात् । तस्मात् साधवचित्तसन्ताननिरोधलक्षणाऽपि मुक्तिर्पितोपपन्न-
तामसरूपेणाऽनुपपन्ना ।

निराधवचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणा स्वभ्युपगम्यत एव, केवलं सा चित्तसंततिः सा-
मुक्ताः यदो हि मुच्यते नाप्यत्र । न च निरन्यये चित्तसन्ताने यदस्य मुक्तिः संभ्रमति,
हान्यो यदोऽन्यथ मुच्यते, सन्तानैस्यात् यदस्यैव मुक्तिरप्रापीति चेत्, यदि सन्तानार्थः
१० नार्थसंस्तदाऽऽमेव सन्तानराध्वेनोक्तः स्यात्, अथ संवृत्तिसन्त तदैकर परमार्थसतोऽस्यात्
यदोऽन्यथ मुच्यत इति यदस्य मुख्यर्थे न प्रवृत्तिः स्यात् । अथास्तनानानायेऽपि दृश्य-
धनानामेकस्याप्यपसायात् 'यजमानानं मोचयिष्यामि' इत्यभिसन्धानगतः प्रवृत्तेर्नाये
तर्हि न नेताम्यद्वारांनमिति कुतस्तत्प्रियन्धना मुक्तिः ? अथास्ति नेताम्यद्वारांनं शास्त्रसंस्कार-
न तद्वद्व्याप्यवसायोऽस्मत्तदुप इति कुतो यदस्य मुख्यर्थे प्रवृत्तिः स्यात् ? तथा
१५ "मिष्याध्यातोराज्ञानार्थं यदोऽस्त्यपि मोक्षरि" [] इत्येतत् द्वयने । तस्मात्
विज्ञानधनान्यदिनि जीने वन्ध-मोक्षयोस्तदर्थं वा प्रवृत्तेरनुपपत्तेः साम्यया चित्तमन्ततिर-
गम्यता ।

न च 'यस्मिन् व्यापसंमाने पानुरसंते तत् तत् पद्मागतो भिन्नम्, यथा यो व्याप-
मानेऽनुरसंमानः पद्मः, व्यापसंमाने च जगत्क्षणऽनुपसंते येऽप्यस्तत्तत्ततो भिन्न एव'-अप्य-
२० विद्वद्व्यपसंमानेऽपि यद्वैज्ञानतो मेरो न स्यात्पक्ष भेदलक्षणस्याभावाभिन्नं तत्ततो वा
स्यात्-एतदोऽनुमानात् व्यापृताऽनुपपत्तयोर्नैवतिर्जनं साम्यया नितोऽप्यवित्तमन्ततिर्मुक्तिरि-
दं दुकम्, अस्ति तत्र व्यापप्रज्ञानधनव्यापक आत्मनि सत्संविदिनेत्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वा-
पक्षः । अथाम्यमरसंभारापिनेह (कथं) निषयाः प्रत्ययाः प्रादुर्भविष्यति, अनुक्तमेतत् । आत्म-
नुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यतः समारोपितेकापविषयस्य विकल्पास्य निवृत्तिमग्न्यात् निधवाऽऽतो
२५ स्वभवेऽपि तद्वत्, अविरोधे वा सविद्वत्प्रत्यक्षप्रत्यक्षविरोधोऽपि सार्थमन्ता प्रत्यक्षेणार्थनिधये-
त्कारोऽपि तद्वत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानं न प्रमाणान्तरमनर्थकं स्यात् । निषभनं यदेकापविषयो वि-
द्वतोऽनुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यत इति चेत्, तर्हि सहजस्याऽऽतिसंस्कारात्कण्य च सा
इदंस्वाकाऽत् तद्वत् तन्मन्त्रागारिनिवृत्तिर्मुक्तिः स्यात् ।

न च 'यस्मिन् व्यापसंमाने पानुरसंते तत् तत् पद्मागतो भिन्नम्, यथा यो व्याप-
मानेऽनुरसंमानः पद्मः, व्यापसंमाने च जगत्क्षणऽनुपसंते येऽप्यस्तत्तत्ततो भिन्न एव'-अप्य-
३० विद्वद्व्यपसंमानेऽपि यद्वैज्ञानतो मेरो न स्यात्पक्ष भेदलक्षणस्याभावाभिन्नं तत्ततो वा
स्यात्-एतदोऽनुमानात् व्यापृताऽनुपपत्तयोर्नैवतिर्जनं साम्यया नितोऽप्यवित्तमन्ततिर्मुक्तिरि-
दं दुकम्, अस्ति तत्र व्यापप्रज्ञानधनव्यापक आत्मनि सत्संविदिनेत्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वा-
पक्षः । अथाम्यमरसंभारापिनेह (कथं) निषयाः प्रत्ययाः प्रादुर्भविष्यति, अनुक्तमेतत् । आत्म-
नुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यतः समारोपितेकापविषयस्य विकल्पास्य निवृत्तिमग्न्यात् निधवाऽऽतो
३५ स्वभवेऽपि तद्वत्, अविरोधे वा सविद्वत्प्रत्यक्षप्रत्यक्षविरोधोऽपि सार्थमन्ता प्रत्यक्षेणार्थनिधये-
त्कारोऽपि तद्वत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानं न प्रमाणान्तरमनर्थकं स्यात् । निषभनं यदेकापविषयो वि-
द्वतोऽनुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यत इति चेत्, तर्हि सहजस्याऽऽतिसंस्कारात्कण्य च सा
इदंस्वाकाऽत् तद्वत् तन्मन्त्रागारिनिवृत्तिर्मुक्तिः स्यात् ।

यानुपपन्नं व्यापृताऽनुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यतः समारोपितेकापविषयस्य विकल्पास्य निवृत्तिमग्न्यात् निधवाऽऽतो
४० स्वभवेऽपि तद्वत्, अविरोधे वा सविद्वत्प्रत्यक्षप्रत्यक्षविरोधोऽपि सार्थमन्ता प्रत्यक्षेणार्थनिधये-
त्कारोऽपि तद्वत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानं न प्रमाणान्तरमनर्थकं स्यात् । निषभनं यदेकापविषयो वि-
द्वतोऽनुमानात् ध्वजिह्वं निधिन्यत इति चेत्, तर्हि सहजस्याऽऽतिसंस्कारात्कण्य च सा
इदंस्वाकाऽत् तद्वत् तन्मन्त्रागारिनिवृत्तिर्मुक्तिः स्यात् ।

प्रमाणं विषयविषयवेदानाविद्यविषयम्, यथाऽप्याहृत्यधुरादिकरणमामस्य, 'सर्वज्ञाती तत्त्वम्' इति
ज्ञानं स्वज्ञानादिवेष्यं ज्ञानिप्रसाधकं वा ।
कारणमद्वैतस्य व्यापार इति यत्कं युक्तम्,
नानाभुपगमार्थान् संयोगस्य च निषिद्धत्वात्
तद्वत्-द्वेष्टाऽन्यथ-व्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलब्धापेक्षाकारणत्वं कल्पयितुं युक्तम्, तथापि ५
तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गः । देहा-कालादिकं विज्ञानज्ञानक्षणस्यान्ययिनः ज्ञानान्तरोत्पादने प्रयत्नमान-

तद्वत्त्वयोः कस्यचिदेकज्ञानोत्पत्त्यस्य, प्रमेयत्वान्,
ज्ञानमपि प्रतिनिधयविषयत्वात् सर्वविषयं स्यात् । यदि पुनस्तज्ज्ञानं सकलपदार्थविषयत्वान्
उच्यन्ते "अर्धवत् प्रमाणम्" [पास्त्या० भा० पू० १, पं० २] इति यचनात् सेन्द्रियद्वारीयपेक्षाका-
रणाऽज्ञानं योऽभुपगम्यते अन्यथा सर्वविषयत्वं न स्यादिति तर्हि मुक्त्यपस्थापामपि देहाद्यपेक्षा-
कारणाऽज्ञानं किं नाभुपगम्यते ? प्रमाथितं ज्ञानिन्द्रियज्ञं सकलपदार्थविषयमभ्यक्षं ज्ञानं सर्वसंसाध-
नमन्नाये इति न सेन्द्रियद्वारीयपेक्षाकारणकल्प्यत्वाभावे तज्ज्ञानस्य प्रतिनिधयविषयत्वाभावाद्भाष्य ५
रथाभुपगम्यन्तु युक्तः ।

अपि च, सकलपदार्थप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य स्वभावात्, स च सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणे-
नोत्पाद्यतेऽप्यपेक्षावस्थितमपेक्षादयपदार्थप्रकाशकत्वभाष्यप्रदीप इय तदापारककारणादिना, तद्वपगमे तु
प्रदीपस्यैव स्वमकादयप्रकाशकत्वं ज्ञानस्यावस्यतिजमिति कथमापरणभूतसेन्द्रियदेहाद्यभावे तद्व-
त्त्वायां ज्ञानस्याप्यभावाः प्रेयत ? अन्यथा प्रदीपापारककारणाद्यभावे प्रदीपस्याप्यभावाः प्रेयणीयाः २०
स्यात् । न च दारापारकादयप्रदीपं
उत्पादादेः, अन्यथा तं प्रत्यापारकाद्यमे
फलम्यते च संसाधयस्थापामपि पातः
व्यपस्थितस्य सेन्द्रियद्वारीयपेक्षाकारणः परमादावृत्तोऽनुभवे, तस्यैव भावनायशानुसरोत्तरामय-
स्यामासादयतः परमकाष्ठागतिरपि सम्भाव्यत एवेत्येतदपि सर्वसंसाधनमन्नाये प्रतिपादितमिति न २५
मुनदप्यते ।

परमार्थतत्त्वानन्तरूपताऽऽत्मनः स्वरूपभूता तद्विषयप्रकर्षकर्मक्षयात् तस्यामयस्यानुपपद्यते ।
एकान्तनिवृत्त्यस्य व्यपिचलितकूपस्यात्मनो वैषम्यकामुख-दुःखोपभोगोऽप्यनुपपद्यते, एकस्वभाष्यस्य तत्त्व-
भाष्यपरिवर्तनात् निम्नमुख-दुःखसंवेदनोत्पादेऽप्याकाशस्येव तदनुभवाभावात् । तत्तमेवेत-तनुत्य-
त्यादिकं तु प्रतिक्षिप्तत्वात् प्रत्ययम्, 'ज्ञानं योत्तरज्ञानोत्पादेवस्वभावम्, यद्य यत्स्वभावम् न ३०
तत् तदुत्पादनेऽप्यापेक्षम्, यथास्या पीडादिकारणसामग्री अङ्कुरोत्पादने, तत्स्वभावश्च पूर्वो
ज्ञानक्षण उत्तरज्ञानक्षणोत्पादने' इति स्वभाष्येन । अन्यथाऽस्मि तत्स्वभाव एव न स्यात् । न
च संसाधयस्थाज्ञानान्तरक्षणस्योत्तरज्ञानजननस्वभावत्वमस्ति यम्, तथाभुपगमे सत्तासंयन्त्रादेः
तत्त्वस्य निषिद्धत्वात् तद्वजनकत्वेन तस्यानर्धक्रियाकारित्यात् अवस्तुत्यापसत्तज्जनकस्याप्यपस्तुत्यं
तत्तज्जनकत्वस्येवमनोपयिचसन्तानस्यावस्तुत्यप्रसङ्गः ।

अथ स्वसन्तानव्यपिचिच्छक्षणस्याजनकत्वेऽपि सन्तानान्तरव्यपिचिच्छेपिज्ञानस्य जननाप्राशयेचित्त-
क्षणायस्तुत्यप्रसक्तिः नन्वेवं रसादेरेककालस्य रूपदेरेव्यभिचार्यनुमानं साधयचित्तसन्ताननिरो-
धलक्षणमुक्त्यादिनो पीडाः
कार्यानात्म्यसंभवात् ।
कार्यस्यात्मकत्वं किं न
मेकप्रानुपयोगिनम्यान्यप्रोपयोगधर्मक्षणस्य ? उपयोगे यो ज्ञानान्तरव्यप्यक्षयादिनोऽपि नैयवि-

१५० ११३ पं० २२ । २५० ८५ पं० १४ । ३ याऽभुप-भा० । ४५० १५ पं० ११-२० १० पं०
परिमाणस्य मा० । १५० ११ पं० १५ । ७५० ११५ पं० १ । ८-द्वस्वभा-भा०, वि० । १५०
१० योगिनां ज्ञाना-दा०, पं०, ५० । ११ या ज्ञानज्ञानान्तर-मा०, भा० ।
त० २१

रुपायुपभोगासम्भवात्, सम्भवेऽपि चावश्यंभावी त्रंजितमतो भवदमिप्रायेण योगितोऽपि प्रचुरत
धर्माधर्मसंभयोऽतिमोगिन इव नृपत्यादेः, वैधोपदेशप्रवर्तमानानुरदृष्टान्तोऽप्यसङ्गतः, तस्या
निर्गमायामिलापेण प्रवर्तमानस्योपघाद्याचरणे वीतरागत्वासिद्धेः । न च मुमुक्षोरपि मुक्तिसुख
मिलापेण प्रवर्तमानस्य सरागत्वम्, सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरागविगमस्य सर्वज्ञत्वान्यधानुपपत्त्य
५५ प्राक् प्रसाधितत्वात् । भवोपप्रादिकर्मनिमित्तस्य ॥ चाग्-बुद्धि-शरीराऽऽरम्भप्रवृत्तिरूपस्य
सातजनकस्य शैलेश्यवस्थायां मुमुक्षोरभावात् प्रवृत्तिकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य सुखामिल
पस्याप्यसिद्धेर्न मुमुक्षो राशित्वम् । प्रसिद्धश्च भवतां प्रवृत्त्यभावो भाविधर्माधर्मप्रतिबन्धकः
यश्च भाविधर्माधर्मयोः विरुद्धो हेतुः स एव सञ्चित्तत्क्षयेऽपि युक्त इति प्रतिपादितम् ।

अत एव सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारिप्राप्तक एव हेतुर्भावि-भूतकर्मसम्बन्धप्रतिघातकत्वात्
१० मुक्तिप्राप्त्यपगम्यकारणं नान्य इति । तेन यदुक्तम् 'तत्त्वज्ञानिनां कर्मविनाशस्तत्त्वज्ञानात्' इति
तद्युक्तमेव । येषु 'इतरेषामुपभोगात्' इति, तदयुक्तम् ; उपभोगात् तत्त्वज्ञानानुपपत्तेः प्रतिपादि
तत्वात् । येषु 'नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानं कैवल्यज्ञानोत्पत्तेः प्राक् काश्चनपिज्ञानानुष्ठानपरिहारेण
ज्ञानापरणादिदुरितक्षयनिमित्तत्वेन कैवल्यज्ञानप्राप्तिहेतुत्वेन च प्रतिपादितम्' तदिष्टमेवास्माकम्
कैवल्यज्ञानलाभोत्तरकालं तु शैलेश्यवस्थायामशेषकर्मनिर्जरणरूपायां सर्वक्रियाप्रतिषेध एवावस्य
१५ पगम्यत इति न तन्निमित्तो धर्माधर्मफलप्रादुर्भावः, प्रवृत्तिनिवृत्तेरात्यन्तिकस्यास्तत्क्षयहेतुत्वंसिद्धेः ।

यैश्चोक्तम् 'विपर्ययज्ञानञ्चसादिकमेण विशेषगुणोच्छेदविशिष्टाष्टमस्वरूपमुक्त्यभ्युपगमे
तत्त्वज्ञानकार्यत्वादनित्यत्वं याच्यम्' इत्यादि, तदप्ययुक्तम् ; विशेषगुणोच्छेदविशिष्टाष्टमस्वरूप
मुक्तिरूपतया प्रतिपिञ्चत्वात्, बुद्ध्यादेर्विशेषगुणत्वस्यात्यन्तिकतत्त्वक्षयस्य च प्रमाणवाधितत्वात्
गुणव्यतिरिक्तस्य च गुणिन आत्मलक्षणस्यैकान्तनित्यस्य निपेत्यमानत्वात् तस्य बुद्ध्यादिविशेष
२० गुणतादात्म्याभावोऽसिद्धः ।

यथै 'मोक्षपदस्यायां चैतन्यस्याप्युच्छेदाच्च दृढबुद्धयस्तत्र प्रवर्तन्ते इत्यनन्वरूपामसक्य
एव मोक्षोऽभ्युपगम्यः' इति, एतत् सत्यमेव । यथै 'यथा तस्य चित्सत्त्वाभावात् नित्या तथा
परमानन्दस्वभावात्ताऽपि' इत्यादि, तदयुक्तम् ; चित्सत्त्वाभावात्ताः अप्येकान्तनित्यतानभ्युपगमात्
आत्मस्वरूपता तु चिद्रूपताया आनन्दरूपतायाश्च
२५ ध्रुवी भयणम् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति, तदपि
ज्ञानस्यापिपक्षिकस्य चानन्दस्य स्वसंविदितस्य मु-
कधंचिद्भीष्टत्वात् ।

यदैपि 'यदाऽविद्यानिवृत्तिः तदा स्वरूपप्रतिपत्तिः सैव मोक्षः' इति, तदपि युक्तमेव, अ-
विद्यापारमार्थिककर्मप्रपादकगुणार्थविधात्यन्तिकनिवृत्तेः स्वरूपप्रतिपत्तिक्षणमोक्षायानेर्भावात् ।
३० अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तस्य मोक्षेऽभिव्यज्यते' इत्येतदपि नास्त्वप्यस्यतिमुद्राहति, अभिव्यक्तः
स्वसंविदितानन्दस्वरूपतया तदवस्थायामात्मन उत्पत्तेरभ्युपगमात् । यथै 'यथात्मनो महादे-
गुणः' इत्यादि, तदसारम् ; नित्यमुक्त-महत्त्वादेरात्माऽप्यतिरिक्तत्वेन तज्जमेनेन वा प्रमाणवाधि-
त्वादनभ्युपगमादित्यात् । अत एव 'संसारवस्थायामपि नित्यगुणस्य तत्संभ्रमस्य च गन्तायात्
संसारमुक्त्यवस्थायोपरिदोषः' इत्यादि' यद्वयमत्र पश्ये उपन्यस्तं तदनभ्युपगमादपि निरूप्यम् ।

३५ यथानित्यत्वपक्षेऽपि 'तस्यामवस्थायां संश्लोपपत्तायैवकारणं यकथ्यम्, न ह्यपेक्षाकारणन्यथा
आत्मनःसंयोगः कारणत्वेनाभ्युपगम्यते' इत्यादि, तदप्यप्रवृत्तम् । ज्ञान-गुणार्थ-संयोगोपादेय-
तज्जमानुवृत्तः प्राक् प्रतिपादितत्वात्, सैन्द्रियशरीरादेस्तु तदनुपपत्तायैवकारणत्वेनाभ्युपगम्य-
मानस्यान्यारक्त्यात् । तथाहि-सैन्द्रियशरीराद्यपेक्षाकारणव्यापारवर्तिन विज्ञानगुणलभ्यत एव

१ अथ प्रवेष्टव्यं-॥ "इदं ब्रह्म भवदग्नि"-इत्येव ५३, न एव च मन्त्र-५० ११ ३१, ५० ११ ३१
१०० ५० ३१ १ ५० ११ ५० २१ ८-नक्षत्रे-मा- ५० १५१ ५० २० १ ५० ११० ५० ३१ ५० ११०
१०० ५० ३१ ५० ११ ५० १० १० ५० १५० ५० ११ १०-न्यतिज्ञः ११ ११ ५० १५१ ५० ११
११ ५० १५१ ५० ११ ११ ५० १०१ १० ५० १५१ ५० १० ११ ५० १५१ ५० ११
११ ५० १५१ ५० १० १० ५० १०१ ५० १० ११ ५० १५१ ५० ११ ५० १५१ ५० ११
१० सुखोपपत्ता-५० ११ ५० १० ११ ५० १० ११ ५० १० ११ ५० १० ११ ५० १० ११ ५० १० ११

समस्तोद्येयविषयत्वेनानिमित्तविषयम्, यथाऽध्यापृतचक्षुरादिकरणप्रामाण्य, 'सर्वसत्ता तत्त्वम्' इति
ज्ञानं सकलाक्षेपेण व्याप्तिप्रसाधकं युक्तम् । न चात्राप्यान्ताऽन्तःकरणसंयोगस्य द्वातीरापेक्षा-
कारणसद्वृत्तस्य व्यापार इति यत्कं युक्तम्, अन्ताकरणस्यानुपरिमाणद्रव्यरूपस्य प्रमाणयाधितत्वे-
नानभ्युपगमाद्वैत्वात् संयोगस्य च निषेद्धत्वात् । द्वातीरादीनां तु ज्ञानोत्पत्तिरेकायां सप्रिधानेऽपि
तद्वृत्त-क्षेपाऽन्यव्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलम्भाप्रापेक्षाकारणत्वं कल्पयितुं युक्तम्, तथापि
तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गः । देश-कालादिकं च विगुञ्जमानक्षणाभ्यामपि ज्ञानान्तरोत्पादने प्रवर्तमान-
स्यापेक्षाकारणं न प्रतिषिध्यते मुख्यवस्थायां यामपि, द्वातीरादिकं तु तस्याप्रवस्थायां कारणाभावा-
देयानुत्पत्तिं नापेक्षाकारणं भवितुमर्हति । यदि च सेन्द्रियद्वातीरापेक्षाकारणमन्तरेण ज्ञानादेरुत्प-
त्तिर्नाभ्युपेयते तदा तथाभूतापेक्षाकारणजन्यज्ञानस्य चक्षुरादिकरणस्येव प्रतिनियतविषयत्वं स्यादिति
'सर्वसत्ता' कस्यचिदेकज्ञानालम्बनः प्रमेयत्वात्, पञ्चाहुलियात्' इत्यनेऽनुमानादनुमीयमानं सर्वम् ।
ज्ञानमपि प्रतिनियतविषयत्वात् संप्रविषयं स्यात् । यदि पुनस्तज्ज्ञानं सकलपदार्थविषयत्वात्
तज्ज्ञानं "अर्धपञ्च प्रमाणम्" [वात्स्या० भा० पू० १, पं० २] इति पञ्चान्त् सेन्द्रियद्वातीरापेक्षाका-
रणाऽजन्मं पोभ्युपगम्यते अन्यथा संप्रविषयत्वं न स्यादिति तर्हि मुख्यवस्थायां यामपि देहाद्यपेक्षा-
कारणाऽजन्मं किं नाभ्युपगम्यते । प्रस्तापितं चानिन्द्रियजं सकलपदार्थविषयमप्यहं ज्ञानं सर्वव्यस्ता-
नमस्याये इति न सेन्द्रियद्वातीरापेक्षाकारणजन्यत्वाभावे तज्ज्ञानस्य प्रतिनियतविषयत्वाभावाद्भावं ।
पपाभ्युपगम्यन् युक्तः ।

अपि च, सकलपदार्थप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य स्वभावात्, स च हेन्द्रियवद्वाच्यपेक्षाकारणस्यरूपावयवं-
नाच्छाद्यतेऽप्यपरकायस्थितप्रकाशव्यवहारप्रकाशकस्वभावात्प्रदीप इव तदापारकज्ञायादिना, तत्परा मे तु
प्रदीपस्यैव स्वप्रकाशप्रकाशकत्वं ज्ञानस्याप्यप्रतिबिम्बमिति कथमावरणभूतहेन्द्रियवद्वाच्यभावे तत्प-
र्यायां ज्ञानस्याप्यभावात् प्रेष्येत ? अन्यथा प्रदीपापारकज्ञायाद्यभावे प्रदीपस्यैवभावः प्रतीया २०
स्यात् । न च ज्ञातापेक्षापारकस्य प्रदीपं प्रत्यजनकत्वमादाहूनीयम्, तथाभूतप्रदीपपरिणामिजनकत्वा-
च्छायादेः, अन्यथा न प्रत्यापारकत्वमेव तस्य न स्यात्, परिणामस्य च प्रताप्यिष्यमाणाभ्याम् ।
उपलभ्यते च संज्ञायापेक्षायामपि पातीचन्वनकनस्य मुमुक्षोः सर्वत्र सामर्थ्यैर्विशिष्टायादि-
भ्यवस्थितस्य हेन्द्रियपदार्थरूप्यापारजन्यः परमाज्ञाकूपेऽनुभवः, तस्यैव भावनावज्ञाकूपेऽनुभवा-
स्यामासाद्यतः परमकाष्ठान्तरिपि सम्भाव्यत इत्येतदपि सर्वज्ञसाधनप्रस्तावे प्रतिपादिषमिति न २५
पुनरुच्यते ।

परमार्थतत्त्वानन्तरूपताऽऽमनः स्वरूपभूता तद्विशेष्यकर्मक्षयात् तस्यामप्यवधारणायपयम् ।
एकान्तनित्यस्य अपिचितितकपस्यात्मनो वैयर्थ्यमुप-^{१०}पन्न-^{१०}नुःखोपशोभोऽप्यनुपपन्नः, एवमेवाप्यस्य तद्व-
भाषापरिहाणे मिश्रमुप-^{१०}नुःखसंवेदनोत्पादोऽप्याकाराद्येव तदनुभवाभावात् । तात्पर्येण-तदनु-
त्पादिकं तु प्रतिक्षिप्तत्वात् प्रकल्प्यम्, 'ज्ञानं चोत्तरज्ञानोत्पादस्वभावम्, यच्च यस्त्वभावम् न
तत् तदनुत्पादनेऽप्यपेक्षम्, यथान्त्वा बीजादिकारणसामग्री अङ्गुलोपादने, तत्स्वभावश्च पूर्णो
ज्ञानक्षण उत्तरज्ञानक्षणेत्पादने' इति स्वभाषणेनः अन्यथाऽहो तत्स्वभाव एव न स्यात् । न
च सर्वसाधकस्थानान्तरक्षणस्योत्तरज्ञानजननस्वभाषणमपिज्ञम्, तथाऽनुपपत्तेः सत्तासंबन्धादो
सत्यस्य निमित्तत्वात् तद्वजनपत्त्येन तस्यानर्थक्रियाकारित्यात् जयस्तुत्यापस्तत्त्वजनकस्याप्यस्तुत्यं
तत्त्वजनकस्यैवमदोषचित्तरन्तानस्यापस्तुत्यमसम् ।

अथ स्वस्वतन्त्रपक्षीयसङ्घस्य राजनकारवेऽपि स्वतन्त्रान्तरपक्षीययोगिज्ञानस्य जननाध्यानुपवि-
क्षणाय स्तुतयमस्तुतिः नश्येयं तस्यादेरैककालस्य कृपादेरप्यभिचार्यनुमानं साधयद्वित्तन्त्रान्तरा-
ध्यातृसङ्घमुत्तिपादितो धीश्रुत्य न ह्यात्, कृपादेरन्यदक्षयवद् विजातीयकृपादेरनकारवेऽपि सज्जना-
कार्यान्तरभरन्भवात् । एकसामग्र्यधीनत्वेन कृपा-वसयोर्नश्येन कार्यरूपाभ्यन्तरेऽप्यन्तरा-
कार्यरूपाभ्यन्तरात् किं न ह्यात् 'योगिज्ञानान्यदक्षयवदपि सज्जनकारकसामग्री-सम्पत्ता' । कृ-
पादेरन्यदक्षयवद् विजातीयकृपादेरनकारवेऽपि सज्जनाकार्यान्तरभरन्भवात् । उपर्युक्तेषु धी-
ज्ञानान्तरमस्य सङ्घादितोऽपि नश्येय-

रुपागुणभोगासम्भवात्, सम्भवेऽपि चावश्यंभावी क्रैजिमतो भवदमिप्रायेण योगिनोऽपि प्रचुरतर-
धर्माधर्मसंभवोऽतिमोगिन इव नृपत्यादेः, वैद्योपदेशप्रवर्तमानातुरदृष्टोऽप्यसङ्गतः, तस्यापि
निदग्भायामिलापेण प्रयत्नमानस्योपघायाचरणे वीतरागत्यासिद्धेः । न च मुमुक्षोरपि मुक्तिमुखा-
मिलापेण प्रयत्नमानस्य सरागत्वम्, सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरागविगमस्य सर्वद्वन्द्वानुपपन्न-
५ प्राक् प्रसाधितत्वात् । भवोपप्रादिकर्मनिमित्तस्य तु याग-बुद्धि-शरीराऽऽरम्भप्रवृत्तिरूपस्य
सातजनकस्य शैलेदयवस्थायां मुमुक्षोरभावात् प्रवृत्तिकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य सुखामिला-
पस्याप्यसिद्धेर्न मुमुक्षो रागित्वम् । प्रसिद्धश्च भयतां प्रवृत्त्यभावो भाविधर्माधर्मप्रतिबन्धकाः ।
यद्य भाविधर्माधर्माभ्यां विरुद्धो हेतुः स एव सञ्चिततत्क्षयेऽपि युक्त इति प्रतिपादितम् ।

अत एव सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चरित्रात्मक एव हेतुर्भावि-भूतकर्मसम्बन्धप्रतिपातकारणम्
१० मुक्तिप्राप्त्यवगम्यकारणं नान्य इति । तेन यदुक्तम् 'तत्त्वज्ञानिनां कर्मविनाशस्तत्त्वज्ञानम्' इति,
तदुक्तमेव । यन्तु 'इतरेषामुपभोगात्' इति, तदुक्तम् । उपभोगात् तत्त्वज्ञानानुपपत्तेः प्रतिपादि-
तत्वात् । यन्तु 'नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानं केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक् काम्यनिविद्यानुष्ठानपरिहारेण
ज्ञानापरत्वादिरुदितक्षयनिमित्तत्वेन केवलज्ञानप्राप्तिहेतुत्वेन च प्रतिपादितम्' तद्विष्टम्बास्माकम् ।
केवलज्ञानसाधोत्तरकालं तु शैलेदयवस्थायाप्रसोपकर्मनिर्जरणरूपायां सर्वद्विद्याप्रतिषेध एव-
१५ पगम्यत इति न तन्निमित्तो धर्माधर्मफलप्राप्त्यर्थः, प्रवृत्तिनिवृत्तेरात्यन्तिकयास्तत्त्वज्ञानहेतुर्वासांसेति ।

यंशोक्तम् 'विषयव्यञ्जानत्वं सारिकमेण विशेषगुणोच्छेदविशिष्टारमस्वरूपमुत्पद्यगुणमे न
तत्त्वज्ञानकारणत्वादनित्यत्वं पाद्यम्' इत्यादि, तदुक्तम् । विशेषगुणोच्छेदविशिष्टारमनो
मुक्तिरूपतया प्रतिपिन्द्रेयात्, बुद्ध्यावेदिशेषगुणपरवशात्यन्तिकतत्त्वज्ञानस्य च प्रमाणव्यतिथ्यात् ।
गुणव्यतिथिरस्य च गुणिन आत्मलक्षणस्यैकान्तनित्यस्य निरपेक्षमानत्वात् तस्य बुद्ध्याविशिष्ट-
२० गुणतादात्म्याभावाऽऽसिद्धः ।

यथे 'मोक्षोपपत्त्यायां धैतम्यस्याप्युच्छेदात् एतदुक्त्यस्तत्र प्रयत्न इत्यनभूकतामस्वरूप
एव मोक्षोऽभ्युपगम्यते' इति, एतत् सारमेय । यथे 'यथा तस्य शिख्यमायता नित्या तथा
परमावम्बुजमायताऽपि' इत्यादि, तदुक्तम् । शिख्यमायतायाः भव्येकान्तनित्यतानभ्युपगमात् ।
आमस्वरूपता तु विदूषताया आनभूकतायाश्च कथंविद्भ्युपगम्यत एव । यंश 'भनम्यायेन
२५ भुतां धयन्तु' 'विज्ञानमानन्दं प्रष्टु' इति, तदपि नास्मदभ्युपगम्यतायकम्, सामान्येयस्यापिनी
ज्ञावन्तवैयविक्तस्य यानन्दस्य स्वसंविदितस्य मुख्यवस्थायां सकलकर्मरहिततामज्ञातकामेदेन
कथंविद्वादिष्यात् ।

यंशे 'यदाऽविद्यानिवृत्तिः तदा स्वरूपप्रतिपत्तिः सैव मोक्षा' इति, तदपि युक्तमेव, अत्र
विद्यारम्यायैककर्मव्यावृत्तानाद्यविवान्निहन्निवृत्तिः स्वरूपप्रतिपत्तिरक्षणेमोक्षायांस्वीकृत्यात् ।
३० अत एव 'ज्ञानन्दं प्रष्टुमां कथं तस्य मोक्षेऽनित्यमयेन' इत्येतदपि नास्मदभ्युपगम्यत इति, अनित्यता
स्वसंविदितानन्दस्वरूपतया तदवस्थायांममन उन्मत्तगभ्युपगमात् । यथ 'यथाप्रमो मयैरे निमो
गुणः' इत्यादि, तदुक्तम् । नित्यगुण-महारादेगन्माऽप्यतिरिक्तत्वेन तद्वर्मेदेन वा प्रमाणव्यति-
३५ त्वावन्तुगम्यतेत्यात् । अत एव 'यदाग्रायस्यायामपि नित्यगुणस्य तत्परेऽद्वयस्य च तादात्म्यात्
संसारमुक्त्यवस्थायांविद्योक्त' इत्यादि' यदुक्तमत्र पठे उन्मत्तस्य तदनभ्युपगमादेव निरक्षम् ।

३५ यथाविद्वत्तत्वेऽपि 'तत्त्वज्ञानवस्थायां मुमुक्षोपपत्त्यायेतादात्म्यं वदन्त्याम्, न ह्येतादात्म्यताया
आनन्दरससंयोगः साग्यत्वेनाभ्युपगमे' इत्यादि, तदुक्तमत्र । ज्ञानमुखादेवेतदभ्युपगमेदेन
तद्वन्तुमुक्तिः प्राक् प्रतिपादितत्वात्, मोक्षव्यवस्थायादेस्तु तदुक्ततायांतादात्म्य-इत्याभ्युपगम-
नभ्युपगम्यतेत्यात् । तथाहि-सोन्दिप्रवर्गायांतादात्म्यव्यापारविदे विज्ञानमुखादेवेन एव

१ न १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यद्येतत् 'यदि योगश्चो धर्म आत्ममनःसंयोगस्यापेक्षाकारणम्' इत्यादि, तदपि निरस्तम् ।
 प्रेक्षापूर्वपारि-
 प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
 तत्र प्रवृत्ते-
 र्वांशान्नान्नकारित्वम् । न चास्माकमर्थ पक्षः—मोक्षसुखरागेण मुमुक्षुषो पीतपापाः सन्तः ।
 प्रपन्नान्ते, "मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमाः" [] इत्यभ्युपगमात् ।

यद्ये 'विद्वान्मानन्दं प्राप्नोति' इत्याद्यागमस्य गीतार्थप्रतिपादनपरत्वम्' अभ्यधापि, तद्व्यन्तमस्त-
 तम् । मृत्युवर्धयार्थकमज्ञावे तदर्थकस्त्वनोपपत्तेः । न च तत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति प्रतिपादितम् ।
 यद्ये 'किञ्च, इत्याधोभिगमायां च' इत्याद्युक्तं तदपि सिद्धसाध्यतादोषाभिः सारतया चोपक्षितम् ।
 यदपि 'नित्यमुखाभ्युपगमे च विकल्पप्रत्ययम्' इत्याद्यभिहितं तद्व्यन्तभ्युपगमादेव निरस्तम् । नित्यस्य
 सुखस्यान्यस्य वा पदार्थस्यानभ्युपगमात् । यथाभूतं च स्वसंविदितं यद्ये मोक्षपदार्थमात्मनस्तदुप-
 तया परिणामिनः कथञ्चिदभिमतभ्युपगम्यते तथाभूतं प्राक् प्रस्तापितमिति । यद्ये 'न यगादिमतो
 विद्वानाम् तद्विद्वानस्योपसिद्धिर्वा' इत्यादि, तद्व्यप्यस्यारम्भः । यगादिपदितस्य सकलपदार्थविषयस्य
 ज्ञानोपादानस्य ज्ञानस्य सर्वत्रसाधनप्रस्तावे प्रतिपादितत्वात् ।

यद्ये 'विलक्षणत्वादि कारणात् विलक्षणकार्योपसिद्धान्तात् योधात् योधक्यतेति न प्रमाण-
 मस्ति' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितम् अपेक्षनापेक्षनोपपत्त्यभ्युपगमे यथोक्तप्रसक्तः । परलोका-
 भावप्रसक्तत्वात् । परलोकसत्तापेक्ष प्राक् प्रस्तापितः । यद्ये 'ज्ञानस्य ज्ञानान्तरहेतुत्वे न पूर्वकाल-
 भावित्यं समानजातीयत्वम् यथास्तन्तानत्वं वा हेतुसंभित्वात्' इत्यादि, तदपि प्रतिविहितमेव
 "तस्मात् पक्षस्य संस्कारं नियमेनानुपपन्नं" इत्यादिनां । तेन 'मरणशरीरज्ञानस्य गर्भशरीरज्ञान-
 हेतुत्वे सन्तानान्तरेऽपि ज्ञानजनकत्वप्रसङ्गः नियमहेतोरभावात्' इत्येतदपि स्वमायितमिष-
 टव्यते, नियमहेतोरन्तरेऽस्कारानुपपन्नस्य प्रसङ्गापेक्षत्वात् ।

यद्ये 'सुपुतापस्थायां विद्वानसत्तावे जाग्रदवस्थातो न विशेषः स्यात्' इत्यादि, तदपि
 प्रतिविहितम् 'यस्य यायती मात्रा' इत्यादिनां । तथाहि—मिज्जदिसानमिज्जोपात्तं विशिष्टं
 सुपुतापस्थायां गच्छन्नुपस्थाप्यमानस्यैवास्माभ्यामिदमवस्थापितं नैकधर्ममहणमिमुञ्चं ज्ञानमस्ति ।
 अन्यथा जाग्रदभ्युपगमनप्रसङ्गयोरप्यभावात्प्रसङ्गिनि प्रतिपादितत्वात् परिणतिसमर्थनेन । यथा
 च अभ्यविकल्पनकाले प्रगाहेणोपजायमानमपि गोदशनं ज्ञानान्तरव्येष्टमपि भवदमिमायेणानुपल-
 क्षितमास्ते—अन्यथा अभ्यविकल्पप्रतिर्हारापस्थाप्यात् 'इत्येतां यायत् मया गौर्दो न चोपल-
 क्षिता' इति ज्ञानानुपसिद्धिप्रसङ्गेः प्रतिज्जम्भयहारोच्छेदः स्यात्—तथा सुपुतापस्थायां स्वसंविदित-
 ज्ञानपादिनोऽभ्युपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विद्वानासत्त्यात् तत्तन्ताप्युच्छेदः ।
 न च युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरभ्यविकल्पकाले ज्ञानान्तरव्येष्टगोदशनासंभवेः, समिकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयो-
 र्युगपद्वैतानुपपत्तिः । अन्यथा प्रतिनिधुताभ्यविकल्पस्य तावत्काले यायत् गोदशनस्यस्या-
 भ्यवस्थाप्यो न स्यात् । प्रमभावेऽपि च तेषां विद्वानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरविदितमभ्युपलक्षितमवस्था-
 तस्याभ्यवस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वापापस्थायां स्वसंविदितं यथोक्तं
 ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिद्विरोधः । दोषस्तु पूर्वपक्षप्रत्योऽनभ्युपगमाधिरस्तः ।

१ पु० १५२ पं० ३ । २ पु० १५२ पं० १ । ३ पु० १५२ पं० १४ । ४ पु० १५२ पं० २८ ।
 ५ पु० १५२ पं० ३३ । ६ पु० १५२ पं० ३३ । ७ पु० १५२ पं० १८ । ८ पु० १५२ पं० २८ । ९ पु० ६१
 पं० १८ । १० पु० १५२ पं० २६ । ११ पु० ७४ पं० १८ । १२ पु० १५२ पं० २० । १३ पु० ७३ पं० ३२ ।
 १४ पु० १५२ पं० ३२ । १५ पु० ७३ पं० ३२ । १६ पु० १५२ पं० ३८ । १७ पु० ९० पं० १७ । १८ पु०
 योर्विज्ञानं भा०, मि०, हा० । १९ पु० १५५ पं० १२-पु० १५५ पं० १९ । २० पु० १५५ पं० २४ । २१ पु०
 १५५ पं० २० ।

धर्मिण्यभावः' इत्यनेकान्तपक्षस्य बाधकमुपन्यस्तं तद् अबाधकमेव, प्रतीयमाने वस्तुनि विरो-
 तिहेतुः। न च येनैव रूपेण नित्यत्वविधिलेनेव प्रतिषेधविधिः—यनेकत्व(कत्र)विरोधः स्यात्
 किं तर्हानुस्यूताकारतया नित्यत्वविधिर्यागृताकारतया च तस्य प्रतिषेधः। न चान्यधर्मनि-
 योविधि-प्रतिषेधयोरेकत्र विरोधः, अतिप्रसङ्गान्। न चानुगतस्यागृताकारयोः सामान्यविशेषक-
 ५५याऽऽत्यन्तिको भेदः, पूर्वोत्तरकालभाविसर्वपर्यायतादान्मयेन स्थितस्यानुगताकारस्य बाह्याऽऽध्यात्मि-
 सार्षास्याबाधितप्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनात्।

यद्येदम् 'घटादिर्मृदादिरूपतया नित्य इत्यत्र मृदूपतायास्ततोऽर्थान्तरत्वाच्च ततो घटो नि-
 मृदूपता हि मृत्वं सामान्यमर्थान्तरम्, तस्य नित्यत्वे न घटस्य तथाभावस्ततोऽन्यत्वान् घट-
 च कारणाद् विलयोपलब्धेरनित्यत्वमेव' इति, अयुक्तमेतत्। सामान्यस्य विशेषार्थान्तरत्वान्

१० पक्षे:

भूता न

तिप्रस

न्तरपत्ति

च प्रत्यासात्तः प्रत्येक परिसमाप्त्या व्यक्त्यात्मभूता र्थाभ्युपगम्यमाना कथं समानपरिणामातिरिक्त-
 १५ सामान्यस्य कल्पनां न निरस्येत् शुद्धादियस्य साधये स्वानुरूपप्रत्ययादिहेतोः सामान्यात् सदा
 प्रत्ययादिवृत्तिर्न भवेत्? सामान्यस्य तु स्वत एव सदादिप्रत्ययादिप्रियत्वे द्रव्यादिषु कः प्रत्येक-
 परतश्चेद्वनवस्था। अनध्यारोपिततद्रूपे च तत्प्रत्ययादिवृत्तायतिप्रसङ्गः स्यात्। तद्रूपाध्यारोप-
 तत्प्रत्ययादिध्वान्यत्र भ्रान्त एव प्रसक्तः।

समवायमपि च तादृश्यमेव समवायिनोः पदयामः, अन्यथा तस्याप्याधिततया संबन्धान्तर-

२० कल्पनामसङ्गात् तत्र चानवस्थायाः प्रदर्शितव्यात्। विशेषणविशेष्यभावसंबन्धेऽप्यपरतत्कल्पनेऽन-
 वस्था। समवायात् तत्संबन्धकल्पने इतरेतराश्रयत्वम्। अनाधितस्य तत्संबन्धत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः
 तस्य स्वतः संबन्धे वा सामान्यस्यापि तथाऽस्तु विशेषाभावात्। सति च वस्तुद्वये सन्निहिते
 'इदं सद्विदं' च सत्' इति समुच्चयात्मकः प्रत्ययोऽनुभूयते, न पुनः 'इदमेवेदम्' इति, संब-
 द्विवक्षितैककल्पकत्वाधेयरूपस्य च सामान्यस्यारोपाश्रयग्रहणासंभवाच्च कदाचनापि तस्य संपूर्णस्य
 २५ ग्रहणं स्यात्। तत् व्यक्त्यनाधेयरूपासंभवे तद्रूपरूपादिवत् तन्मात्रमेव स्यात्। स्वाश्रयसंबन्ध-
 सामान्यवादास्तु परिणामसामान्यवादाच्च विशिष्यते, प्रत्याश्रयं परिसमाप्त्यस्यान्यधानुपपत्त्या सामा-
 न्यसंबन्धेश्चान्येष्वपि द्रव्यादिषु पदार्थादिप्रत्ययाद्यन्यदर्शनाच्च।

नाप्यन्यस्य व्यावृत्तिः, स्वलक्षणगतायाः प्रत्येकपरिसमाप्तायाः परिणामसामान्यादभिन्नत्वात्
 व्यावृत्तेः। तदाश्रयान्यानेककल्पकिसाधारणी बुद्धिपरिकल्पिताऽतज्ज्ञातीयव्यावृत्तिः सामान्यमित्यते,

३० तस्मिन्नाश्रयस्तुभूते शब्दप्रतिपादिते तथाविधे सामान्येऽस्वलक्षणविधेक्षितेऽधिक्रियाधिनां स्वलक्षणे
 वृत्तिरपरिकल्पितरूपे कथं स्यात्? इदय-विकल्प (ल्य) योरेकीकरणेन प्रवृत्तौ गोबुद्ध्याऽप्यश्वे
 प्रवर्तते। न च विकल्पितस्य सामान्यस्यावस्तुभूततया केनचिद् इदयेन सारूप्यमस्ति, सदावे वा
 सारूप्यस्य किं इदय-विकल्पयैकीकरणवाचोयुक्त्या? तदेव इदयं सामान्यज्ञाने प्रतिभासते, तत्प्रति-
 भासाच्च तत्रैव वृत्तिरिति किं न स्फुटमेवाभिधीयते अवस्थाकारस्य वस्तुना सारूप्यासंभवात्।

३५ किञ्च, इदय-विकल्पयोरेकीकरणं इदये विकल्पस्याप्यारोपः, स च गृहीतयोरगृहीतयोर्वा?
 यदि गृहीतयोस्तदा इदय-विकल्पयोर्भेदेन प्रतिपत्तेर्न इदये विकल्पस्याप्यारोपः, नहि घट-पटयो-

१ पर्यायाना-आ०, नि०, हा०, वा०, यु०। प्रमेयकमलमार्गजे-पर्यायतादा-इत्येव पाठे इत्यते-पृ० ११ नि०,
 पं० ४। ३ पृ० १५५ पं० ३२। ३-माप्ता व्य-वा०। ४ चाऽभ्यु-इति नि० प्रती मयोभितम्। ५-ध्या-
 रोपितत-ना०। ६-ध्यारोपेति तत्त-वा०, वा०। ६ पृ० १५० पं० १३। ७-दं वा स-वा०। ८-दं चास-
 वा०। ९-गुदया-वा०। १०-न्यध्वन्ये-वा०, वा०, मा०, मा०। १०-वक्षितेऽर्थे कि-मा०, मा०। ११-यार्थितां स्व-मा०, वा०, वा० विना। १२-क्षणे प्रवृत्तिः परि-इति नि० प्रती मयोभितम्। १३-क्षणे वृत्ति
 परि-आ०, हा०, १-क्षणे वृत्तिः परि-डे०, नि०। १३-कल्पयै-नि०। १४-कल्पयो-मा०, मा०।

निमित्तस्वरूपतया प्रतिभासमानयोरेकस्याऽपरत्राभ्यारोपः, अतिप्रसङ्गात् । नाप्यगृहीतयोः स संभवति अतिप्रसङ्गादेव । न च हृदयबुद्धी विकल्पः प्रतिभाति, नापि विकल्पबुद्धी हृदयम् । न चैकबुद्ध्या प्रतिभासमानयो रूष-रसयोरिष परस्परत्राभ्यारोपः, साहृदयनिबन्धनभ्रान्त्यत्राभ्यारोपः उपलब्धो यस्यपस्तुनोश्च नील-रत्नविषाणयोरिष साकस्याभावतो नाभ्यारोप इति प्रतिपादितम् । न च हृदयव्यवसायविकल्पबुद्ध्यात्वाद् यथ तदभ्यारोपः, तदुद्देशः सद्यःपरिणामसामान्यव्यवस्थापकत्वोपपत्तिरन्तरमेव तस्याः पस्तुस्वरूपमादिसविकल्पकाभ्यधरूपत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । तथा, अनुमानेनापि परिच्छिद्यमानेऽधोन्तरस्यावृत्तिरूपेऽनर्धरूपे सामान्ये बहिष्पृथक्योग एव । नातदुपपत्त्यावृत्तिमात्रविषयमनुमानम्, अतदुपपत्त्यावृत्तपस्तुमात्रविषयत्वादिति चेत्, किं तत् पस्तुमात्रमन्यत्रैव समानपरिणामात् ? अनुभूयते च सामान्यम्-अलिङ्ग्यत्वाच्चानुमानेन-अविसंघादित्वात् प्रत्यक्षप्रमाणेन

लिङ्गस्य वा तावन्मात्रस्यैव संकेतितत्वात् संबन्धं गृहीतयतोऽन्यत्रापि तत्परिणाममात्रेण भेदप्रतिपक्षरत्नन्यायात् तत्तया प्रतिपत्त्यविरोधात्तत्र दोषः । प्रतिपादयिष्यते च निव्यानिव्याघनेकान्तरूपं वस्तुवेकान्तवाद्भ्रमप्रतिषेधेनेति नानेकान्तज्ञानं मिथ्याज्ञानम् ।

यदपि 'स्वदेशादिषु सत्त्वं परदेशादिष्वसत्त्वं यस्तुनोऽभ्युपगम्यत एव इतरेतराभाषस्याभ्युपगमात्' इत्यादि, तद्व्यगुहम् । इतरेतराभाषस्य घटयस्त्यभेदे घटयिनाशे पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् पटादभाषस्य पिनष्टत्वात् । अथ घटाद् मिथोऽभाषस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । यथा हि घटाभाषकस्य पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्, यथा वा घटस्य घटाभाषाद् मिथ्यात्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् घटाभाषात् मिथ्यात्वादेव । नाप्येषां परस्परमिथ्यामभाषेन भेदः शक्यते कर्तुम्, तस्य मिथ्याऽभिप्रेतेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चाभिधानामव्योच्याभाषः संभवति । नापि परस्परमिथ्यानामभाषेन भेदः क्रियते, स्वहेतुभ्य एव मिथ्यानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते, यतो भाषानामात्मन्यकरणोत्पत्तिरेव स्वतोभेदः । स च प्रत्यक्षं प्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः, तेन "यत्स्वसंकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाधिता" [] इति निरस्तम् । किञ्च, भाषाभाषयोर्भेदो नाभाषनियन्धनः, अनयस्याप्रसङ्गात् । अथ स्वरूपेण भेदस्तदा भाषानामपि स स्यादिति किमपरेणभाषेन मिथेन विकल्पितेन ? तत्रैकान्तमिथोऽभिप्रेते इतरेतराभाषः संभवति ।

न चाभाष यथाग्यापोहस्य, घटादेः सर्वात्मकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि-यथा घटस्य स्वदेश-कालाऽऽकारादिना सत्त्वं तथा यदि परदेश-कालाऽऽकारादिनाऽपि, तथा सति स्वदेशादित्ययत् परदेशादित्यप्रसङ्गः कथं न सर्वात्मकत्वम् ? अथ परदेशादित्ययत् स्वदेशादित्यमपि तस्य नास्ति तदा सर्वथाऽमाप्यप्रसङ्गः । अथ यदेव स्वसत्त्वं तदैव परासत्त्वम्, नन्वेवमपि यदैव परासत्त्वं स्वसत्त्वानुप्रवेदास्तदा सर्वथाऽसरस्यम् । अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य तदा परासत्त्वाभावात् सर्वात्मकत्वम्-यथा हि स्वासत्त्वासत्त्वात् स्वसत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वासत्त्वात् परासत्त्वप्रसङ्गः । निवारितप्रसङ्गः, अविशेषात् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तन्निवृत्तिः परासत्त्वादिमकेति पाच्यम्, स्वासत्त्वेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

अथ नाभाषनिवृत्त्या पदार्थो भावरूपः प्रतिनियतो वा भवति, अपि तु स्वहेतुसामग्रीत उपजायमानः स्वस्वभावनियत एवोपजायते, तथैवार्थसामर्थ्यभायिनाऽऽप्यक्षेण विषयीक्रियमाणो व्यवहारपथमवतार्यते किमिदरेतराभाषकत्वनया ? न किञ्चित्, केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभावादि-

धर्मिण्यभावः' इत्यनेकान्तराणां बाधरूपान्यसं तद् अभावकमेव, प्रतीयमाने यद्वृत्ति विरो-
दितोः । न च येनैव रूपेण नित्यत्वविधितोः प्रतिषेधविधिः—येनैक्य(कत्र)विरोधः स्या-
त् किं तर्हानुस्यूताकारतया नित्यत्वविधिर्यानुज्ञाकारतया च तस्य प्रतिषेधः । न चान्यधर्मिणि
योर्विधि-प्रतिषेधयोरेकत्र विरोधः, अतिप्रसङ्गान् । न चानुगतानुज्ञाकारयोः सामान्यविशेष-
५ याऽऽत्यन्तिकी मेव, पूर्वांतरकालमात्रिसंपर्कायनादान्मयेन स्थितस्यानुगताकारस्य याद्याऽऽत्यन्ति-
स्यार्थस्यापि तत्प्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनात् ।

यथेदम् 'घटादिभूदादिरूपतया नित्य इत्यत्र मृदूपतायामन्तरोऽर्थान्तरत्वात् ततो घटो नि-
मृदूपता हि मृत्वं सामान्यमर्थान्तरम्, तस्य नित्यत्वे न घटस्य तथाभावस्ततोऽन्यत्वात् य-
च्च कारणाद् विलयोपलब्धेरनित्यत्वमेव' इति, भयङ्कमेतत्, सामान्यस्य विशेषार्थान्तरत्वा-
१० पक्षेः । तथाहि—न तावन् स्वाध्यायार्थम् । प्रागसद्भिर्वापि स्वाध्यायैः संयन्धे-
भूताः । समवायस्य संपर्गनत्वाद् पर-
तिप्रस- समवायस्य संपर्गनत्वाद् पर-
न्तरपरिहारेण व्यपत्यन्तरेरेव संपर्गतस्यापि सामान्यस्य संयन्धेऽतिप्रसङ्गपरिहारायाभ्युपगम्यमा-
च प्रत्यासत्तिः प्रत्येकं परिसमाप्त्या व्यकृतात्मभूता पञ्चुपगम्यमाना कथं समानपरिणामातिरिक्त-
१५ सामान्यस्य कल्पनां न निरस्येत् शुद्धादिवच्च स्वाध्याये स्वातन्त्र्यप्रत्ययादिहेतोः सामान्यात् मर्गा-
प्रत्ययादिवृत्तिर्न भवेत्? सामान्यस्य तु सत एव सदादिप्रत्ययादिविषयत्वे द्रव्यादिषु कः प्रवेष्ट-
परतद्धेदनयस्या । अनध्यारोपिततद्रूपे च तत्प्रत्ययादिवृत्तावतिप्रसङ्गः स्यात् । तद्रूपार्थारोप-
तत्प्रत्ययादिधान्यत्र दान्त एव प्रसक्तः ।

समवायमपि च ताद्रूप्यमेव समवायिनोः पदयाम्, अन्यथा तस्याप्याभिततया संयन्धान्-
१० कल्पनाप्रसङ्गात् तत्र चानयस्यायाः प्रदर्शितत्वात् । विशेषणविशेष्यभावसंयन्धेऽप्यपरतत्कल्पनेऽन-
यस्या । समवायात् तत्संयन्धकल्पने इतरेतराश्रयत्वम् । अनाभितस्य तत्संयन्धत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः
तस्य सतः संयन्धे वा सामान्यस्यापि तथाऽस्तु विशेषाभावात् । सति च वस्तुद्वये सन्निहि-
'इदं सदिदं' च सत्' इति समुच्चयात्मकः प्रत्ययोऽनुभूयते, न पुनः 'इदमेवेदम्' इति, संय-
द्विवक्षितकल्पकल्याधेयरूपस्य च सामान्यस्यारोपाध्वयप्रहणासंभवाच्च कदाचनापि तस्य संपूर्ण-
१५ ग्रहणं स्यात् । तद् व्यकृत्याधेयरूपासंभवे तद्रतरूपादिवत् तन्मात्रमेव स्यात् । स्वाध्यायसंपर्गत-
सामान्यवादास्तु परिणामसामान्यवादाच्च विशिष्यते, प्रत्याध्वये परिसमाप्त्यस्यान्यथानुपपत्त्या सामा-
न्यसंयन्धद्रव्येणपि द्रव्यादिषु पदार्थादिप्रत्ययाद्यन्वयदर्शनाच्च ।

प्रचर्तत । न च विकल्पितस्य सामान्यस्यावस्तुभूततया केनचिद् दृश्येन सारूप्यमस्ति, सदावे वा
सारूप्यस्य किं दृश्य-विकल्प्ययोरेकीकरणवाच्योक्त्या । तदेव दृश्यं सामान्यज्ञाने प्रतिभासते, तद्यति-
भासाच्च तत्रैव वृत्तिरिति किं न स्फुटमेवामिधीयते अवस्त्वाकारस्य वस्तुना सारूप्यासंभवात् ?
१५ किञ्च, दृश्य-विकल्प्ययोरेकीकरणं दृश्ये विकल्प्यस्याप्यारोपः स च गृहीतयोर्गृहीतयोर्वा ।
यदि गृहीतयोस्तदा दृश्य-विकल्प्ययोर्भेदेन प्रतिपत्तेर्न दृश्ये विकल्प्याप्यारोपः नहि घट-पटयो-

१ पर्यायाता-आ०, मि०, हा०, वा०, गु० । प्रमेयकल्पमानं-पर्यायातादा-इत्येव पात्रे दृश्यते-पृ० ११ दि०
पं० ४ । २ पृ० १५५ पं० २२ । ३-माप्ता व्य-वा० । ४ चाऽभ्यु-इति वि० प्रती सङ्कोचितम् । ५-प्या-
रोपिततत्र-आ० । ६-प्यारोपति तत्प्र-वा०, वा० । ६ पृ० १५५ पं० १२ । ७-दं वा स-आ० । ८-दं वा स-
वा० । ९-मुदया-वा० । १०-न्यध्वन्ये-वा०, वा०, भा०, मा० । ११-वक्षितेऽर्थे क्रि-भा०, मा० । १२-यार्थितां स्व-मा०, वा०, वा०, विना । १३-क्षणे प्रवृत्तिः परि-इति वि० प्रती सङ्कोचितम् । १४-क्षणे वृत्ति-
परि-आ०, हा०, १-क्षणे वृत्तिः परि-दे०, मि० । १५-कल्प्यो-भा०, मा० ।

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिः	पृष्ठे	पङ्क्ति
प्रामाण्यस्य	४	२४
यस्तुत्याद्	८	३१
-तथात्यातथात्वादाह्ना-	८	३९
-नधंमसि-परिहारास्तमर्थ-	८	३९
मन्वेद्-अष्ट०	३२	३
११६ द्वि०, पं० ५-६	३९	४२
स्रो० पा० अ० ७	४०	६९
स्रो० पा० अ० ७	४०	३९
मन्वेद्-अष्ट०	४२	६४
अफपादी	५७	३०
व्यापामा-	६१	६३
केपुषितु	७५	४४
कार्पावम् ।	१०८	३३
-भामावेऽपि'	१२०	३५
-स्तंभायो	१२०	३६
-मत्स्यप्रती-	१३४	६०
इति,	१४४	२
-मनः	१५९	१५

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठः	पङ्क्तिः
प्रामाण्यम्	४
वस्तुत्याद्	८
-तथात्पातधातवादाद्वा०	८
-नर्धमाति-परिहारसमर्ध-	८
प्रागेद-अष्ट०	३२
११६ दि०, पं० ५-६	३९
२३० पा० अ० ७	४०
२३० पा० अ० ७	४०
प्रागेद-अष्ट०	४२
अइपादी	५७
व्यापामा-	६१
वैपुषिणु	७५
कार्यपम् ?	१०८
-भाभावेऽपि"	१२०
-संज्ञापो	१२०
-प्रत्ययमती-	१३४
इति,	१४४
-रामः	१५९

પુરાતત્ત્વમંદિરગ્રંથાવલિમાં છપાણા તથા છપાતા ગ્રંથો

આર્યવિધાન્યાસ્યાનમાઢ્યા:-પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાણાં વ્યાખ્યાનોનો સંમદ.

હીંદની પટી ફિં ૨-૦-૦ પામટાની પટી ફિં ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય:-મૂઢ લેપક રવીન્દ્રનાથ ઢાહુર, અનુવાદક-શ્રી મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી નરહરિ પરીય. (પહેલી આપ્તિ રહાસ) ફિં ૦-૧૨-૦

મુદ્દલીલાસારસંગ્રહ:-હેં ૦ ધર્માનંદ કોસંચી. ફિં ૨-૮-૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ:-હેં ૦ 'મ્મચેરી'. ફિં ૩-૮-૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ:-સંપાદક, મુનિ જિનવિજયજી. ફિં ૦-૧૨-૦

પાલીપાઠાવલી:-સંપાદક, મુનિ જિનવિજયજી. ફિં ૦-૧૪-૦

અપનિવદ્ધપાઠાવલી:-સં ૦ દત્તાત્રેય પા ૦ કાલેહર. ફિં ૦-૧૨-૦

અભિધમ્મત્થસંગહો:-(પૌર તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂઢ, પાઠીમાં) સં ૦ ધર્માનંદ કોસંચી. ફિં ૨-૦-૦

અભિધાનપ્પદીપિકા:-(પાઠીકોશ) સં ૦ મુનિ જિનવિજયજી. ફિં ૫-૦-૦

છપાય છે

જિનચરિત્ર:-સં ૦ મુનિ જિનવિજયજી (પાઠીઆપામાં મુદ્દભગવાનનું જીવનચરિત્ર).

વેદિક પાઠાવલી:-સં ૦ રસિકહાહ ઓ. પરીય.

પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ:-હેં ૦ પં. વેપરદામ જીવરજ દોશી.

મૌદ્ધસંવનો પરિચય:-હેં ૦ અ. ધર્માનંદ કોસંચી.

ધમ્મપદ:-મૂઢ, ગુજરાતી અનુવાદ તથા ટિપ્પણ. કર્તા-અ. ધર્માનંદ કોસંચી તથા અ. ચમનાચવળ પાઠક.

કાવ્યપ્રકાશનો ગુજરાતી અનુવાદ:-આગ ૧ હો (હાલ ૧-૬).

તૈયાર છે

પુરાતત્ત્વનું પહેલું પુસ્તક:-(પાકું પુરું) વિષયનુક્રમ તથા અપ્પનુચિ સાથે, ફિં ૫-૧૨-૦

ગુજ નઢલો પાષ્ટ્રી છે. (પોસ્ટેજ ગુરું).

